YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
FEN BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

19. YÜZYIL OSMANLI SANAYİ HAREKETLERİ İÇİNDE FABRİKA-İ HÜMÂYÛNLAR

Nevra ERTÜRK

FBE Mimarlık Anabilim Dalı Mimarlık Tarihi ve Kuramı Programında Hazırlanan

DOKTORA TEZİ

Tez Savunma Tarihi	**:** 18 Haziran 2008
Tez Danışmanı	**:** Doç. Dr. Nuran Kara PİLEHVARİAN (YTÜ)
Jüri Üyeleri	**:** Prof. Dr. Uğur TANYELİ (YTÜ)
	: Prof. Dr. Filiz ÖZER (İTÜ)
	: Doç. Dr. Nur URFALIOĞLU (YTÜ)
	: Doç. Dr. Ayla ANTEL (MSGSÜ)

İSTANBUL, 2008

İÇİNDEKİLER

Sayfa

KISALTMA LİSTESİ..... vii

ŞEKİL LİSTESİ..... ix

ÖNSÖZ xiv

ÖZET xv

ABSTRACT xivvi

1. GİRİŞ 1

2. OSMANLI DEVLETİ'NDE ÜRETİM 5

2.1 15.-18. Yüzyıllar Arasında Üretim Biçimleri..... 5
2.2 Fabrika-i Hümâyûnlar..... 16
2.2.1 Tanımı 17
2.2.2 Kuruluş Amacı..... 20
2.2.3 Yönetim Şekli..... 24

3. KATALOG..... 31

3.1 Kârhâne-i Âmire / Beykoz Kağıt ve Çuha Fabrikası..... 32
3.2 Beykoz Debbağhane-i Âmire / Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası 36
3.3 Eyüp Rişтehane-i Âmire / Eyüp İplik Fabrikası 46
3.4 Feshane-i Âmire / Fes Fabrikası..... 52
3.5 İzmit Çuha Fabrika-i Hümâyûnu / İzmit Çuha Fabrikası 64
3.6 Hereke Fabrika-i Hümâyûnu / Hereke Halı ve İpekli Dokuma Fabrikası 69
3.7 Çubuklu Billur Fabrika-i Hümâyûnu / Çubuklu Cam Fabrikası 81
3.8 Zeytinburnu Demir Fabrika-i Hümâyûnu / Zeytinburnu Demir Fabrikası 82
3.9 Makriköy (Bakırköy) Bez Fabrika-i Hümâyûnu / Bakırköy Bez Fabrikası..... 88
3.10 Yıldız Çini Fabrika-i Hümâyûnu / Yıldız Porselen Fabrikası..... 90

4. SONUÇLAR 99

KAYNAKLAR..... 104

EKLER..... 115

Ek 1 II. Beyazıt Dönemi'nde Eski Saray ve Yeniçeri Kışlaları'nın yakınındaki sanatçı atölyeleri ve dükkanlar……....119
Ek 2a BOA.C.İKTS. 21/1023 numarada kayıtlı belgenin 1 numaralı varağının fotokopisi.120
Ek 2b BOA.C.İKTS. 21/1023 numarada kayıtlı belgenin 2 numaralı varağının fotokopisi.121
Ek 3a BOA.C.DRB. 64/3190 numarada kayıtlı belgenin 1 numaralı varağının fotokopisi..122
Ek 3b BOA.C.DRB. 64/3190 numarada kayıtlı belgenin 2 numaralı varağının fotokopisi..123
Ek 3c BOA.C.DRB. 64/3190 numarada kayıtlı belgenin 3 numaralı varağının fotokopisi..124

Ek 3d BOA.C.DRB. 64/3190 numarada kayıtlı belgenin 4 numaralı varağının fotokopisi.125
Ek 4 BOA.A.AMD. 57/75 numarada kayıtlı belgenin fotokopisi……..126
Ek 5a BOA.Y.A.RES. 29/5 numarada kayıtlı belgenin 1 numaralı varağının fotokopisi…127
Ek 5b BOA.Y.A.RES. 29/5 numarada kayıtlı belgenin 2 numaralı varağının fotokopisi…128
Ek 5c BOA.Y.A.RES. 29/5 numarada kayıtlı belgenin 3 numaralı varağının fotokopisi…129
Ek 5d BOA.Y.A.RES. 29/5 numarada kayıtlı belgenin 4 numaralı varağının fotokopisi…130
Ek 6a BOA.HAT. 1319/51445/A numarada kayıtlı belgenin 1 numaralı varağının fotokopisi……131
Ek 6b BOA.HAT. 1319/51445/A numarada kayıtlı belgenin 2 numaralı varağının fotokopisi……132
Ek 7a BOA.C.İKTS. 37/1832 numarada kayıtlı belgenin 1 numaralı varağının fotokopisi.133
Ek 7b BOA.C.İKTS. 37/1832 numarada kayıtlı belgenin 2 numaralı varağının fotokopisi.134
Ek 8 BOA.A.MKT.MHM. 287/94 numarada kayıtlı belgenin fotokopisi……..135
Ek 9a BOA.HR.TO 447/7 numarada kayıtlı belgenin 1 numaralı varağının fotokopisi…...136
Ek 9b BOA.HR.TO 447/7 numarada kayıtlı belgenin 2 numaralı varağının fotokopisi…...137
Ek 9c BOA.HR.TO 447/7 numarada kayıtlı belgenin 3 numaralı varağının fotokopisi…...138
Ek 9d BOA.HR.TO 447/7 numarada kayıtlı belgenin 4 numaralı varağının fotokopisi…...139
Ek 10 BOA.Y.PRK.ASK. 92/19 numarada kayıtlı belgenin fotokopisi……...140
Ek 11 BOA.Y.PRK.ASK. 93/40 numarada kayıtlı belgenin fotokopisi……...141
Ek 12a BOA.Y.MTV. 244/22 numarada kayıtlı belgenin 1 numaralı varağının fotokopisi...142
Ek 12b BOA.Y.MTV. 244/22 numarada kayıtlı belgenin 2 numaralı varağının fotokopisi...143
Ek 13a BOA.İ.MF. 20/1330 Ş-12 numarada kayıtlı belgenin 1 numaralı varağının fotokopisi…
……144
Ek 13b BOA.İ.MF. 20/1330 Ş-12 numarada kayıtlı belgenin 2 numaralı varağının fotokopisi…
……145
Ek 13c BOA.İ.MF. 20/1330 Ş-12 numarada kayıtlı belgenin 3 numaralı varağının fotokopisi
……146
Ek 13d BOA.İ.MF. 20/1330 Ş-12 numarada kayıtlı belgenin 4 numaralı varağının fotokopisi..
……147
Ek 13e BOA.İ.MF. 20/1330 Ş-12 numarada kayıtlı belgenin 5 numaralı varağının fotokopisi…
……148
Ek 14 BOA.MV. 130/56 numarada kayıtlı belgenin fotokopisi……149
Ek 15 BOA.A.DVN. 112/8 numarada kayıtlı belgenin fotokopisi……150
Ek 16 BOA.İ.DH. 388/25633 numarada kayıtlı belgenin fotokopisi……151
Ek 17 BOA.A.MKT.NZD. 270/31 numarada kayıtlı belgenin fotokopisi……152
Ek 18a BOA.İ.MVL. 412/17994 numarada kayıtlı belgenin 1 numaralı varağının fotokopisi….
……153
Ek 18b BOA.İ.MVL. 412/17994 numarada kayıtlı belgenin 2 numaralı varağının fotokopisi….
……154
Ek 18c BOA.İ.MVL. 412/17994 numarada kayıtlı belgenin 3 numaralı varağının fotokopisi….
……155
Ek 18d BOA.İ.MVL. 412/17994 numarada kayıtlı belgenin 4 numaralı varağının fotokopisi….
……156
Ek 18e BOA.İ.MVL. 412/17994 numarada kayıtlı belgenin 5 numaralı varağının fotokopisi….
……157
Ek 19a Tarakçılar'daki Malatya İş Hanı'nın Zemin Kat Planı……158
Ek 19b Tarakçılar'daki Malatya İş Hanı'nın Birinci Kat Planı……...159
Ek 19c Tarakçılar'daki Malatya İş Hanı'nın İkinci (Asma) Kat Planı……160
Ek 19d Tarakçılar'daki Malatya İş Hanı'nın İkinci Kat Planı……...161
Ek 20a BOA.İ.DUİT. 162/89 numarada kayıtlı belgenin 1 numaralı varağının fotokopisi…162
Ek 20b BOA.İ.DUİT. 162/89 numarada kayıtlı belgenin 2 numaralı varağının fotokopisi…163

Ek 20c BOA.İ.DUİT. 162/89 numarada kayıtlı belgenin 3 numaralı varağının fotokopisi….164
Ek 20d BOA.İ.DUİT. 162/89 numarada kayıtlı belgenin 4 numaralı varağının fotokopisi….165
Ek 21a BOA.MV. 255/57 numarada kayıtlı belgenin 1 numaralı varağının fotokopisi……...166
Ek 21b BOA.MV. 255/57 numarada kayıtlı belgenin 2 numaralı varağının fotokopisi……...167
Ek 22a BOA.İ.DUİT. 99/19 numarada kayıtlı belgenin 1 numaralı varağının fotokopisi…...168
Ek 22b BOA.İ.DUİT. 99/19 numarada kayıtlı belgenin 2 numaralı varağının fotokopisi…...169
Ek 22c BOA.İ.DUİT. 99/19 numarada kayıtlı belgenin 3 numaralı varağının fotokopisi…...170
Ek 22d BOA.İ.DUİT. 99/19 numarada kayıtlı belgenin 4 numaralı varağının fotokopisi…...171
Ek 22e BOA.İ.DUİT. 99/19 numarada kayıtlı belgenin 5 numaralı varağının fotokopisi…...172
Ek 22f BOA.İ.DUİT. 99/19 numarada kayıtlı belgenin 6 numaralı varağının fotokopisi…....173
Ek 22g BOA.İ.DUİT. 99/19 numarada kayıtlı belgenin 7 numaralı varağının fotokopisi…...174
Ek 22h BOA.İ.DUİT. 99/19 numarada kayıtlı belgenin 8 numaralı varağının fotokopisi…...175
Ek 23a BOA.HR.MKT. 28/43 numarada kayıtlı belgenin 1 numaralı varağının fotokopisi…176
Ek 23b BOA.HR.MKT 28/43 numarada kayıtlı belgenin 2 numaralı varağının fotokopisi....177
Ek 23c BOA.HR.MKT. 28/43 numarada kayıtlı belgenin 3 numaralı varağının fotokopisi…178
Ek 24a BOA.İ.DH. 700/48988 numarada kayıtlı belgenin 1 numaralı varağının fotokopisi...179
Ek 24b BOA.İ.DH. 700/48988 numarada kayıtlı belgenin 2 numaralı varağının fotokopisi...180
Ek 25 BOA.HAT. 667/32495 numarada kayıtlı belgenin fotokopisi…….181
Ek 26 BOA.HAT. 594/29135 numarada kayıtlı belgenin fotokopisi…….182
Ek 27a BOA.A.MKT.MHM. 461/91 numarada kayıtlı belgenin 1 numaralı varağının fotokopisi……..183
Ek 27b BOA.A.MKT.MHM. 461/91 numarada kayıtlı belgenin 2 numaralı varağının fotokopisi……..184
Ek 28a BOA.İ.DH. 955/75525 numarada kayıtlı belgenin 1 numaralı varağının fotokopisi……..185
Ek 28b BOA.İ.DH. 955/75525 numarada kayıtlı belgenin 2 numaralı varağının fotokopisi……..186
Ek 29 BOA.C.İKTS. 20/982 numarada kayıtlı belgenin fotokopisi……...187
Ek 30 BOA.İ.MVL. 27/455 numarada kayıtlı belgenin fotokopisi……188
Ek 31 BOA.İ.DH. 59/2927 numarada kayıtlı belgenin fotokopisi…….189
Ek 32a BOA.Y.PRK.MYD. 32/47 numarada kayıtlı belgenin 1 numaralı varağının fotokopisi……..190
Ek 32b BOA.Y.PRK.MYD. 32/47 numarada kayıtlı belgenin 2 numaralı varağının fotokopisi……..191
Ek 32c BOA.Y.PRK.MYD. 32/47 numarada kayıtlı belgenin 3 numaralı varağının fotokopisi……..192
Ek 32d BOA.Y.PRK.MYD. 32/47 numarada kayıtlı belgenin 4 numaralı varağının fotokopisi……..193
Ek 32e BOA.Y.PRK.MYD. 32/47 numarada kayıtlı belgenin 5 numaralı varağının fotokopisi……..194
Ek 33 BOA.Y.PRK.ASK. 25/32 numarada kayıtlı belgenin fotokopisi…….195
Ek 34a BOA.İ.MMS. 79/3457 numarada kayıtlı belgenin 1 numaralı varağının fotokopisi…196
Ek 34b BOA.İ.MMS. 79/3457 numarada kayıtlı belgenin 2 numaralı varağının fotokopisi....197
Ek 35 BOA.Y.PRK.ASK. 91/93 numarada kayıtlı belgenin fotokopisi…….198
Ek 36 BOA.MV. 153/58 numarada kayıtlı belgenin fotokopisi…….199
Ek 37a BOA.DH.İD. 25/1 numarada kayıtlı belgenin 1 numaralı varağının fotokopisi……..200
Ek 37b BOA.DH.İD. 25/1 numarada kayıtlı belgenin 2 numaralı varağının fotokopisi……..201
Ek 37c BOA.DH.İD. 25/1 numarada kayıtlı belgenin 3 numaralı varağının fotokopisi……..202
Ek 37d BOA.DH.İD. 25/1 numarada kayıtlı belgenin 4 numaralı varağının fotokopisi……..203
Ek 37e BOA.DH.İD. 25/1 numarada kayıtlı belgenin 5numaralı varağının fotokopisi……...204
Ek 37f BOA.DH.İD. 25/1 numarada kayıtlı belgenin 6 numaralı varağının fotokopisi……..205

Ek 38 BOA.İ.DH. 11/5604 numarada kayıtlı belgenin fotokopisi…….206
Ek 39a BOA.HR.TO. 447/7 numarada kayıtlı belgenin 1 numaralı varağının fotokopisi…...207
Ek 39b BOA.HR.TO. 447/7 numarada kayıtlı belgenin 2 numaralı varağının fotokopisi…...208
Ek 40a BOA.DH.MKT. 1324/34 numarada kayıtlı belgenin 1 numaralı varağının fotokopisi……..209
Ek 40b BOA.DH.MKT. 1324/34 numarada kayıtlı belgenin 2 numaralı varağının fotokopisi……..210
Ek 41 BOA.Y.PRK.HH. 34/62 numarada kayıtlı belgenin fotokopisi……...211
Ek 42 BOA.İ.MSM. 24/16 numarada kayıtlı belgenin fotokopisi……..212
Ek 43a BOA.İ.MSM. 24/611 numarada kayıtlı belgenin 1 numaralı varağının fotokopisi…..213
Ek 43b BOA.İ.MSM. 24/611 numarada kayıtlı belgenin 2 numaralı varağının fotokopisi…..214
Ek 43c BOA.İ.MSM. 24/611 numarada kayıtlı belgenin 3 numaralı varağının fotokopisi…..215
Ek 43d BOA.İ.MSM. 24/611 numarada kayıtlı belgenin 4 numaralı varağının fotokopisi…..216
Ek 43e BOA.İ.MSM. 24/611 numarada kayıtlı belgenin 5 numaralı varağının fotokopisi…..217
Ek 44 BOA.Y.PRK.BŞK. 60/56 numarada kayıtlı belgenin fotokopisi…….218
Ek 45 BOA.Y.MTV. 230/27 numarada kayıtlı belgenin fotokopisi……...219
Ek 46 BOA.Y.PRK.ASK. 253/57 numarada kayıtlı belgenin fotokopisi……...220
Ek 47a BOA.Y.MTV. 222/129 numarada kayıtlı belgenin 1 numaralı varağının fotokopisi……. 221
Ek 47b BOA.Y.MTV. 222/129 numarada kayıtlı belgenin 2 numaralı varağının fotokopisi……..222
Ek 47c BOA.Y.MTV. 222/129 numarada kayıtlı belgenin 3 numaralı varağının fotokopisi……..223
Ek 47d BOA.Y.MTV. 222/129 numarada kayıtlı belgenin 4 numaralı varağının fotokopisi……..224
Ek 47e BOA.Y.MTV. 222/129 numarada kayıtlı belgenin 5 ve 6 numaralı varaklarının fotokopisi……..225
Ek 47f BOA.Y.MTV. 222/129 numarada kayıtlı belgenin 7 numaralı varağının fotokopisi..226
Ek 48a BOA.Y.MTV. 306/32 numarada kayıtlı belgenin 1 numaralı varağının fotokopisi....227
Ek 48b BOA.Y.MTV. 306/32 numarada kayıtlı belgenin 2 numaralı varağının fotokopisi....228
Ek 49a BOA.Y.A.RES. 153/61 numarada kayıtlı belgenin 1 numaralı varağının fotokopisi……..229
Ek 49b BOA.Y.A.RES. 153/61 numarada kayıtlı belgenin 2 numaralı varağının fotokopisi……..230
Ek 50a BOA.İ.AS. 9/1312 M-11 numarada kayıtlı belgenin 1 numaralı varağının fotokopisi……..231
Ek 50b BOA.İ.AS. 9/1312 M-11 numarada kayıtlı belgenin 2 numaralı varağının fotokopisi……..232
Ek 50c BOA.İ.AS. 9/1312 M-11 numarada kayıtlı belgenin 3 numaralı varağının fotokopisi……..233
Ek 51a BOA.İ.MMS. 197/1333 L-20 numarada kayıtlı belgenin 1 numaralı varağının fotokopisi…….....234
Ek 51b BOA.İ.MMS. 197/1333 L-20 numarada kayıtlı belgenin 2 numaralı varağının fotokopisi……..235
Ek 51c BOA.İ.MMS. 197/1333 L-20 numarada kayıtlı belgenin 3 numaralı varağının fotokopisi……..236
Ek 51d BOA.İ.MMS. 197/1333 L-20 numarada kayıtlı belgenin 4 numaralı varağının fotokopisi……..237
Ek 51e BOA.İ.MMS. 197/1333 L-20 numarada kayıtlı belgenin 5 numaralı varağının fotokopisi……..238

ÖZGEÇMİŞ..... 239

KISALTMA LİSTESİ

A.AMD.	Sadaret Âmedi Kalemi Belgeleri
ABD.	Anabilim Dalı
A.DVN.	Sadaret Divân (Beylikçi) Kalemi Belgeleri
A.DVN.DVE.	Sadaret Düvel-i Ecnebiye Kısmı Belgeleri
A.MKT.	Sadaret Mektubî Kalemi Evrakı
A.MKT.MHM.	Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı
A.MKT.MVL.	Sadaret Mektubî Kalemi Meclis-i Vâlâ Yazışmalarına Ait Belgeler
A.MKT.NZD.	Sadaret Mektubî Kalemi Nezaret ve Devâir Yazışmalarına Ait Belgeler
Arş. Gör.	Araştırma Görevlisi
B	Hicrî takvime göre Receb ayı (7. ay)
C	Hicrî takvime göre Cemaiyelâhir ayı (6. ay)
Ca	Hicrî takvime göre Cemaziyelevvel ayı (5. ay)
Bkz.	Bakınız
BOA.	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.BH.	Cevdet Tasnifi, Bahriye
C.DRB.	Cevdet Tasnifi, Darphane
C.İKTS.	Cevdet Tasnifi, İktisat Konulu Belgeler
C.ML.	Cevdet Tasnifi, Maliye
DH.EUM.MH.	Dahiliye Muhasebe Kalemi
DH.İD.	Muhaberat-ı Umumiye İdaresi, İdarî Kısım Belgeleri
DH.MKT.	Dahiliye Nezareti Evrakı
DH.UMVM.	Dahiliye Umûr-ı Mahalliye-i Vilâyât Müdüriyet-i Belgeleri
HAT.	Hatt-ı Hümâyun Tasnifi Belgeleri
HH.d.	Hazine-i Hassa Defterleri
HR.MKT.	Hariciye Nezareti, Mektubî Kalemi Belgeleri
HR.TO.	Hariciye Nezareti, Tercüme Odası
IRCICA	Research Centre for Islamic History Art and Culture
İBB	İstanbul Büyükşehir Belediyesi
İ.AS.	İradeler-Askeri
İ.DH.	İradeler-Dahiliye
İ.DUİT.	İradeler-Dosya Usulü
İ.HUS.	İradeler-Hususî Belgeler
İ.MBH.	İradeler-Mabeyn-i Hümayun

İ.MF.	İradeler-Maarif
İ.MMS.	İradeler-Meclis-i Mahsus
İ.MSM.	İradeler-Mesail-i Mühimme
İ.MVL.	İradeler-Meclis-i Vâlâ
İ.RSM.	İradeler-Rüsumat
İ.TPH.	İradeler-Tophane-i Âmire
İÜK	İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi
L	Hicrî takvime göre Şevval ayı (10. ay)
M	Hicrî takvime göre Muharrem ayı (1. ay)
MSA.	Milli Saraylar Arşivi
MV.	Meclis-i Vükelâ Mazbataları
Öğr. Gör.	Öğretim Görevlisi
R	Hicrî takvime göre Rebiülahir ayı (4. ay)
Ra	Hicrî takvime göre Rebiülevvel ayı (3. ay)
S	Hicrî takvime göre Safer ayı (2. ay)
Ş	Hicrî takvime göre Şaban ayı (8. ay)
T.B.M.M.	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TSMK	Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi
Y.A.RES.	Yıldız Sadaret Resmî Maruzat Evrakı
Y.MTV.	Yıldız Tasnifi, Mütenevvî Maruzat Evrakı
Y.PRK.ASK.	Yıldız Perakende Evrakı, Sadaret ve Devaîr Maruzatı, Askerî Maruzat
Y.PRK.BŞK.	Yıldız Perakende Evrakı, Mâbeyn Başkitâbeti
Y.PRK.EŞA.	Yıldız Perakende Evrakı, Elçilik, Şehbenderlik ve Ataşemiliterlik
Y.PRK.HH.	Yıldız Perakende Evrakı, Hazine-i Hassa Nezareti Maruzatî
Y.PRK.MYD.	Yıldız Yaveran ve Maiyyet-i Seniyye Erkan- Harbiye Dairesi
YPRK.ZB.	Yıldız Perakende Evrakı, Zaptiye Nezareti Maruzatı Analitik Envanteri
YTÜ	Yıldız Teknik Üniversitesi
Za	Hicrî takvime göre Zilkade ayı (11. ay)
ZB.	Zabtiye Nezareti Belgeleri

ŞEKİL LİSTESİ

Sayfa

Şekil 2.1 II. Beyazıt Dönemi'nde Eski Saray yakınındaki sanatçı atölyeleri ve dükkanlar…..7
Şekil 2.2 II. Beyazıt Dönemi'nde Yeniçeri Kışlası yakınındaki sanatçı atölyeleri ve dükkanlar……...8
Şekil 2.3 Topkapı Sarayı'nın planı, 19. yüzyıl……...9
Şekil 2.4 Câmgerlerle ilgili minyatürler…….12
Şekil 2.5 Câmgerlerle ilgili minyatürler…….12
Şekil 2.6 Câmgerlerle ilgili minyatürler…….12
Şekil 2.7 Matrakçı Nasuh tarafından Ayasofya'nın yakınlarındaki nakkaşhanenin resmedildiği minyatür……..……14
Şekil 2.8. III. Ahmet Topkapı Sarayı yakınlarındaki nakkaşhane binasının üst katından sünnet alayını seyrederken…….…….....15
Şekil 2.9 19. yüzyılda fabrikaların "Kârhâne-i Âmire" ya da "Fabrika-i Hümâyûn" olarak adlandırılmaları…….19
Şekil 2.10 Evkaf Ardiyesi binası, 1942…….……....26
Şekil 2.11 Malatya İş Hanı'nın dıştan görünüşü, 1975 ve 2007...…….……...27
Şekil 2.12 Malatya İş Hanı'nın dıştan görünüşü, 1975 ve 2007……...……...27
Şekil 2.13 Malatya İş Hanı'nın dıştan görünüşü, 1975 ve 2007……...27
Şekil 2.14 Malatya İş Hanı'nın dıştan görünüşü, 1975 ve 2007……..…….……...27
Şekil 2.15 Malatya İş Hanı'nın dıştan görünüşü, 1975 ve 2007……...….……...27
Şekil 2.16 Malatya İş Hanı'nın içten görünüşü, 1975 ve 2007……..……...27
Şekil 2.17 Malatya İş Hanı'nın içten görünüşü, 1975 ve 2007……..……...27
Şekil 3.1 Kârhâne-i Âmire'nin giriş kapısı……...32
Şekil 3.2 Kârhâne-i Âmire'nin duvar kalıntıları……...32
Şekil 3.3 Kârhâne-i Âmire'nin duvar kalıntıları……...35
Şekil 3.4 Kârhâne-i Âmire'nin duvar kalıntıları……...35
Şekil 3.5 Kârhâne-i Âmire'nin giriş kapısı……...35
Şekil 3.6 Kârhâne-i Âmire'nin giriş kapısı üzerindeki kitabe……..35
Şekil 3.7 Beykoz Kağıt Fabrikası'nın dıştan görünüşü……36
Şekil 3.8 Beykoz Debbağhane-i Âmire'deki kundura imalâthanesi, el imalâtı atölyesi,

saraciye binaları……37
Şekil 3.9 Beykoz Debbağhane-i Âmire'nin uzaydan görünüşü……37
Şekil 3.10 Beykoz Debbağhane-i Âmire'deki deri kuyularının bulunduğu bina……..38
Şekil 3.11 Beykoz Debbağhane-i Âmire'deki kundura işletmesinin 1914'teki görünümü…...39
Şekil 3.12 Beykoz Debbağhane-i Âmire'deki kundura işletmesinin 2006'daki görünümü…..39
Şekil 3.13 Debbağhane-i Âmire'deki deri-desen makineleri, 1926……...40
Şekil 3.14 Beykoz Debbağhane-i Âmire kösele kesim makinesi, 1926……....40
Şekil 3.15 1937/1938'lerde Beykoz Debbağhane-i Âmire genel görünüşü……..40
Şekil 3.16 Beykoz Debbağhane-i Âmire'nin genel görünüşü, 2006…….41
Şekil 3.17 Beykoz Debbağhane-i Âmire'deki marangozhane, kalıp atölyesi, lastik işletmesi, 2006.....42
Şekil 3.18 Beykoz Debbağhane-i Âmire'deki deri işletmesi, 2006……..42
Şekil 3.19 Beykoz Debbağhane-i Âmire'deki itfaiye, ambar ve kundura işletmesi binaları, 2006….....42
Şekil 3.20 Beykoz Debbağhane-i Âmire'nin 2006 yılındaki planı……....43
Şekil 3.21 Beykoz Debbağhane-i Âmire'nin 19. yüzyıl sonuna tarihlenen planı……..44
Şekil 3.22 Beykoz Debbağhane-i Âmire'deki keçehane ve demirhane…….44
Şekil 3.23 19. yüzyıl sonunda Beykoz Debbağhane-i Âmire'deki perdahhane ve cami ..…....45
Şekil 3.24 Beykoz Debbağhane-i Âmire'deki halı atölyesi ve suni deri işletmesi, 2006……....45
Şekil 3.25 19. yüzyılın ilk yarısında Eyüp Rişтehane-i Âmire'nin görüntüsü……...46
Şekil 3.26 19. yüzyılın ilk yarısında Eyüp Rişтehane-i Âmire'nin görüntüsü……...46
Şekil 3.27 Eyüp Rişтehane-i Âmire'nin avlusu……...48
Şekil 3.28 1988'den önce Bahariye Mensucat……49
Şekil 3.29 1988'den önce Bahariye Mensucat……49
Şekil 3.30 Bahariye Mensucat'ın yıkımından sonra arazinin durumu……50
Şekil 3.31 19. yüzyılın ilk yarısında Eyüp Rişтehane-i Âmire'nin görünüşü…….....50
Şekil 3.32 19. yüzyılın ilk yarısında Eyüp Rişтehane-i Âmire'nin görünüşü…….. 50
Şekil 3.33 19. yüzyılın ilk yarısında Eyüp Rişтehane-i Âmire'nin görünüşü…….....51
Şekil 3.34 Feshane-i Âmire'nin uzaydan görünüşü……52
Şekil 3.35 Feshane-i Âmire'nin yukarıdan görünüşü…….....52

Şekil 3.36 Kadırga Mahallesi'ndeki Cündî Meydanı…….53
Şekil 3.37 Feshane-i Âmire'deki fes yapma makineleri……...57
Şekil 3.38 Feshane-i Âmire'deki dokuma tezgâhları……57
Şekil 3.39 Feshane-i Âmire'deki iplik eğirme makineleri……57
Şekil 3.40 Feshane-i Âmire'deki iplik eğirme makineleri……57
Şekil 3.41 Feshane-i Âmire'deki yün yıkama makineleri……58
Şekil 3.42 1894'te Feshane-i Âmire'nin dıştan görünüşü……58
Şekil 3.43 1894'te Feshane-i Âmire'deki yenileme çalışmaları……...58
Şekil 3.44 1894'te Feshane-i Âmire'deki yenileme çalışmaları……...58
Şekil 3.45 Feshane-i Âmire'deki iplik makineleri, 1917-1918…….....59
Şekil 3.46 1990'ların başında Feshane-i Âmire'nin dokuma salonu……60
Şekil 3.47 Feshane-i Âmire'nin vaziyet planı……...60
Şekil 3.48 Feshane-i Âmire'nin dıştan görünüşü, 2007……61
Şekil 3.49 Feshane-i Âmire'nin cephesi……....61
Şekil 3.50 Feshane-i Âmire'nin kesiti……...61
Şekil 3.51 19. yüzyılın son döneminde Feshane-i Âmire'nin ana giriş kapısı……..62
Şekil 3.52 Feshane-i Âmire'nin ana giriş kapısının 1990'lardaki durumu……...62
Şekil 3.53 Feshane-i Âmire'nin ana giriş kapısının üzerindeki kitabe…….62
Şekil 3.54 Feshane-i Âmire'nin ana giriş kapısının üzerindeki kitabenin detayı…….62
Şekil 3.55 Feshane-i Âmire'nin mevcut durum planı……...63
Şekil 3.56 Feshane-i Âmire'deki çok amaçlı salon……...63
Şekil 3.57 Feshane-i Âmire'deki el sanatları çarşısı salonu……63
Şekil 3.58 Feshane-i Âmire'deki dokuma salonu…….63
Şekil 3.59 Feshane-i Âmire'deki dokuma salonu…….63
Şekil 3.60 İzmit Çuha Fabrika-i Hümâyûnu'nun genel görünüşü……64
Şekil 3.61 İzmit Çuha Fabrika-i Hümâyûnu'nun dokuma atölyesinin önden görünüşü, 2007……..64
Şekil 3.62 İzmit Çuha Fabrika-i Hümâyûnu'nun girişi……65
Şekil 3.63 İzmit Çuha Fabrika-i Hümâyûnu'nun dokuma atölyesi……..67
Şekil 3.64 İzmit Çuha Fabrika-i Hümâyûnu'nun askeri mensucat dokuma atölyesi..……..68
Şekil 3.65 İzmit Çuha Fabrika-i Hümâyûnu'nun askeri mensucat dokuma atölyesi……68

Şekil 3.66 İzmit Çuha Fabrika-i Hümâyûnu'nun dekovil hattı…….68
Şekil 3.67 Hereke Fabrika-i Hümâyûnu ve Beyaz Köşk'ün denizden görünüşü……..69
Şekil 3.68 Hereke Fabrika-i Hümâyûnu'ndaki halıhanenin güney cephesi……..69
Şekil 3.69 Hereke Fabrika-i Hümâyûnu'ndaki halı dokumahanesi ve büyük tezgahlar……...71
Şekil 3.70 Hereke Fabrika-i Hümâyûnu'ndaki İpek Mendil ve İşleme Dairesi, 1890……..71
Şekil 3.71 Hereke Fabrika-i Hümâyûnu'ndaki İpek Fanila ve İç Giysi Dairesi, 1890…….71
Şekil 3.72 Hereke Fabrika-i Hümâyûnu'ndaki jakar tezgâhları, 19. yüzyıl sonu…….72
Şekil 3.73 Hereke Fabrika-i Hümâyûnu'nun satış mağazası……72
Şekil 3.74 Hereke Fabrika-i Hümâyûnu'nun satış mağazasının içi……..72
Şekil 3.75 Hereke Fabrika-i Hümâyûnu'ndaki boyahane…….74
Şekil 3.76 Hereke Fabrika-i Hümâyûnu'ndaki boyahane…….74
Şekil 3.77 Hereke Fabrika-i Hümâyûnu'nda dokunan kumaşların preslendiği bölüm…….74
Şekil 3.78 Hereke Fabrika-i Hümâyûnu'ndaki büküm makineleri……...74
Şekil 3.79 Hereke Fabrika-i Hümâyûnu'nun Sümerbank'a bağlandığı yıllardaki görünüşü…75
Şekil 3.80 Hereke Fabrika-i Hümâyûnu'nun Sümerbank'a bağlandığı yıllardaki yünlü işletme binaları……...75
Şekil 3.81 Hereke Fabrika-i Hümâyûnu'nun aldığı Lyon sergisi büyük ödülü……76
Şekil 3.82 Hereke Fabrika-i Hümâyûnu'nun aldığı Torino sergisi büyük ödülü……..76
Şekil 3.83 Hereke Fabrika-i Hümâyûnu'nun vaziyet planı……...77
Şekil 3.84 Beyaz Köşk'ün güneydoğu cephesi……..78
Şekil 3.85 Beyaz Köşk'ün ana mekanı……..78
Şekil 3.86 Hereke Fabrika-i Hümâyûnu'ndaki kemhane, 1890…….79
Şekil 3.87 Hereke Fabrika-i Hümâyûnu'ndaki filatürhane, 1890……..79
Şekil 3.88 Hereke Fabrika-i Hümâyûnu'ndaki halıhanenin kuzey cephesi……...79
Şekil 3.89 Hereke Fabrika-i Hümâyûnu'ndaki ipekli dokuma atölyesindeki jakar tezgâhı, 2007……...80
Şekil 3.90 Hereke Fabrika-i Hümâyûnu'ndaki halıhanenin birinci katındaki halı dokuma Atölyesi, 2007……...80
Şekil 3.91 Hereke Fabrika-i Hümâyûnu'ndaki halıhanenin birinci katındaki halı dokuma Atölyesi, 2007……...80
Şekil 3.92 Zeytinburnu 41. Bakım Merkez Komutanlığı'nın uzaydan görünüşü…….82

Şekil 3.93 Zeytinburnu Demir Fabrika-i Hümâyûnu'ndaki bir binadan görüntü…….83
Şekil 3.94 Zeytinburnu Demir Fabrika-i Hümâyûnu'nun fişekhanesi……..84
Şekil 3.95 Zeytinburnu Demir Fabrika-i Hümâyûnu'nun makine dairesi…….84
Şekil 3.96 Zeytinburnu Demir Fabrika-i Hümâyûnu'ndaki su makinesi binası……....85
Şekil 3.97 Zeytinburnu Demir Fabrika-i Hümâyûnu'ndaki bir makine dairesinin içi……...85
Şekil 3.91 Zeytinburnu Demir Fabrika-i Hümâyûnu'nun 1918 tarihli planı…….86
Şekil 3.99 Zeytinburnu Demir Fabrika-i Hümâyûnu'nun 19. yüzyıl'daki görünüşü…….87
Şekil 3.100 Yıldız Çini Fabrika-i Hümâyunu'nun genel görünümü…….91
Şekil 3.101 Yıldız Çini Fabrika-i Hümâyunu'nun genel görünümü…….91
Şekil 3.102 Yıldız Çini Fabrika-i Hümâyunu'nun ilk kurulduğu yıllarda üretim atölyelerinden görüntü……...……...92
Şekil 3.103 Yıldız Çini Fabrika-i Hümâyunu'nun ilk kurulduğu yıllarda üretim atölyelerinden görüntü……...……...92
Şekil 3.104 Raimondo d'Aronco tarafından onarılan ve genişletilen Yıldız Çini Fabrika-i Hümâyunu'nun dış görünüşü……92
Şekil 3.105 Yıldız Çini Fabrika-i Hümâyunu'nda elektrikle çalışan fırın……94
Şekil 3.106 Yıldız Çini Fabrika-i Hümâyunu'nda doğalgazla çalışan fırın……..94
Şekil 3.107 Yıldız Sarayı'nın Palanga Caddesi üzerindeki dış bahçe kapısı……94
Şekil 3.108 Yıldız Çini Fabrika-i Hümâyunu'nun ana giriş kapısı……...94
Şekil 3.109 Yıldız Çini Fabrika-i Hümâyunu'nun mevcut yerleşim planı……....95
Şekil 3.110 Yıldız Çini Fabrika-i Hümâyunu'nun işletme binasının güney cephesi……95
Şekil 3.111 Yıldız Çini Fabrika-i Hümâyunu'nun işletme binasının doğu kanadı……....95
Şekil 3.112 Yıldız Çini Fabrika-i Hümâyunu'nun işletme binasının planı……....96
Şekil 3.113 Yıldız Çini Fabrika-i Hümâyunu'nun işletme binasının giriş bloğu……...97
Şekil 3.114 Yıldız Çini Fabrika-i Hümâyunu'nun işletme binasının büyük giriş kapısı……97
Şekil 3.115 Yıldız Çini Fabrika-i Hümâyunu'nun işletme binasının baca-kulesi……..97
Şekil 3.116 Yıldız Çini Fabrika-i Hümâyunu'ndaki çini ve porselen el dekor atölyesi…….....97
Şekil 3.117 Yıldız Çini Fabrika-i Hümâyunu'ndaki çini ve porselen el dekor atölyesi…….....97

ÖNSÖZ

"19. Yüzyıl Osmanlı Sanayi Hareketleri İçinde Fabrika-i Hümâyûnlar" konulu doktora tez çalışmama yön veren ve bu çalışmayı oluşturmam sırasında desteğini hiçbir zaman esirgemeyen tez danışmanım Doç. Dr. Nuran Kara Pilehvarian'a, bilgi ve deneyimlerinden yararlanmamı mümkün kılan Prof. Dr. Uğur Tanyeli'ye ve Prof. Dr. Filiz Özer'e öncelikle teşekkürlerimi sunmak isterim. Tez final jürisindeki değerli saptamaları için Doç. Dr. Nur Urfalıoğlu ile Doç. Dr. Ayla Antel'e de ayrıca teşekkürlerimi sunarım.

İstanbul Arkeoloji Müzeleri Kütüphanesi sorumlusu Havva Koç ile mimar Hamit Pilehvarian'a değerli zamanlarını ayırıp, Osmanlıca metinleri Türkçe'ye çevirdikleri ve doktora tezimin özgün bir çalışma niteliği kazanmasındaki önemli katkıları nedeniyle teşekkürü bir borç bilirim.

Fransızca arşiv belgelerinin Türkçe'ye çevirisini yapan, İstanbul Üniversitesi Fransızca Mütercim Tercümanlık Bölümü Arş. Gör. Serap Gün ile sevgili Merve Oralay'a; bu çalışma kapsamında ziyaret ettiğim fabrikaların müdürleri ve çalışanlarına da teşekkür borçluyum.

Uzun ve yorucu doktora tez çalışmam sırasında moralimi yüksek tutmamı sağlayan ve bana sürekli destek olan YTÜ Sanat ve Tasarım Fakültesi Sanat Bölümü öğretim üyelerinden Prof. Tomur Atagök'e, Yrd. Doç Dr. Hale Özkasım'a, Yrd. Doç. Dr. Kadriye Tezcan'a, Öğr. Gör. Zehra Erkün Oruçoğlu'na, Öğr. Gör. Mehmet F. Uğuryol'a, Arş. Gör. Cihan Çolak'a, Arş. Gör. Hanzade Uralman'a; Mimarlık Fakültesi Mimarlık Bölümü Ar. Gör. Canan Akoğlu'na müteşekkirim.

YTÜ Mimarlık Anabilim Dalı Arş. Gör. Yekta Özgüven'e çalışmamın her safhasında benimle paylaştığı bilgi ve yardımları; Arş. Gör. Tayfun Gürkaş'a verdiği destek nedeniyle teşekkür etmek isterim.

Maddi ve manevi destekleriyle çalışmamım her safhasında benim yanımda olan aileme ise minnetlerimi sunarım.

19. YÜZYIL OSMANLI SANAYİ HAREKETLERİ İÇİNDE FABRİKA-İ HÜMÂYÛNLAR

ÖZET

Osmanlı Devleti'nde 15. yüzyılın ikinci yarısından 19. yüzyılın başına kadar devlet kontrolünde, el ile veya basit âletlerle yürütülmüş olan küçük ölçekli üretim yapısı, 19. yüzyılla beraber değişmeye başlamış ve kademeli olarak makine üretimine geçilmiştir. Değişen yapısı nedeniyle ihtiyaçları giderek artan ve çeşitlenen ordu ile sarayın ihtiyaçlarını karşılamak üzere devlet tarafından kurulmuş olan Kârhâne-i Âmire / Fabrika-i Hümâyûnlar İstanbul merkezli olmakla beraber, sınırlı sayıda da olsa Anadolu'da da kurulmuştur.

Dönemin bilgi ve belgelerine dayanarak, Kârhâne-i Âmire / Fabrika-i Hümâyûnlar'ın kavramsal ve mimari tanımlarının yapılması, ne amaçla kuruldukları ve yönetim şeklinin ortaya çıkarılması hedeflenmekte; Osmanlı Mimarlık Tarihi'ndeki üretim yapıları, üretim biçimi ve anlayışı içerisindeki yerinin tespit edilmesi amaçlanmaktadır.

Çalışma süresince elde edilen veriler değerlendirildiğinde, Kârhâne-i Âmire / Fabrika-i Hümâyûnlar'ın 19. yüzyıl öncesinde ordu ve saraya hizmet etmek üzere kurulan devlete ait Ehl-i Hiref Teşkilatı'nın 19. yüzyıldaki makineleşmiş devamı olduğu ve yeniden yapılan devletin birimlerine yönelik hizmet verdiği ortaya konmuştur.

Anahtar Kelimeler: Fabrika-i hümâyûnlar, 19. yüzyıl, sanayi devrimi, Osmanlı sanayi hareketleri, ehl-i hiref teşkilatı.

THE OTTOMAN IMPERIAL FACTORIES AT THE 19th CENTURY OTTOMAN INDUSTRIAL MOVEMENTS

ABSTRACT

Small-scale handmade or simple-tools and state-controlled manufacturing held by the middle of the 15th century in the Ottomans was started to change by the 19th century and converted into the machined production gradually. The state-owned Ottoman Imperial Factories, which were founded to cover the army's needs, which were rising and becoming varied increasingly because of its changing structure, as well as the palace's needs, were mostly located in Istanbul as well as in the other parts of the Anatolia in limited numbers.

Based on the knowledge and documents of the period, it is aimed to make the conceptual and architectural definitions of the Ottoman Imperial Factories, to expose the goal of their formation and their management style; to demonstrate their place within the manufacturing structure, style and understanding among the Ottoman Architectural History.

When the obtained data were evaluated during the research, it was exposed that the Ottoman Imperial Factories were the machined continuation of Craftsmen's Organization which was founded to serve to the army and the palace before the 19th century and serving towards renewed state's unit.

Keywords: Ottoman imperial factories, 19th century, industrial revolution, Ottoman industrial movements, craftsmen's organization.

1. GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu'nun sanayi hareketleri İngiltere ve Fransa'da 18. yüzyılda başlayan sanayileşme sürecinden ayrı düşünülemez. Büyük bir sömürge imparatorluğu olan İngiltere, geniş pazar imkânı, iç piyasada özgürlük, zengin yeraltı kaynakları, yaygın ve oldukça gelişmiş imalât sektörü, ticari ilişki sistemi, ulaşım kolaylığı ve anayasal monarşi düzeniyle 18. yüzyıl'da sanayileşme sürecinin başladığı yer olmuştur. Sanayi hareketleri başta Batı Avrupa ülkeleri olmak üzere, tüm dünyada etkisi göstermiş; siyasi, ekonomik, sosyal ve teknolojik değişimler yaşanmıştır.

Aynı dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda el ile veya basit âletlerle küçük ölçekli üretim hâkimken, 19. yüzyılla beraber sınırlı alanlarda ve devlet kontrolündeki el ile üretimden fabrika üretimine geçilmiştir. Devlete ait "Kârhâne-i Âmire" / "Fabrika-i Hümâyûnlar", değişen yapısı nedeniyle çeşitli ihtiyaçları giderek artan ordu ile sarayın ihtiyaçlarını karşılamanın yanı sıra, özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren halka yönelik satışlar da yapmıştır.

Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasını (1826) takiben başlayan reform hareketleriyle beraber imparatorlukta eğitimli bir ordu kurma fikri ortaya çıkmıştır. "Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye" adındaki yeni orduda, askerlerin giyimlerinden kullanılan donanıma kadar İngiltere ve Fransa gibi Avrupa ülkeleri örnek alınmıştır. Bu bağlamda, "Kârhâne-i Âmire" / "Fabrika-i Hümâyûnlar", gerek yenilenen ve değişen ordunun savaş sanayine ait ihtiyaçları, askeri üniformaların yapımında kullanılan malzemeler ile askerlerin diğer giyim ihtiyaçları, gerekse sarayın ihtiyacı olan dokuma, porselen, cam, çini gibi lüks tüketim malzemelerini üretmiştir. Doğrudan devlete bağlı "Kârhâne-i Âmire" / "Fabrika-i Hümâyûnlar"ın bir kısmı Harbiye Nezareti'ne, bir kısmı da padişahların şahsi gelir ve giderlerinin yürütülmesinden sorumlu olan Hazine-i Hassa'ya bağlanmış ve fabrikalar arasındaki koordinasyon Fabrika-i Hümâyûnlar Nezareti tarafından yürütülmüştür. "Kârhâne-i Âmire" / "Fabrika-i Hümâyûnlar", sadece İstanbul'da değil, aynı zamanda İzmit, Hereke, Bursa, Kayseri ve Konya'da da kurulmuştur.

"Kârhâne-i Âmire" / "Fabrika-i Hümâyûn" konusunda iktisat tarihi, tarih, sanat tarihi ve restorasyon gibi farklı disiplinlerde birbirinden bağımsız, çelişkili bilgiler içeren çalışmalar yapılmış; üretim türü, fabrika çalışanları ve maaşları ile fabrikaların yeniden işlevlendirilmesi

üzerine yoğunlaşılmıştır.[*] Bu çalışmalar genellikle monografik nitelikte ya da genel çerçeve bağlamında olduğundan, "Kârhâne-i Âmire" / "Fabrika-i Hümâyûn" konusu Osmanlı Mimarlık Tarihi açısından az bilinen bir konu olarak kalmıştır.

Taranan çalışmaların arşiv belgeleri destekli olmayışı, olanlarınsa sınırlı sayıda belge kullanmış olması, araştırma için yeterli ve kesin veri olarak kabul edilebilecek Osmanlı arşiv belgelerini taramayı kaçınılmaz kılmıştır.

Bu çalışmanın amacı; "Kârhâne-i Âmire" / "Fabrika-i Hümâyûnlar"ın kavramsal ve mimari tanımlarını, dönemin bilgi ve belgelerine dayanarak ortaya çıkarmak; mimari biçimlenmelerinde rol oynayan etkenleri irdeleyerek, "Kârhâne-i Âmire" / "Fabrika-i Hümâyûn" olarak adlandırılan yapı türünü Osmanlı Mimarlık Tarihi'nde, üretim yapıları içersindeki yerine oturtmaktır.

"Kârhâne-i Âmire" / "Fabrika-i Hümâyûn" tanımından yola çıkan bu çalışmanın kapsamını belirleyen iki önemli etken; dönem ve coğrafyadır. Bu bağlamda çalışmanın sınırları, 1800'lerin başında III. Selim'in girişimiyle kurulan ve ilk "Fabrika-i Hümâyûn" modeli olarak tanımlanabilecek Kârhâne-i Âmire / Beykoz Kağıt ve Çuha Fabrikası ile başlamakta ve Osmanlı Devleti eliyle kurulan son "Fabrika-i Hümâyûn" olan Yıldız Çini Fabrika-i Hümâyûnu (1893/1894) / Yıldız Porselen Fabrikası ile son bulmaktadır. Bu bağlamda, Fabrika-i Hümâyûn adı taşımayan veya tanım olarak Fabrika-i Hümâyûn'a uymayan Tersane-i Âmire, Tophane-i Âmire, Darphane-i Âmire gibi yine devlete ait üretim birimleri çalışmaya dahil edilmemiştir.

Coğrafi olarak, İstanbul ve yakın çevresindeki (İzmit ve Hereke) Kârhâne-i Âmire / Fabrika-i Hümâyûnlar tez kapsamında ayrıntılı biçimde araştırılarak elde edilen bilgilerle katalog bölümü oluşturulmuştur. Bursa, Kayseri, Konya gibi Anadolu'daki sınırlı sayıdaki örnekler, yerinde incelemenin zorlukları ve çalışma kapsamını bir doktora tezi boyutundan fazla genişletmesi nedeniyle kataloga alınmamış, sadece mevcut yazın alanından ve arşiv belgelerinden incelemeleri yapılarak tezde kısaca değinilmiştir.

---

[*] Bu konuda yapılmış başlıca çalışmalar; Vedat Eldem'in "Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik" (1970), Rifat Önsoy'un "Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası" (1988), Emre Dölen'in "Tekstil Tarihi: Dünyada ve Türkiye'de Tekstil Teknolojisinin ve Sanayinin Tarihsel Gelişimi" (1992) başlıklı kitaplar; Afife Batur ve Selçuk Batur'un "İstanbul'da 19. Yüzyıl Sanayi Yapılarından Fabrika-i Hümâyûnlar" (1981), Edward Clark'ın "Osmanlı Sanayi Devrimi" (1992), Tevfik Güran'ın "Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları" (1992), Wolfgang Müller-Wiener'in "15.-19. Yüzyıllar Arasında İstanbul'da İmalâthâne ve Fabrikalar" (1992) başlıklı makaleler; Ömer Karaoğlu'nun "19. Yüzyıl Sanayileşme Teşebbüsleri ve Zeytinburnu Demir Fabrikası'nın Kuruluşu" (1994), Abdülkadir Buluş'un "Osmanlı Tekstil Sanayi Hereke Fabrikası" (2000), T. Gül Köksal'ın "İstanbul'daki Endüstri Mirası için Koruma ve Yeniden Kullanım Önerileri" (2005), Tanju Sarı'nın "Osmanlı İmparatorluğu'nda Sanayileşme Çerçevesinde İstanbul'daki Fabrikaların Oluşum ve Gelişimi" (2005), Yusuf Utkaner'nin "Hereke Fabrika-i Hümâyûnu'nun Mimari Analizi ve Koruma Önerileri" (2006) başlıklı tezlerdir.

Çalışma kapsamında araştırılan 10 fabrika, tarihsel süreç içinde mimari ve teknik donanım açısından çeşitli değişiklikler geçirmiştir. Çalışmanın katalog kısmında detaylı olarak incelenen fabrikalardan sadece dördü, Beykoz Debbağhane-i Âmire / Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası, Feshane-i Âmire / Fes Fabrikası, Hereke Fabrika-i Hümâyûnu / Hereke Halı ve İpekli Dokuma Fabrikası ve Yıldız Çini Fabrika-i Hümâyûnu / Yıldız Porselen Fabrikası günümüzde mevcut olup, Hereke Fabrika-i Hümâyûnu ve Yıldız Çini Fabrika-i Hümâyûnu özgün yerlerinde, özgün işlevlerini sürdürmektedir.

Kârhâne-i Âmire / Fabrika-i Hümâyûnlar ilk kuruluş yıllarından günümüze kadar büyük değişiklikler geçirmişlerdir. Mevcut durumun tespiti için, özelleştirilme kapsamında bir şirkete devredilmiş ve günümüzde fabrika olarak kullanılmayan Beykoz Debbağhane-i Âmire / Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası, İBB'ye bağlı olarak çalışan ve çeşitli etkinliklere ev sahipliği yapan Feshane-i Âmire / Fes Fabrikası, T.B.M.M. Milli Saraylar Daire Başkanlığı'na bağlı olarak çalışan ve ilk kuruluş yıllarında olduğu gibi T.B.M.M.'ye bağlı köşk, kasır ve sarayların ihtiyaçlarına yönelik hizmet veren Hereke Fabrika-i Hümâyûnu / Hereke Halı ve İpekli Dokuma Fabrikası ile Yıldız Çini Fabrika-i Hümâyûnu / Yıldız Porselen Fabrikası ziyaret edilmiş, fabrika müdürleri ya da görevlileriyle görüşmeler yapılmıştır. Askeriyeye ait olan ve mühimmat deposu olarak kullanılan İzmit Çuha Fabrika-i Hümâyûnu / İzmit Çuha Fabrikası ile Zeytinburnu Demir Fabrika-i Hümâyûnu / Zeytinburnu Demir Fabrikası, yapılan görüşmeler sonucunda gerekli izin alınamadığından ziyaret edilememiştir.

Kârhâne-i Âmire / Fabrika-i Hümâyûnlar'ın farklı dönemlerde değişim geçirdiği, genişletilip, yenilendiği düşünülecek olursa, Kârhâne-i Âmire / Beykoz Kağıt ve Çuha Fabrikası, Eyüp Rişтehane-i Âmire / Eyüp İplik Fabrikası, Çubuklu Billur Fabrika-i Hümâyûnu / Çubuklu Cam Fabrikası ile Makriköy (Bakırköy) Bez Fabrika-i Hümâyûnu / Bakırköy Bez Fabrikası'nın günümüzde mevcut olmaması, işlevini tamamen yitirmiş olan İzmit Çuha Fabrika-i Hümâyûnu / İzmit Çuha Fabrikası ile Zeytinburnu Demir Fabrika-i Hümâyûnu / Zeytinburnu Demir Fabrikası'nın ise ziyaretine izin verilmemesi, fabrikalarla ilgili sınırlı sayıda harita, plan veya görsel malzemeye ulaşılabilmiş olması, çalışmanın katalog bölümündeki "mimari özellikler" kısmının yazılmasını zorlaştırmıştır.

Kârhâne-i Âmire / Fabrika-i Hümâyûnlar hakkında daha detaylı bilgi elde edebilmek ve fabrikaların geçirmiş oldukları değişiklikleri izleyebilmek için, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri, Osmanlı Arşivi Bölümü'nde fabrikaların bağlı olduğu Hazine-i Hassa defterleri, Sadaret tasnifi, Cevdet tasnifi, Muhaberat-ı Umumiye İdaresi tasnifi, Dahiliye tasnifi,

Hariciye tasnifi, Hatt-ı Hümâyun tasnifi, İradeler tasnifi, Meclis-i Vükelâ Mazbataları, Yıldız tasnifi, Zabtiye Nezareti tasnifi ile T.B.M.M. Milli Saraylar Daire Başkanlığı Arşivi'ndeki belgeler taranmıştır. Kârhâne-i Âmire / Fabrika-i Hümâyûnlar'la ilgili olarak, harita, plan ve görsel malzemeye de ulaşılmaya çalışılmış, bunun için Atatürk Kitaplığı Harita Arşivi, IRCICA Harita ve Fotoğraf Arşivi, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Kitaplığı Harita Arşivi, Alman Arkeoloji Enstitüsü Fotoğraf Arşivi, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Bölümü'ndeki Yıldız Albümleri ile The Library of Congress'in internet üzerinden II. Abdülhamit Albümü'ndeki fotoğraflar incelenmiştir.

Osmanlı arşiv belgelerindeki bilgilere dayanarak hazırlanan bu çalışma, konuyla ilgili birbiriyle çelişen bilgileri de sunarak, belgeler ışığında hangi bilginin doğru olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla çalışma, özgün kaynaklara dayanan ve şu ana kadar bu konuda yazılmış olan bilgilerin de güncellenmesine imkân sağlayan bir araştırmadır.

Çalışma süresince elde edilen veriler, Kârhâne-i Âmire / Fabrika-i Hümâyûnlar'ın 19. yüzyıl öncesinde ordu ve saraya hizmet etmek üzere kurulan devlete ait Ehl-i Hiref Teşkilatı'nın 19. yüzyıldaki makineleşmiş, yeniden yapılan devletin birimlerine yönelik üretimi artmış devamı olduğunu, Cumhuriyet'in İlânı'ndan sonra mevcut Kârhâne-i Âmire / Fabrika-i Hümâyûnlar'ın önce Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası, ardından Devlet Sanayi Ofisi ve Sümerbank'a devredilerek günümüze kadar geldiklerini ortaya çıkarmıştır. Bu yönüyle tez çalışması, Kârhâne-i Âmire / Fabrika-i Hümâyûnları Osmanlı Sanayi Hareketleri içinde değerlendiren mevcut çalışmalardan ayrılmakta ve konuya yeni bir bakış açısı getirmektedir.

2. OSMANLI DEVLETİ'NDE ÜRETİM

15. yüzyıl'ın ikinci yarısından 20. yüzyılın başına dek, bir başka deyişle devletin imparatorluk sürecine geçiş sistematiğinden yıkılışa dek Osmanlı Devleti'nde üretim devlet kontrolünde yürütülmüştür.

Bu süreçte üretimin "Ehl-i Hiref" adlandırması ile genel bir başlık altında anılan saraydaki "Ehl-i Hiref Teşkilatı" ve saray dışındaki "Ehl-i Hiref / Meslek Teşkilatları" tarafından yürütüldüğü söylenebilir.

Bu bölümde, saray ve ordunun ihtiyaçlarını karşılamak üzere üretim yapan Ehl-i Hiref Teşkilatı hakkında kısaca bilgi verilmiş, çalışma konusuyla direkt ilişkili olmadıkları için Teşkilat'a bağlı sanatçı bölüklerinin çalışma sistemleri ile Teşkilat esaslarına bu bölümde detaylı bir şekilde yer verilmemiş, "Kârhâne-i Âmire" / "Fabrika-i Hümâyûn" adıyla makineleşecek olan Saray Ehl-i Hiref Teşkilatı'ndan, kâşîgeran (çinici), câmgeran (camcı), dokumacı, nakkaş bölükleri, saray terzileri, saray kadınları, imrahora bağlı sanatçı bölükleri ile Yeniçeri Ehl-i Hiref Teşkilatı ve üretimleri kısaca anlatılmaya çalışılmıştır. "Serbest Meslek Teşkilatları" olarak adlandırılabilecek saray dışındaki üretim birimleri ve bunların bağlı bulunduğu loncalar ise tezin konusuyla ilgili olmadığı için değerlendirilme kapsamına alınmamıştır.

2.1 15.-18. Yüzyıllar Arasında Üretim Biçimleri

15. ve 18. yüzyıllar arasında Osmanlı Devleti'nde üretim, yukarıda da belirtildiği gibi Ehl-i Hiref Teşkilatı'na bağlı sanatçı bölükleri tarafından yapılmaktadır. Ehl-i Hiref Teşkilatı konusu, Osmanlı tarihi, sanat tarihi ya da mimarlık tarihi alanlarında yeterince incelenmiş bir konu değildir. Bu konuda arşiv belgelerine dayanarak hazırlanmış en ayrıntılı çalışmalar; İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın "Osmanlı Saray Teşkilatı" (1945), Rıfkı Melûl Meriç'in "Türk Nakış Sanatı Tarihi Araştırmaları I Vesikalar" (1953), Esin Atıl'ın "The Age of Süleyman the Magnificent" (1987), Gülru Necipoğlu'nun, "Architecture, Ceremonial and Power: The Topkapı Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries" (1991) başlıklı kitapları; İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın "Osmanlı Sarayı'nda Ehl-i Hiref Defterleri" (1986), Bahattin Yaman'ın "18. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Saray Ehl-i Hiref (Sanatkârlar) Teşkilatı" (1996) başlıklı makaleleri; Süleyman Kırımtayıf'ın "XV. ve XIX. Yüzyıllar Arasında Saray Sanat Teşkilatı" (1996) başlıklı doktora tezi, Ünal Mamur'un "T.C. Başbakanlık Arşivi Kamil Tepeci Tasnifi 7234 No'lu Defterde Ehl-i Hiref" (1999) başlıklı yüksek lisans tezidir.

Bu çalışmalarda, Ehl-i Hiref Teşkilatı'nın neleri kapsadığı, saraya ait küçük bir teşkilat mı, yoksa tüm usta loncalarını tanımlayan bir terim mi olduğu konusuna detaylı açıklamalar getirilme çabalarına karşın, Ehl-i Hiref Teşkilatı'nın işlevini yitirdiği 18. yüzyıl sonrasında Osmanlı Devleti'ndeki üretim faaliyetleri ile bağlantı kurma konusuna açıklık getirildiği söylenemez.

Bu bağlamda, günümüze dek yapılan araştırmalarda ve konu ile ilgili yayınlarda, tek bir teşkilat olarak anılan ve sarayla ilişkilendirilen "Ehl-i Hiref" sözcüğü teşkilat takısından arındırıldığında, "maharetli, usta, kabiliyetli, becerikli kimse", hirfet sözcüğünden türemiş "hiref" ise "sanatlar, meslekler" (Devellioğlu, 2007) anlamına gelip, teşkilat sözcüğü eklenince mahâretli, usta, kabiliyetli, becerikli kişilerin oluşturduğu, belirli kurallar çerçevesinde çalışan sistematik bir birlikteliği tanımlamaktadır.

20. yüzyılın başına dek özgün belgelerde konu ile ilgili çeşitli yazışmalarda kullanımı süren "Ehl-i Hiref Teşkilatı" adlandırması, çeşitli yüzyıllarda değişen anlamlar içermekle beraber, yukarıdaki paragrafta da değinildiği gibi, temelde tek bir teşkilat ya da ustalar birliğini tanımlamaktadır. Çalışma süresince elde edilen veri ve bilgiler değerlendirildiğinde; "Ehl-i Hiref" adıyla anılan devlete bağlı, ordu ve saraya hizmet eden "Saray Ehl-i Hiref Teşkilatı" ve "Yeniçeri Ehl-i Hiref Teşkilatı" olmak üzere iki farklı işlevde teşkilat bulunduğu ortaya çıkmıştır.

Saray ve Yeniçeri Ehl-i Hiref Teşkilatları'nın yetersiz kaldığı durumlarda saray ve ordu, esnaf loncalarına bağlı atölyelere sipariş vermiş veya devletin herhangi bir bölgesindeki sanatçılar geçici olarak hizmete alınmıştır.

Ehl-i Hiref konusunda en kapsamlı araştırmalardan biri olan Süleyman Kırımtayıf'ın "XV. ve XIX. Yüzyıllar Arasında Saray Sanat Teşkilatı" başlıklı doktora tezinde, Ehl-i Hiref Teşkilatı'nın ne zaman kurulduğundan bahsedilmiş; 932/1526 tarihli teftiş defterinde 5 âdet sanatçının kayıtlı olması dayanak gösterilerek, Teşkilat'ın kurulduğu tarihin bu döneme kadar indirilmesi gerektiği belirtilmiştir. Süleyman Kırımtayıf, 932/1526 tarihli teftiş defterinden yola çıkarak, en azından kündekâran (oymacılar), tirgerân (okçular), kalîçe-bâfan (halıcılar), saztraşan (savaş aleti yapanlar) ve cerrâhin (cerrahlar) bölüklerinin II. Mehmet Dönemi'nde de var olduklarını ileri sürmüş, belgelerin yetersiz olması nedeniyle, bu dönemde diğer bölüklerin faaliyet gösterip göstermediklerinin tespit edilemediğini de vurgulamıştır (Kırımtayıf, 1996).

Saray ve Yeniçeri Ehl-i Hiref Teşkilatları 19. yüzyılın ikinci yarısına dek atölyeleriyle saray içi ve yakınlarında yer almıştır. Üretimi ordu ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik olan Yeniçeri

Ehl-i Hiref Teşkilatı Eski Saray yakınlarında, Yeniçeri Kışlaları'nın bulunduğu Beyazıt Camii civarında (Şekil 2.1 ve Şekil 2.2), saray ihtiyaçlarını karşılayan Saray Ehl-i Hiref Teşkilatı ise, 18. yüzyılın sonuna dek Topkapı Sarayı'nın birinci avlusunda konumlanmıştır (Şekil 2.3) (Ek 1).

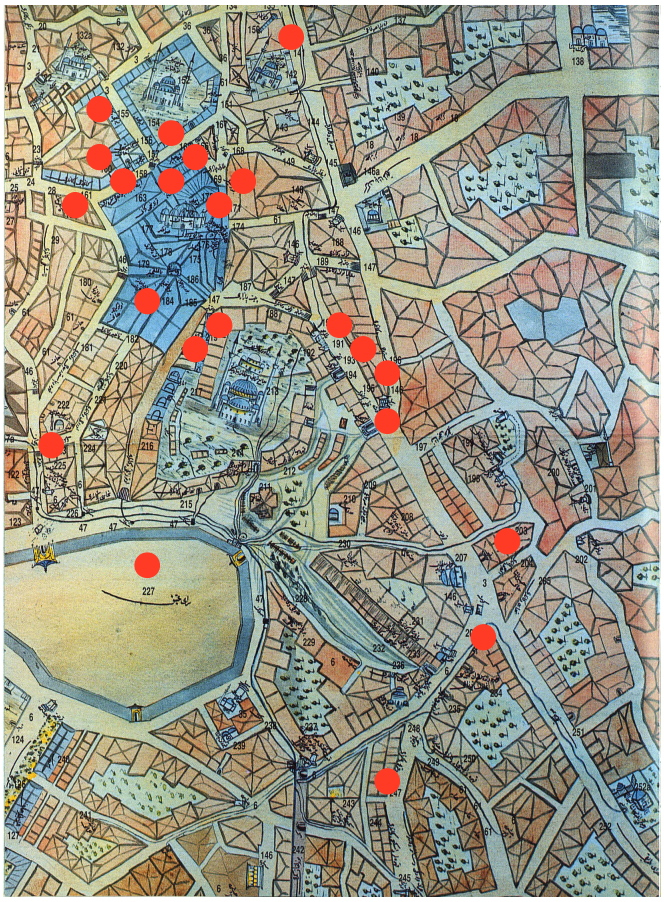

Şekil 2.1 II. Beyazıt Dönemi'nde Eski Saray yakınındaki sanatçı atölyeleri ve dükkanlar (Çeçen, 1997)

Yukarıdaki planda 227 numarayla gösterilen, Eski Saray'ın yakınındaki II. Beyazıt Dönemi'ne (1418-1512) tarihlenen sanatçı atölyeleri ve dükkanlar şunlardır: 141 – Kılıççı dükkanları, 153 – Kuyumcular, 155 – Kuyumcu dükkanları, 159 – İğneci ve çuhacı dükkanları, 160 – Kürkçüler, 162 – Tarakçılar, 164 – Kuyumcu, 165 – Çuhacılar, 170 – Kürkçüler, 171 – Perdeciler, 172 – Kuyumcular, 184 – Yorgancılar, 191 – Okçu dükkânları, 193 – Kılıççı, 194 – Kılıççı, kürkçüler, 195 – Kılıççı dükkanları, 203 – Simkeşhane, 206 – İpekçi dükkanları, 218 – Kılıççılar, 219 – Hakkâklar (mühür vs. kazıyan kimse), 223 – Tombakçı dükkanları, 247 – Terzi ve dokumacı dükkanları.

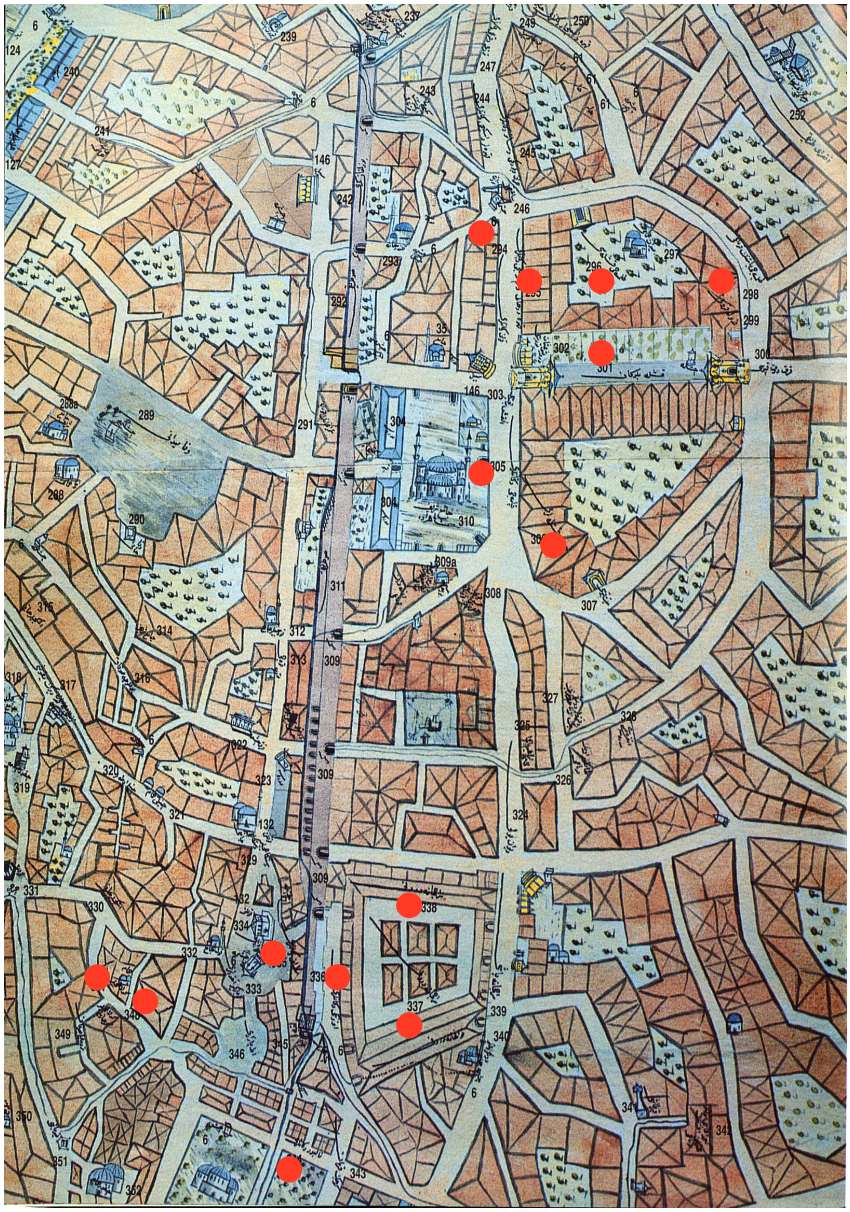

Şekil 2.2 II. Beyazıt Dönemi'nde Yeniçeri Kışlası yakınındaki sanatçı atölyeleri ve dükkanlar (Çeçen, 1997)

Yukarıdaki planda 296 numarayla gösterilen Tulumbacı Kışlası, 298 numarayla gösterilen Tulumbacıbaşının Konağı, 301 numarayla gösterilen Kışla Bölükhân ve 306 numarayla gösterilen Cemaat Kışlaları etrafındaki II. Beyazıt Dönemi'ne tarihlenen sanatçı atölyeleri ve dükkanlar şunlardır: 294 - Kavaf (kundura ve terlikleri hazır olarak satan), 295 - Kahve, duhan (tütün) ve kalemtıraşçı dükkanları, 305 – Kapamacı (hazır giysi takımı satan kimse) dükkanları, 335 – Mutaf (kıldan yapılan at takımı) dükkanları, 336 – Üzengi dükkanları, 337 ve 338 – Saraçhane derunu (içi), 344 – Nalbur dükkanları, 347 – Hamam, külahçılar, 348 – Külahçılar kârhanesi.

Şekil 2.3 Topkapı Sarayı'nın planı, 19. yüzyıl (Eldem ve Akozan, 1982)

Yukarıdaki planda A harfiyle gösterilen Topkapı Sarayı birinci avlusundaki sanatçı atölyelerinin yerleri şöyledir: 9 – Ambar ve hasır örücülerin atölyesi, 11 – İmparatorluk deposu, İmparatorluk Darphanesi, sanatçı atölyeleri, 15 – Pek çok farklı işlevde atölye.

Ehl-i Hiref Teşkilatı malî açıdan Babüssaâde ağalarından Hazinedarbaşı'na bağlıydı. 1103/1691 tarihinde yazılmış Vakayinâme'de yer alan "Her hırfetin mahsus kethüdâları ve yiğit başları olub ve mâhsûsen ulûfe defterleri olub ve arz ağaları addolunan babüssaâde agavatından hazinedâr ağa marifetiyle…" (TSMK, R. 1224, Yaprak 133a-133b) cümlesi,

hazinedarbaşının altında ayrıca Ehl-i Hiref'in bağlı bulunduğu kethüdalar ve "yiğitbaş" adıyla anılan kethüda altında görevliler bulunduğunu ortaya koymaktadır.

Süleyman Kırımtayıf, bölüklerdeki sanatçı sayılarındaki artış ve azalmaların, bölüklerin oluşturulması ve kapatılmasının o bölüklere duyulan ihtiyaçlarla ilgili olduğunu yazmaktadır (Kırımtayıf, 1996). Teşkilat'ın oluşumu ve yapılanması, İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın "Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı" başlıklı kitabı ve Bahattin Yaman'ın "18. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Saray Ehl-i Hiref (Sanatkârlar) Teşkilatı" başlıklı makalesine göre, devşirme ve pençik oğlanlar arasındandı. Bu çocuklar arasından sanata kabiliyeti olanlar alınır ve yetiştirilir, ihtiyaç olduğu takdirde serbest çalışan sanatkârlar veya yurtdışından ünlü sanatçılar da Teşkilat'a dahil edilirdi (Uzunçarşılı, 1945; Yaman, 1996). Ehl-i Hiref Teşkilatı'nda boşalan bir göreve, Enderun-ı Hümâyûn Hazinedarbaşı'nın arzı üzerine uygun olan bir kişi tayin edilir, Teşkilat içerisinde kendi sanat bölüğünde başarılı olamayanlar veya bir başka sanata yeteneği olanlar başka bir bölüğe nakledilirdi (Kırımtayıf, 1996).[*]

Süleyman Kırımtayıf doktora tezinde, II. Beyazıt Dönemi'nde Ehl-i Hiref Teşkilatı'nın sistemli bir şekilde organize edildiğinden, I. Selim (1512-1520) ve I. Süleyman'ın (1520-1566) yaptıkları seferler sonunda Osmanlı Devleti'ne getirilen sanatçılarla da Ehl-i Hiref Teşkilatı'ndaki sanatçı sayısının arttığından söz etmektedir. Teşkilatın en kalabalık olduğu dönem 16. yüzyıldır. 17. yüzyılın sonlarına doğru sanatçı sayısının ihtiyacın üzerinde olması ve sanatçılara ödenen ücretin fazla olması nedeniyle bazı bölüklerin kaldırılmasına karar verilmiş, bu nedenle teşkilatta çalışan sanatçı sayısı azalmış, teşkilat 18. yüzyılın sonunda işlevini yitirmiştir (Çağman, 1983; Kırımtayıf, 1996).

Ehl-i Hiref Teşkilatı içinde saraya hizmet eden Saray Ehl-i Hiref Teşkilatı'na bağlı sanatçıların belli başlıları, tabl-ü âlem (davul ve sancak) ve çadır mehterleri, aşçı, helvacı, ekmekçi, çamaşırcı, terzi, mürekkepçi, kağıtçı, kuyumcu, çilingir, güğümcü, kürkçü, kazancı, hakkâk, saraç, kitap müstensihleri, hattat, mücellid (ciltçi), keçeci, sîmkeş (gümüş tel yapan), kâşîgeran, câmgeran, nakkaş, kazzâz (ipek yapan), saatçi, sorguççu, kalemkâr, zırhçı, okçu, yaycı, dülger (ahşap işleyen), zamkçı, çizmeci, debbağ, abacı, kandilciydi. "Istabl-ı Âmire" denilen Has Ahır'da çalışan sanatçılar ise, yaptıkları işlere göre, yularcı, yapağıcı, iplikçi,

[*] Ehl-i Hiref Teşkilatı'na ait defterlerden erken döneme tarihlenenler, Topkapı Sarayı Müzesi'nde (Çağman, 1988), 18. yüzyılın ikinci yarısına ait 12 defter ise T.C. Başbakanlık Osmanlı Devlet Arşivleri, Osmanlı Arşivi Bölümü'nde bulunmaktadır (Yaman, 1996). Bu teşkilata bağlı sanatçıların sınıfları, miktarları ve maaşları, Hazinedarbaşı tarafından tutulan defterlere kaydedilmiştir; dolayısıyla sanatçılara ait bilgilerin büyük bir kısmı bu defterlerden edinilmektedir. Teşkilata bağlı tüm birimler idari açıdan aynı özelliğe sahiptir. Her biri usta ve öğrencilerden oluşmuş, ayrıca birçok bölük, bölükbaşı rütbesine sahip bir baş tarafından idare edilmiştir (Kırımtayıf, 1996). Ehl-i Hiref Teşkilatı'nda çalışan sanatçıların yeteneği ve Teşkilat'taki konumuna göre değişen günlük yevmiyeleri vardır (Çağman, 1988).

palancı (semerci), zincirci, kıl dokuyucu gibi bölükler halinde teşkilatlanmıştır (Mamur, 1999; Devellioğlu, 2007).

932/1526 tarihli Ehl-i Hiref listesine göre, "kâşîgeran" bölüğünde bir usta ve onbir çırak vardır (Atıl, 1987), 1557-1558 kaydında bu sayı dörde, 1566 kaydında da üçe inmiştir. 17. yüzyıl başlarına ait defterlerde ise bölükte çalışan sadece iki çini ustası vardır (Kırımlı, 1982). 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yapılarda yoğun biçimde çini kullanılmış olmasına rağmen, Ehl-i Hiref Teşkilatı'nın en kalabalık olduğu 16. yüzyılda kâşîgeran bölüğündeki sanatçı sayısı azdır. Sanatçı sayısındaki azlık, Kanunu Sultan Süleyman'ın Veziri Rüstem Paşa'nın 16. yüzyılda İznik çini atölyelerinde yaptığı yenileme ve gelişmelerle örtüşmektedir. Bu yenileme sürecinde ve sonrasında devletin yaptırdığı yapıların ihtiyacı olan çinileri Rüstem Paşa'nın neredeyse yeniden kurduğu, Bizans'tan beri varlığı bilinen bu atölyeler sağlamıştır (Öney, 1976).

Kaynaklarda 15. yüzyıldan 20. yüzyılın başına dek dönemin çini üretim merkezleri olarak en bilinen yerler İznik ve Kütahya'dır. Edirne ve Bursa'da da çini atölyelerinin varlığına ilişkin bir takım bilgiler varsa da, yaygınlığı ve etkinliği konusunda yorum yapmaya yetecek kadar literatürde bilgi yoktur.[*] Kaynaklarda 19. yüzyıl çini üretiminde saraya ait bir yapı olan Tekfur Sarayı'nda da üretim yapıldığından bahsedilmektedir.

Saray Ehl-i Hiref Teşkilatı'na bağlı bir diğer grup, "câmgeran" bölüğüdür. Osmanlı Devleti'nde camcılık sanatına ait bilinen ilk belgeler 16. yüzyıl ve sonrasına aittir. Beyazıt Kütüphanesi'nde II. Beyazıt Dönemi'ne ait 1503/1504 tarihli bir el yazması ile I. Selim ve I. Süleyman Dönemleri'ndeki Masraf ve Ehl-i Hiref Maaş Defterleri'nden bazı câmgerlerin adları ve yapmış oldukları ayna, kandil, fener gibi cam eşyalara karşılık ödenen paralar hakkında bilgi bulunmaktadır. Ömer Lütfi Barkan "Süleymaniye Camii ve İmareti (1550-1557)" başlıklı kitabında, Süleymaniye Camii inşaatı sırasında devlet hesabına çalışan câmgerlerin vitray yaptıklarından bahsetmektedir (Barkan, 1979). Bu kaynaktan, Süleymaniye Camii ve İmareti inşaatı sırasında sadece saray içine hizmet veren câmgerlerin değil, aynı zamanda saray dışındaki câmgerlerin de çalıştığı anlaşılmaktadır.

[*] Seramik eşya ve çini üreticisi için gerekli temel malzemelerin bulunduğu Edirne'de üretim 14. yüzyılda başlamıştır. 1464 tarihli Bursa Şer-i Mahkeme Sicilleri ise, Bursa çanak çömleği hakkında bilgi vermekte ve burada 15. yüzyılda bir çini endüstrisinin varlığını ortaya koymaktadır (Kırımlı, 1982).

Surnâme-i Hümâyûn adlı eserde (1582), câmgerlerle ilgili minyatürler vardır. Bu minyatürlerde, bir araba üzerine kurulmuş bir cam fırını ve bu fırında imalât yaparak sultanın önünden geçen câmgerler (Şekil 2.4); cam ürünleri tepsiler içinde taşıyan esnaf (Şekil 2.5) ve vitraycıların geçişi tasvir edilmiştir (Şekil 2.6). Minyatürlerde görülen âletler, şişe, ibrik, gülâbdân, sürahi, çiçeklik ve kavanoz, 16. yüzyıldaki imalât türü, imalât şekli ve imalâtta kullanılan âletler hakkında bilgi vermektedir (Bayramoğlu, 2000).

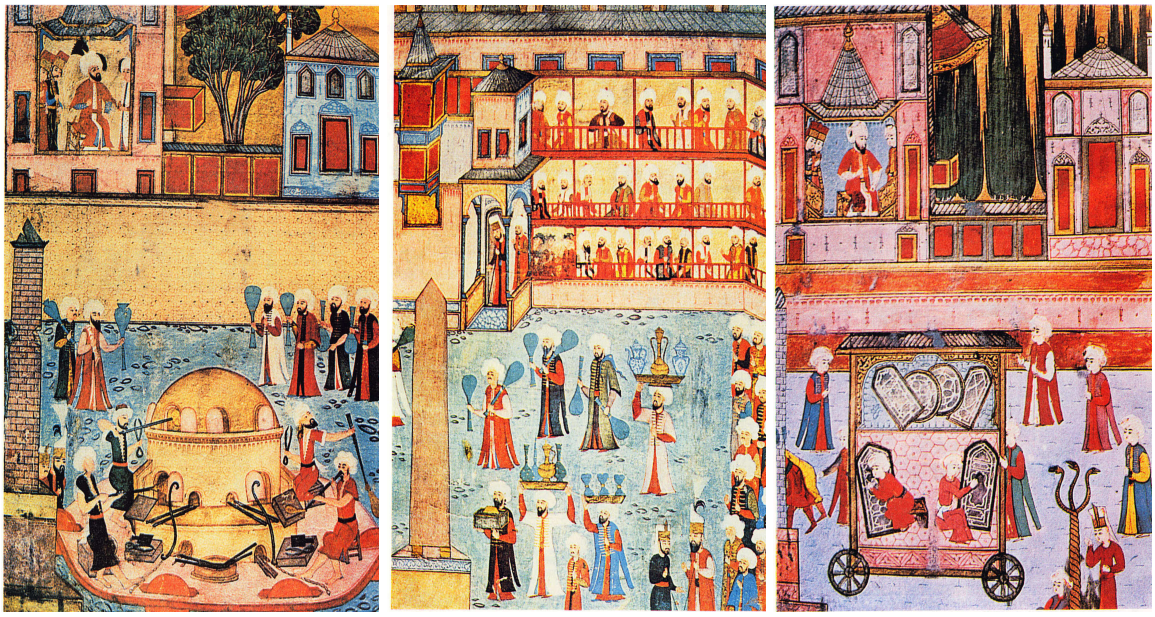

Şekil 2.4, Şekil 2.5 ve Şekil 2.6 Câmgerlerle ilgili minyatürler (Atasoy, 1997; Bayramoğlu, 2000)

Saray Ehl-i Hiref Teşkilatı'ndaki bir diğer bölük ise "dokuma" bölüğü idi. Sanatçı sayısı oldukça fazla olan dokuma bölüğünde[*], iplik yapanlar, kumaş dokuyanlar, elbise yapanlar, ipek eğirenler, altın ve simli iplik yapanlar, ipek dokuyanlar, kemhâ (bir tür ipekli kumaş), kadife ve aba dokuyanlar, altın ipliklerle tören kaftanları, mendil, şase, taht yastıkları, çanak örtüleri yapan zerdûzlar (sırma işleyici), nakş-bend (kumaşların nakışlarını bağlayıp ipek tellerle tezgâha hazırlayan)[**] adıyla anılan gruplar vardı (Kırımtayıf, 1996; Devellioğlu,

[*] 1525 tarihli Ehl-i Hiref kayıtlarında kumaş dokuyucularının 11 usta, 4 çırak, aba dokuyucuların 8 usta, kemhâ dokuyucuların 4 ustadan ibaret olduğunu görülmektedir. 1545 tarihli defterde, kemhâ dokuyucuları 75, kadife dokuyucuları ile aba dokuyucuları 15'er kişiden ibaretti (Öz, 1946). 1557 tarihli defterde, 17 kumaş dokuyucu, 78 kemhâ dokuyucu, 18 kadife dokuyucu, 16 kemhâ nakışı yapan ve 16 aba dokuyucu vardır. 1566 yılında bunların toplam sayısı 100'dür. Bu sanatkârların yanında 40 veya 50 kişilik nakkaş grubu da yer almıştır. 1595 tarihli defterde, toplam sayı yarıya inmiş; 1655 tarihli defterde sanatçı sayısı 21'e, 1687 tarihinde de 4'e düşmüştür. Bunların iki ustabaşısı vardır (Öz, 1951).

[**] Nakş-bend bölüğündeki sanatçılar, nakkaşlar ve dokumacılar arasındaki ilişkiyi sağlamanın yanı sıra, nakkaşhanede çizilen temaların üzerinde yeniden çalışıp, onları tekstil için uygun hale getirmekteydiler (Kırımtayıf, 1996).

2007). Görüldüğü üzere, Yeniçeriler için gerekli aba ve üniforma kumaşı dokuyanlarla saraya ait giysiler için ipek ve altın iplikli kumaş dokuyanlar bir arada verilmiştir.[*]

Saraya bağlı çalışan nakkaş bölüğü ise, Osmanlı Devleti sınırları içinde inşâ edilen tüm devlet yapılarında ve saray için üretilen mobilya, kağıt kutusu, dolap ve kapı kapakları ya da dekorasyon objelerinde oluşturdukları işçiliklerle Osmanlı Sanat Tarihi üslup araştırmaları içersinde ayrıntılı olarak incelenebilecek temaları oluşturmuşlar ve Ehl-i Hiref'in önemli bölükleri arasında yer almışlardır.

Saray nakkaşhanesine ait en erken yazılı bilgi, hassa nakkaşhanesi muslukları için su getiren sakaların ücretini gösteren 963/1556 tarihli Saray Masrafları Defteri olup, saray nakkaşhanesinin varlığını ortaya koymaktadır (Barkan, 1979). Yine Topkapı Sarayı Arşivi'nde bulunan 995/1587 tarihli III. Murat'ın Hassa Harc Emini Mehmet'e ve Hassa Mimar Başı'na hükmü ile ilgili belgede hassa nakkaşhanesi sözüne rastlanmaktadır (TSMK, E. 9297). Saray nakkaşhanesinden söz eden bir başka belge de, İstanbul'da saray nakkaşhanesinin yakınında bulunan devlete ait yerin satılmasıyla ilgili olan 1033/1624 tarihli IV. Murat'ın hükmüdür (TSMK, E. 11569). Hassa nakkaşhanesi sözüne burada da rastlanması bakımından belge önemlidir (Kırımtayıf, 1996).

Nakkaşhanenin yeriyle ilgili olarak incelenen kaynaklardan elde edilen bilgilere göre, Dâr-ül Fünûn binasının yerinde Bizans'tan kalma yapının Arslanhâne[**] olduğu, Arslanhâne'nin üst katında nakkaşların ikamet ettiği, Arslanhâne'nin yukarısında bir yerde de nakkaşhanenin olduğu söylenebilir.

Bu yorumu destekleyen kaynaklardan Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nde, "Kârhâne-i nakkaş başı birdir. Arslanhâne'nin üst tabakaları, kat ender kat kâgir bina höcrelerdürki, cemi'i nakkaşan-ı üstadan bu kârhânede sakinlerdir. Gayri yerlerde dükkan yüz âdeddir. Amma hânelerinde sakin saray-ı âliler nakkaşı, cümle bin âded neferdir…" (TSMK, B. 304, Yaprak 198b; Çelebi, 1969); Eremya Çelebi ise, "Burada kubbe pencereleri kapanmış oldu halde, bir Arslanhâne vardır…biraz daha yukarıda nakkaşhane vardır" diye yazmıştır (Kömürcüyan, 1988).

P. Ğ. İncicyan ise "18. Asırda İstanbul" başlıklı kitabında, Ayasofya ve Atmeydanı civarında bulunan Arslanhâne'nin büyük olmadığını, yanlarında iki yarım kubbe olmak üzere bir kubbesinin olduğunu, binanın üst tarafında nakkaşlara mahsus ikamet yerlerinin bulunduğunu,

---

[*] Yeniçeri Ehl-i Hiref Teşkilatı'nda aba dokuyanlara ilişkin ayrı bir gruba rastlanmamıştır. Bu da, buradaki aba dokuyanların Yeniçeri üniformaları için kullanılan kumaşları da dokuduğunu göstermektedir.

[**] Arslanhâne'de padişahın arslan, pars, kurt vs. vahşi hayvanları muhafaza edilirdi (İncicyan, 1976).

ancak bunların 1802 yılında tamamen yandığını, 1804 yılında da Cebeci Kışlası'nı büyütmek için bu kâgir binanın yıktırılmış olduğunu yazmıştır (İncicyan, 1976) (Şekil 2.7).*

Şekil 2.7 Matrakçı Nasuh tarafından Ayasofya yakınlarındaki nakkaşhanenin resmedildiği minyatür (Çağman, 1989)

Topkapı Sarayı'nın dışındaki nakkaşhane binası Surnâme-i Vehbî'de (1720) de Levnî tarafından resmedilmiştir (Atıl, 1980). Surnâme-i Vehbî'deki minyatür, nakkaşhanenin 18. yüzyılın ilk yarısındaki durumu hakkında kısmen fikir vermektedir. Minyatürdeki bina iki

* Semavi Eyice "Arslanhâne ve Çevresinin Arkeolojisi" başlıklı makalesinde (1964) Cyril Mango'yu referans göstererek, Arslanhâne ile nakkaşhanenin aynı binada nasıl barındıklarını anlamanın hayli zor olduğunu, buradaki vahşi hayvanların biraz beride şimdiki Cezaevi yakınındaki tonozlu hücrelerin içlerine yerleştirilmiş olmalarının daha akla yakın olduğunu belirtmiştir. Aynı makalede Eyice, Feridun Dirimtekin'den yaptığı alıntıda ise, Dirimtekin'in Ayasofya'nın doğusundaki beyaz binayı "nea" olarak teşhis ettiğini, Ayasofya'nın yanındaki piramidal yapıyı ise "Hagios Ioannes Dippion Kilisesi" olarak kabul etmek istediğini yazmıştır. Feridun Dirimtekin'e göre, Matrakçı Nasuh'un minyatüründe Ayasofya'nın yukarısında görülen bina İncicyan'ın gravürü ile çok büyük benzerlik göstermekte ve bu nedenle bu binanın Arslanhâne olması kesindir. Bahsedilen yer, Loos ve Worseley'in resimlerindeki eski İstanbul şehir planlarından anlaşıldığına göre eski Dâr-ül Fünûn veya Eski Adliye olan binanın arsasıdır (Eyice, 1964). Filiz Çağman "Saray Nakkaşhanesinin Yeri Üzerine Düşünceler" başlıklı makalesinde (1989), saray nakkaşhanesinin yeriyle ilgili olarak Evliya Çelebi ile Eremya Çelebi'nin verdikleri bilgilere dayanarak, İstanbul esnafı nakkaşlarına ait işliklerin Arslanhâne'nin üst katında olduğu ve başka yerlerde de yüz dükkân bulunduğu yorumunu yapmıştır (Çağman, 1989). Ancak kaynaklardan yola çıkarak yapılan bu yorumun doğru olmadığı görülmektedir.

katlı bir yapıdır ve ana yolun üzerindedir. Surnâme-i Vehbî'de nakkaşhaneyle ilgili olarak, "Arslanhâne kurbünde nakkaşhanede ibdâ ve inşâ olan güzel nakışlarla bezenmiş kusursuz kasırdan âlây-ı temâşâ etmeyi…" yazılıdır. Bu cümleden, Sultan'ın Arslanhâne'nin yakınında bulunan ve nakışlarla bezeli nakkaşhaneden alayı izlediği anlaşılmaktadır. (Şekil 2.8).

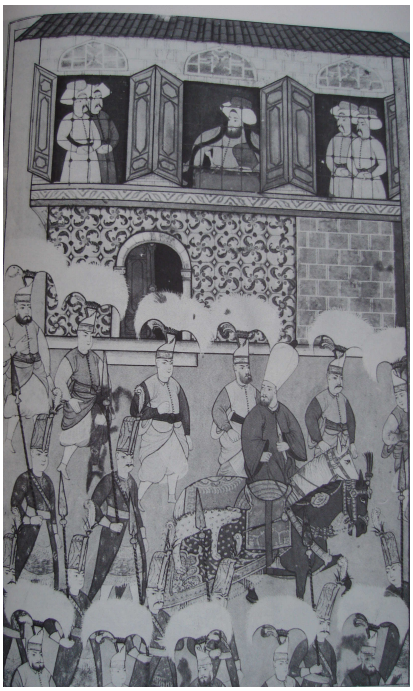

Şekil 2.8 III. Ahmet Topkapı Sarayı yakınlarındaki nakkaşhane binasının üst katından sünnet alayını seyrederken (Atıl, 1989).

Yukarıda adı geçen Saray Ehl-i Hiref Teşkilatı'na bağlı bölükler dışında sarayın ihtiyaçları, saray terzileri, saray kadınları, Has Ahıra ait Ehl-i Hiref ve imrahora bağlı sanatçı bölükleri tarafından da karşılanmıştır. Saray terzileri, sarayın iç teşkilatında saray ihtiyaçlarına hizmet veren grupların içinde en önemlilerinden biri olup, kürk, hilat (padişah veya vezir tarafından takdir edilen, beğenilen kimseye giydirilen süslü elbise, kaftan), kaftan, diğer giyim eşyalarının dikim işiyle uğraşmaktaydılar (Kırımtayıf, 1996). Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde, 5000 terzinin 3000 dükkanda çalıştığını söylerken, 500 terzinin de sarayda veya Arslanhâne'ye bitişik veya Alay Köşkü'nün karşısındaki atölyelerde görev aldığını belirtmiştir (Çelebi, 1969).

Saray kadınları iç teşkilatta saraya hizmet veren diğer bir gruptur; elbiseler, süsleme eşyaları, döşemelikler üretmişlerdir. İhtiyaç duyulduğunda saray dışından kadınlar da üretime katkıda bulunmuşlardır (Kırımtayıf, 1996).

Sarayda, "Has Ahıra ait Ehl-i Hiref" denilen bir sanatkârlar grubu daha vardır. Bu grup, Has Ahır, Şadırvan Ahırı, Şeyh Vefa Ahırı, Edirne ve Hayrabolu Ahırları'ndaki at, deve ve katırlar için gerekli araç gereci yapan ayrı ayrı bölüklerden oluşmaktadır.[*] Bunlardan başka, imrahora bağlı, has ahıra ait eyer, koşum takımlarını yapan, hassa ve beygir saraçları olarak iki gruba ayrılmış "Saray Saraçları" da mevcuttur (Kırımtayıf, 1996).

Sarayın ihtiyaçlarını karşılayan Saray Ehl-i Hiref Teşkilatı ve diğer sanatçı bölükleri dışında, yukarıda da belirtildiği gibi daha çok ordunun ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik olarak üretim yapan "Yeniçeri Ehl-i Hiref Teşkilatı"[**] vardır. Yeniçeri Ehl-i Hiref Teşkilatı Ağakapısı'ndaki[***] imalâthanede çalışır, Teşkilat'ın saraçhâne, haymehâne (çadır yapanların bulunduğu yer), dikimhâne gibi kısımları ise saray dışında bulunurdu (Mamur, 1999; Devellioğlu, 2007).

19. yüzyıla kadar bu sistematikle devam eden Osmanlı Devleti'ndeki üretim, 19. yüzyıldan itibaren gerek ordunun ihtiyaçlarının artması ve çeşitlenmesi, gerekse modernleşme sürecinde sivil ve askeri kıyafetlerin, üniformaların değişmesi nedeniyle makineleşmeye başlamış, ancak büyük çaplı ordu ve saray merkezli üretim, çağın teknolojilerine sahip, daha yüksek kapasitede üretim yapabilecek nitelikteki makinelerin bulunduğu devlet fabrikalarında devam etmiştir. Esnaf loncaları ise bu sürece katılmamış, el üretimi imalâtlarına devam etmişlerdir.

2.2 Fabrika-i Hümâyûnlar

Osmanlı İmparatorluğu'nda el işi üretimden fabrika üretimine geçiş kademeli olarak 19. yüzyılda olmuştur. Bu bölümde, 19. yüzyılda devlet eliyle kurulmuş, yeniden yapılanan devletin ihtiyaçlarına yönelik, makine üretimi yapan fabrikalardan "Kârhâne-i Âmire" / "Fabrika-i Hümâyûn" adıyla Osmanlı Mimarlık Tarihi'ne geçen yapıların tanımı yapılmaya çalışılacak, ardından Osmanlı'daki ilk seri üretim örnekleri olan bu fabrikaların neden kurulduğu, nereye bağlı oldukları ve nasıl idare edildikleri hakkında bilgi verilecektir.

---

[*] Has Ahıra ait Ehl-i Hiref Teşkilatı şu bölüklerden oluşmaktadır: Efsâr dûzân bölüğü (yularcılar), yapukcıyân-ı hassa bölüğü (at bellemesi yapanlar), til-bafan bölüğü (iplik yapanlar), pâlândûzan-ı hassa bölüğü (semer dikenler), zincirciyan bölüğü (zincir yapanlar), mûytâban bölüğü (kıldan eşya yapanlar), keçeciler ve debbağ bölükleri (Kırımtayıf, 1996; Devellioğlu, 2007).

[**] Yeniçeri Ehl-i Hiref Teşkilatı'nda şu bölükler vardır: Serrâc, mûtemed, berber, işçi, ekmekçi, kapıcı, bekçi, eğerci, demirci, terzi, çamaşırcı, çizmeci, çadırcı, cerrah, cebeci (silah yapan, bunları muhazafa eden ve gerekli yerlere sevk eden ordu mensupları), hallaç, doğramacı, semerci, saka, seyis, şamdancı, kazancı, kuyumcu, kalaycı, keçeci, çadırcı, mumcu, meşkçi, nalbant, yaycı (Mamur, 1999).

[***] Devletin en yüksek memurlarından biri olan Yeniçeri Ağası'nın görev yaptığı yer kısaca "Ağakapısı" olarak adlandırılmıştır. Ağakapısı, Süleymaniye Camii'nin kuzeyinde, İstanbul Müftülüğü binası ile İstanbul Üniversitesi'nin bir bölümü olan Botanik Enstitüsü'nün olduğu yerde idi [4].

2.2.1 Tanımı

Konuyla ilgili yazılı kaynaklar tarandığında, "Fabrika-i Hümâyûnlar"a ilişkin tanım yapan tek kaynağın, Afife Batur ve Selçuk Batur'un "I. Uluslararası Türk-İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi"ne vermiş oldukları bildiri olduğu görülmüştür. "Kârhâne-i Âmire" ile ilgili ise mevcut literatürde herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

Afife Batur ve Selçuk Batur, "İstanbul'da 19. Yüzyıl Sanayi Yapılarından Fabrika-i Hümâyûnlar" başlıklı bildirilerinde; Fabrika-i Hümâyûnlar'ı, Osmanlı "sanayi yapılarının büyük bir grubunu oluşturan, Tersâne veya Tophâne gibi orduya ait ve savaş donatım aracı üreten kuruluşlar dışında kalan ve mülkiyeti Hazine'ye ait olan üretim birimleri" olarak tanımlamışlardır (Batur ve Batur, 1981). Bu alanda, günümüze dek yapılmış tek tanım olma özelliği taşıyan bu tanım, araştırma kapsamında elde edilen veriler değerlendirildiğinde yetersiz kalmaktadır.

T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri, Osmanlı Arşivi Bölümü'nde bulunan konu ile ilgili belgeler incelendiğinde, Tersane ve Tophane dışında orduya ait savaş aracı ve malzemesi üreten Kayseri Güherçile[*] Fabrika-i Hümâyûnu, Konya Güherçile Fabrika-i Hümâyûnu gibi fabrikaların da "Fabrika-i Hümâyûn" adı ile anıldığı görülmüştür. Barut imali için kullanılan güherçilenin yanı sıra, yine savaş malzemesi imalâtında kullanılan asit, eter ve dumansız barut üreten fabrikaların da "Asit, Eser ve Dumansız Barut Fabrika-i Hümâyûnları" olarak adlandırılması[**], askeriye ve ordunun bu tanım dışında tutulamayacağını ortaya koymuştur. Çalışmalar değerlendirildiğinde, "Kârhâne-i Âmire" ve sonraları "Fabrika-i Hümâyûn" olarak anılan bu yapıların öncelikli işlevinin orduya malzeme, silah ve üniforma temini için üretim yapmak olduğu ortaya çıkmıştır.

Çalışma süresince elde edilen belgelerde yapılan değerlendirmeler sonucunda, yaklaşık olarak 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren "Fabrika-i Hümâyûn" adıyla anılan ve tezin çalışma konusunu oluşturan yapıların, 19. yüzyıl başlarında, III. Selim Dönemi'nden (1789-1807) itibaren kurulmaya başlandığı ve başlangıçta "Kârhâne-i Âmire" adıyla anıldıkları tespit

---

[*] Barut yapımında kullanılan güherçile, doğal halde bulunan ve adî güherçile olarak adlandırılan potasyum nitrat, Şili güherçilesi denilen sodyum nitrat ve duvar güherçilesi ya da toprak güherçilesi adı verilen kalsiyum nitrat şeklinde başlıca üç nitrat türüne verilen ortak isimdir (Hülagü, 2001).

[**] Konu ile ilgili arşiv belgeleri tarandığında, söz konusu fabrikaların tamiri, fabrikalara malzeme temini ya da çalışanların haftalıklarının ödenmesi konusunda bilgi veren, Kayseri Güherçile Fabrika-i Hümâyûnu'yla ilgili olarak, BOA.İ.DH. 517/35233, BOA.A.MKT.MHM. 466/38, BOA.İ.DH. 858/68732 numaralı belgelere; Konya Güherçile Fabrika-i Hümâyûnu'yla ilgili olarak, BOA.İ.MVL. 223/7590 ile BOA.DH.MKT. 887/42 numaralı belgelere; Asit, Eter ve Dumansız Barut Fabrika-i Hümâyûnları'yla ilgili olarak ise, BOA.İ.HUS. 48/1314/S-65, BOA.MV. 89/8 numaralı belgelere ulaşılmıştır.

edilmiştir. Bu tespit doğrultusunda, 19. yüzyıl Osmanlı belgelerinde "Kârhane-i Âmire" ya da "Fabrika-i Hümâyûn" adıyla anılan yapılar için aşağıdaki tanım geliştirilmiştir.

"Kârhâne-i Âmire" ya da "Fabrika-i Hümâyûn" adıyla anılan yapılar, III. Selim Dönemi ile başlayan devletin yenilenme hareketleri kapsamında, oluşan yeni ihtiyaçlara (yeni ordu için üniforma kumaşı-çuha, pamuk iplik, yeni silahlar-tüfek, fişek, şarapnel vb.) cevap vermek, ülke dışından ithâl edilen askeri üniformalık kumaş, fes, yün, makine-teçhizat vb. için hazineden ödenen parayı azaltmak, ihtiyaç olan ürünleri daha ucuza mâl etmek amacıyla, devlet tarafından 19. yüzyılın başından itibaren kurulan, aynı zamanda kumaş, fes, ipekli dokuma, halı gibi ürünleri iç piyasaya da süren, makine üretimi yapan üretim yapılarıdır.

19. yüzyıl öncesine ait saray ve dışındaki üretim birimlerinin geliştirilmesi ve çağın en yeni teknolojisine sahip makinelerle yeniden kurgulanması sonucu oluşturulan bu üretim yapıları, zamanla gelişerek ordunun ihtiyacı olan savaş araç ve gereçleri, askeri üniforma ihtiyaçlarını karşılamanın yanı sıra, günlük kullanımda sarayın ihtiyacı olan ya da imparatorluğa gelen yabancı misafirlere hediye edilen özel yapım porselen[*], çini, cam, döşemelik kumaş, halı gibi lüks tüketim mallarını da üretir hâle gelmiştir.

Osmanlı devlet yazışmalarında, "Fabrika-i Hümâyûn" adıyla anılan yapılardan bazıları, yukarıda da belirtildiği gibi, erken tarihli belgelerde "Kârhâne-i Âmire" adıyla geçmektedir.

Bu bağlamda, konuyla ilgili incelenen arşiv belgelerine göre aşağıdaki tablo oluşturulmuştur (Şekil 2.9). Tablodaki[**] sıralamadan da anlaşılacağı gibi, III. Selim ve II. Mahmut Dönemleri'nde (1808-1839) ordu ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik devlet eliyle kurulan ve geliştirilen kağıt ve çuha üretim birimleri "Kârhâne-i Âmire" adıyla anılmışlardır. Devletin reformlarının artarak devam ettiği Abdülmecit Dönemi'nden (1839-1861) itibaren ise, "Kârhâne-i Âmire" isminin tesislerde yapılan geliştirmelerle birlikte "Fabrika-i Hümâyûn" ismine dönüştüğü tespit edilmiştir.

---

[*] 30 C 1316/15.11.1898 tarihli arşiv belgesinde, Çini Fabrikası ve Hereke Fabrikası'ndan Alman İmparator ve İmparatoriçesi'ne sunulan vazo, halı vs. nin miktarından (BOA.Y.PRK.HH. 30/72); 03 M 1318/02.05.1900 tarihli bir diğer arşiv belgesinde ise, Fabrika-i Hümâyûn ürünü olan iki vazo ile bir porselen kutunun padişah tarafından Amerika Milli Müzesi'ne hediye edildiğinden bahsedilmektedir (BOA.Y.PRK.EŞA. 35/50).

[**] Bu tablodaki bilgiler, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri, Osmanlı Arşivi Bölümü'nde Kârhâne-i Âmire / Fabrika-i Hümâyûnlar konusuyla ilgili bulunan çok sayıda arşiv belgesi taranarak derlenmiştir.

Tarih	Kârhâne-i Âmire	Fabrika-i Hümâyûn
1805-1835/1836	Kârhâne-i Âmire*	
1810-1910	Beykoz Debbağhane-i Âmire**	
1834-1905	Feshane-i Âmire***	
1843-1858	Eyüp Rişтehane-i Âmire****	
1845-1907		Zeytinburnu Demir Fabrika-i Hümâyûnu*****
1846-1853		Çubuklu Billur Fabrika-i Hümâyûnu******
1846-1894		İzmit Çuha Fabrika-i Hümâyûnu*******

* 08 Ş 1220/01.11.1805 tarihli arşiv belgesinde fabrikanın adı "Beykoz Kağıt ve Çuha Fabrikası"; 25 Ra 1223/21.05.1808 tarihli arşiv belgesinde "Kağıthane"; 29 Z 1223/15.02.1809-29 Z 1269/03.10.1853 tarihleri arasındaki arşiv belgelerinde "Beykoz Çuha Fabrikası"; 02 Ra 1237/27.11.1821 tarihli arşiv belgesi ile 03 B 1237/26.03.1822 tarihli arşiv belgesinde "Mîrî Kağıt Kârhânesi"; 20 Ca 1311/29.11.1893 tarihli arşiv belgesinde "Beykoz Kağıt Fabrikası"; 26 Za 1333/07.10.1915 tarihli bir arşiv belgesinde ise, "Levazımat-ı Umumiyye-i Askeriye ve Çuha Fabrika-i Hümâyûnu" olarak geçmektedir.

** 02 M 1261/11.01.1845-07 N 1328/11.09.1910 tarihleri arasındaki arşiv belgelerinde fabrikanın adı, "Beykoz Debbağhanesi"; 01 B 1263/15.06.1847-16 L 1330/28.09.1912 tarihleri arasındaki arşiv belgelerinde "Debbağhane"; 13 Z 1275/14.07.1859 tarihli arşiv belgesinde "Beykoz Tabak Fabrikası"; 26 B 1278/ 28.01.1862 ile 24 Ş 1323/23.10.1905 tarihli iki arşiv belgesinde "Debbağhane-i Fabrika-i Hümâyûnu"; 28 Ca 1281/ 29.10.1864 tarihli arşiv belgesinde "Beykoz Debbağhanesi ve Klorhanesi"; 14 Za 1312/09.05.1895 tarihli arşiv belgesinde "Beykoz Tabakhanesi"; 04 N 1314 / 06.02.1897 tarihli arşiv belgesinde "Debbağhane ve Klorahâne-i Âmire"; 01 Ca 1333/17.03.1915 tarihli arşiv belgesinde "Debbağ ve Kundura Fabrika-i Hümâyûnu"; 08 Ca 1333/24.03.1915 tarihli arşiv belgesinde "Beykoz Debbağ ve Kundura Fabrikası"; 26 Za 1333/07.10.1915 tarihli arşiv belgesinde Levazımât-ı Umumiyye-i Askeriyye ve Çuha Fabrikası Hümâyûnu"; 27 S 1334/04.01.1916 tarihli arşiv belgesinde "Beykoz Kundura Fabrikası"; 19 B 1340/18.03.1922 tarihli arşiv belgesinde "Beykoz Fabrikası" olarak adı geçmektedir.

*** 25 L 1305/05.07.1888, 20 L 1312/16.04.1895 ve 20 Za 1323/15.01.1906 tarihli üç arşiv belgesinde fabrikanın adı "Fes Fabrika-i Hümâyûnu"; 19 Za 1245/12.05.1830-18 Ra 1324/12.05.1906 tarihleri arasındaki arşiv belgelerinde "Fes Fabrikası"; 11 Za 1259/04.12.1843-16 C 1338/07.03.1920 tarihleri arasındaki arşiv belgelerinde "Feshane Fabrikası"; 09 N 1322/17.11.1904 tarihli bir arşiv belgesinde "Fes ve Melbusat-ı Askeriyye Fabrikası"; 14 R 1340/14.12.1921 tarihli bir arşiv belgesinde ise "Feshane Fabrika-i Hümâyûnu"; olarak adı geçmektedir.

**** 29 Z 1243/12.07.1828-29 Z 1341/13.08.1923 tarihleri arasındaki arşiv belgelerinde fabrikanın adı "İplikhane"; 13 N 1250/13.01.1835-12 N 1302/25.06.1885 tarihleri arasındaki arşiv belgelerinde "Rişтehane"; 11 B 1271/30.03.1855 tarihli bir arşiv belgesinde ise, "İplikhane-i Âmire" olarak geçmektedir.

***** 18 B 1261/24.07.1845-28 Ş 1280/06.02.1864 tarihleri arasındaki arşiv belgelerinde, "Zeytinburnu Demir Fabrikası"; 04 Ş 1264/06.07.1848-15 Ra 1340/16.11.1921 tarihleri arasındaki arşiv belgelerinde "Zeytinburnu Fabrikası"; 29 Ra 1304/25.12.1886 tarihli arşiv belgesinde ise "Makine Fabrikası" olarak geçmektedir.

****** 16 R 1262/13.04.1846 tarihli tek bir arşiv belgesinde fabrikanın adı "Cam ve Billur Fabrikası"; 09 M 1263/28.12.1846, 29 Ca 1273/06.01.1857 tarihli iki arşiv belgesinde ise, "Billur Fabrikası" olarak geçmektedir.

******* 24 R 1262/21.04.1846-09 N 1308/18.04.1891 tarihleri arasındaki arşiv belgelerinde fabrikanın adı, "İzmit Fabrikası"; 20 M 1266/06.12.1849-21 C 1329/19.06.1911 tarihleri arasındaki arşiv belgelerinde "İzmit Çuha Fabrikası"; 20 Ca 1318/15.09.1900 tarihli arşiv belgesinde "İzmit Fes ve Bez Fabrika-i Hümâyûnu"; 11 Ş 1328/16.08.1910 tarihli arşiv belgesinde ise "İzmit Aba Fabrikası" olarak geçmektedir.

Tarih	Kârhâne-i Âmire	Fabrika-i Hümâyûn
1846-1921		Hereke Fabrika-i Hümâyûnu*
1894		Makriköy (Bakırköy) Bez Fabrika-i Hümâyûnu**
1915		Yıldız Çini Fabrika-i Hümâyûnu***

Şekil 2.9 19. yüzyılda fabrikaların "Kârhâne-i Âmire" ya da "Fabrika-i Hümâyûn" olarak adlandırılması

Fabrika-i Hümâyûnlar'dan Kârhâne-i Âmire / Beykoz Kağıt ve Çuha Fabrikası, Beykoz Debbağhane-i Âmire / Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası, Eyüp Rişţehane-i Âmire / Eyüp İplik Fabrikası, Feshane-i Âmire / Fes Fabrikası, İzmit Çuha Fabrika-i Hümâyûnu / İzmit Çuha Fabrikası, Zeytinburnu Demir Fabrika-i Hümâyûnu / Zeytinburnu Demir Fabrikası ve Makriköy (Bakırköy) Bez Fabrika-i Hümâyûnu / Bakırköy Bez Fabrikası ordu ihtiyaçlarını karşılarken, yine Beykoz Debbağhane-i Âmire / Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası, Hereke Fabrika-i Hümâyûnu / Hereke Halı ve İpekli Dokuma Fabrikası, Çubuklu Billur Fabrika-i Hümâyûnu / Çubuklu Cam Fabrikası, Yıldız Çini Fabrika-i Hümâyûnu / Yıldız Porselen Fabrikası ise sarayın lüks tüketim ihtiyaçlarını karşılamıştır.

2.2.2 Kuruluş amacı

19. yüzyılda özellikle Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla (1826) başlayan reform hareketleri, büyük ölçüde ordu üzerinde etkisini göstermiştir. İngiltere ve Fransa örnek alınarak kurulan "Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye" adındaki yeni ordunun temeli, III. Selim tarafından kurulan ve düzenli ordu anlamına gelen "Nizâm-ı Cedîd" ordusuyla atılmıştır. "Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye" ordusuyla beraber, muvazzaf (maaşla tayin edilmiş) ordu

---

* 21 R 1262/21.04.1846-08 M 1335/05.11.1916 tarihleri arasındaki arşiv belgelerinde fabrikanın adı, "Hereke Fabrikası", 10 M 1272/22.09.1855-95 R 133/20.02.1915 tarihleri arasındaki arşiv belgelerinde "Hereke Kumaş Fabrikası"; 17 Za 1262-22 Z 1339 tarihleri arasındaki az sayıdaki arşiv belgesinde ise Hereke Fabrika-i Hümâyûnu" olarak geçmektedir.

** 1319/20.04.1901 – 09.04.1902 tarihli arşiv belgesinde "Makriköy Bez Fabrikası"; 19 B 1340/18.03.1922 tarihli arşiv belgesinde ise, "Makriköy Fabrikası" olarak geçmektedir.

*** 09 R 1313/28.09.1895 tarihli arşiv belgesinde fabrikanın adı "Yıldız Porselen Fabrikası"; 28 Z 1313/10.06.1896-29 Z 1320/28.03.1903 tarihleri arasındaki arşiv belgelerde "Porselen Fabrikası"; 30 C 1316/15.11.1898-28 Za 1336/05.09.1918 tarihleri arasındaki arşiv belgelerinde "Çini Fabrikası"; 25 L 1333/ 06.09.1915-05 R 1334/09.02.1916 tarihleri arasındaki arşiv belgelerinde ise "Çini ve Porselen Fabrikası" olarak geçmektedir.

sistemine geçilmiş, asker sayısı artmış, askeri üniformalar değişmiş ve donanım çeşitlenmiştir. Aynı dönemde, bürokratik yapıdaki bir dizi reform sonucu yeniden düzenlenen kalemiye içinde memurlara yeni kıyafet tipi zorunlu tutulmuştur.[*] Gerek ordunun, gerekse memurların ihtiyacı olan fes ve dokumanın devlet eliyle dağıtılması, ucuza alınıp satılması için III. Selim Dönemi'nden itibaren girişimlerde bulunulmuştur.

Bu bağlamda, Kârhâne-i Âmire / Fabrika-i Hümâyûnlar'ın kuruluş amaçlarının en önemlisi, yenilen ordunun ihtiyaçlarının yurtiçi üretimle karşılanması yoluyla, hem askeri giderlerden tasarruf sağlanması, hem de bu harcamalar nedeniyle yurtdışına gidecek paranın yurtiçinde kalmasıdır.

T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri, Osmanlı Arşivi Bölümü'ndeki belgelerden, Cevdet-İktisat (BOA.C.İKTS.) tasnifi, 08 Ş 1220/01.11.1805 tarihli ve 21/1023 numaralı belge, Kârhâne-i Âmire / Fabrika-i Hümâyûnlar'ın kuruluş amacıyla ilgili öne sürülen tezi destekleyen en önemli ve en erken tarihli belgedir. Bu belgede, Beykoz'da Hünkar İskelesi'nde III. Selim'in iradesiyle tekrardan inşa edilmekte olan kağıt fabrikasının, III. Selim tarafından bir Pazartesi günü teftiş edildiği, Garabet Kalfa tarafından inşa edilen Kârhane-i Âmire'nin, hem ahşap, hem de kâgir binalarının bitmek üzere olduğu, Sultan'ın sadece saraya değil, aynı zamanda saray dışına da kağıt imali yapan fabrikayı teftişi sırasında, fabrikada kağıt imal etmek üzere kullanılan kalıp ve tezgâhları tetkik ettiği ve aynı fabrikada çuha imalini buyurduğu anlatılmaktadır (Ek 2a, Ek 2b). Belgede belirtilen çuha fabrikası kurulması yönündeki girişimin söz konusu ihtiyaçları karşılamaya yönelik olduğu açıktır.

Cevdet-Darphane (BOA.C.DRB.) tasnifi, 25 C 1257/17.08.1841 tarihli ve 64/3190 numaralı belgede de Kârhâne-i Âmire / Fabrika-i Hümâyûnlar'ın kuruluş amacı açıkça belirtilmiş; Feshane-i Âmire'nin eski ve yeni binalarında çuha imâl edilebilmesi için gereken makine-teçhizat, malzeme ve ustaların Avrupa'dan getirtilmesi yerine, çuhanın yerel malzeme ve işgücü ile İstanbul'da üretilebileceği ve böylece paranın yurtiçinde kalacağı vurgulanmıştır (Ek 3a, Ek 3b, Ek 3c, Ek 3d).

---

[*] 1829'da II. Mahmut kılık kıyafete dayalı bütün eski toplumsal göstergeleri kaldırmıştır. Getirilen bir dizi yeni düzenlemeyle, bütün devlet memurlarının fes takması şart koşulmuş, bu kararla tüm devlet memurlarının dış görünüşü aynı olmuştur. Farklı sarık ve kaftanlar kaldırılmış olmakla beraber, din görevlileri düzenlemeden muâf tutulmuştur. Padişah, farklılaşmanın olmadığı ayrımsız bir Osmanlı tebaası yaratmak için devlet görevlisi olmayan bütün kesimler için de fes takma zorunluluğu getirmiştir. Giysilerde, mesleği, rütbe veya dini gösteren, renk, kumaş ve biçim sınırlamaları kaldırılmıştır. Fes, redingot ve pantolon, müslim ve gayrimüslim ayrımı olmaksızın devlet görevlilerinin yeni üniforması haline gelmiştir. Tanzimat Fermânı da (1839) bu yeni toplumsal düzeni ilân eden resmi Hatt-ı Hümâyûn olmuştur.

Bu paralelde araştırma sırasında bulunan Sadaret Âmedi Kalemi Belgeleri (BOA.A.AMD.) tasnifi, 1272/13.09.1855-01.09.1856 tarihli ve 57/75 numaralı bir diğer belgede ise, vapurların yenilenmesi gereken kazanlarının Londra'dan satın alınması yerine, Zeytinburnu'ndaki fabrikada üretilmesinden bahsedilmektedir (Ek 4). Bu belge de yukarıdaki belgelerde olduğu gibi, Kârhâne-i Âmire / Fabrika-i Hümâyûnlar tarafından gerçekleştirilen yurtiçi üretim sayesinde paranın imparatorluk dâhilinde kalmasının sağlanacağını belgelemektedir.

T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri, Osmanlı Arşivi Bölümü'nde bulunan, Yıldız Sadaret Resmî Maruzat Evrakı (BOA.Y.A.RES.) tasnifi, 07 B 1302/22.04.1885 tarihli ve 29/5 numaralı geç tarihli bir belge, asker için gerekli olan çuha ve abanın ülke içinden temini maksadıyla Feshane Fabrikası yanındaki arsada mevcut fabrikaya ilâveten bir fabrika daha yapılması hakkındadır (Ek 5a, Ek 5b, Ek 5c, Ek 5d).

Zamanla Kârhâne-i Âmire / Fabrika-i Hümâyûnlar'ın kuruluş amacının değiştiği Hazine-i Hassa defterlerinden anlaşılmaktadır. 19. yüzyılın ortalarına doğru Kârhâne-i Âmire / Fabrika-i Hümâyûnlar'ın iç piyasaya mal üretip, satış yapan ve satışlarından kâr elde eden kurumlar haline dönüştükleri görülmektedir.

Feshane-i Âmire, piyasaya satış yaparak kâr elde etmeyi amaçlayan yeni anlayışa iyi bir örnektir. Fabrikada 1839-1840 yıllarında 100.000'in üzerinde fes üretimi ve satışı gerçekleşmiştir. Feshane-i Âmire'de üretilen feslerin büyük bir bölümü askerlerin ve memurların ihtiyaçlarını karşılamak için devlet tarafından satın alınmış, geri kalan kısmı ise fabrikaya bağlı dükkânlarda satılmış ve böylece yıllık yaklaşık olarak 800.000 kuruş kâr elde edilmiştir. 1841 yılında fabrikada makine (çark) üretimine geçilmiş ve yeni teknoloji sayesinde fes üretim maliyeti düşerken, kârda önemli ölçüde artış sağlanmıştır. Fabrikada üretilen fes çok iyi kalitede olduğu için çoğunlukla halk bu fesleri almayı tercih etmiş olmasına rağmen, Fransızlar'ın daha düşük kalitede ve daha ucuza sattıkları feslerle Feshane-i Âmire piyasada karşı karşıya kalmıştır (BOA.HH.d. 36, 1258/1842).

Fransızların bu rekabetine karşı fabrikada bazı tedbirler alınmıştır; Fransız üretimi feslerin püskül sayısı az olduğu için ek bir gidere rağmen, Feshane feslerindeki püskül miktarı arttırılmış ve böylece halkın Feshane feslerini tercih etmesi sağlanmış, devlete satılan fes fiyatları aynen korunurken, piyasaya satılanların fiyatları düşürülmüştür. Ayrıca, Feshane feslerinin fesçi esnafı kanalıyla satılması kararlaştırılmış ve esnafa ödemelerini taksitle yapma imkânı verilmiştir (BOA.HH.d. 36, 1258/1842).

Konuyla ilgili olarak Tevfik Güran "Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları" başlıklı makalesinde, Feshane-i Âmire'nin 1841-1845 yılları arasında elde ettiği kârın %51.4'ünü

teşkil eden 13.271.014 kuruşun Hazine-i Hassa'ya aktarıldığından, böylece devlete gelir sağlandığından söz etmektedir (Güran, 1992).

19. yüzyılda diğer Kârhâne-i Âmire / Fabrika-i Hümâyûnlar'ın bu konuda sınırlı sayıda da olsa girişimleri olmakla beraber, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri, Osmanlı Arşivi Bölümü'nde bulunan belgeler[*] tarandığında, 19. yüzyılın sonu ve özellikle II. Meşrutiyet'le (1908) Kârhâne-i Âmire / Fabrika-i Hümâyûnlar'ın halka yönelik teşhir ve satışlarının arttığı, sanayileşme hareketi çerçevesinde Kârhâne-i Âmire / Fabrika-i Hümâyûnlar'ın artık tam anlamıyla kâr elde eden kurumlar olmalarının hedeflendiği tespit edilmiştir.

Kârhâne-i Âmire / Fabrika-i Hümâyûnlar'ın 19. yüzyılın başından itibaren Osmanlı Devleti'nin sanayileşmesine katkı sağlama amacına yöneldiği T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri, Osmanlı Arşivi Bölümü'nde yapılan araştırmalar sonucunda tespit edilmiş belgelerden[**] (Ek 6a, Ek 6b, Ek 7a, Ek 7b, Ek 8, Ek 9a, Ek 9b, Ek 9c, Ek 9d, Ek 10, Ek 11, Ek 12a, Ek 12b, Ek 13a, Ek 13b, Ek 13c, Ek 13d, Ek 13e) anlaşılmaktadır. Bu bağlamda, Avrupa'dan, özellikle İngiltere, Fransa, Avusturya, Almanya, İtalya ve Belçika'dan, makine-teçhizat, mühendis, uzman ve teknisyenler getirilmiş, bu kişiler fabrikalarda müdür olarak çalıştıkları gibi, modern teknolojinin yerli işçi ve ustalara öğretilmesine de yardımcı olmuşlardır. Ayrıca Avrupa'daki gelişmeleri takip etmek, yeni teknolojileri öğrenmek ve bunu fabrikalarda uygulamak üzere Avrupa'ya öğrenci de gönderilmiştir. Tevfik Güran "Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları" başlıklı makalesinde, "yurtdışından makine-teçhizat, uzman alımı ya da yurtdışına öğrenci gönderilmesi işlerinin finansmanının Hazine-i Hassa bütçesinden karşılandığını ve yaklaşık 600 milyon kuruşluk bütçe gelirinin %25'inin fabrikalaşma hareketine ve dolayısıyla sanayileşmeye ayrıldığını" yazmıştır (Güran, 1992).

Avrupa'dan deneyimli işgücü kaynağı ile ileri teknolojinin getirtilmesi ya da yeni teknolojileri öğrenmek üzere yurtdışına öğrenci gönderilmesi girişimleri, devletin sanayi hareketlerini teşvik etmek ve sanayileşmeyi ülke çapında yaygınlaştırmak için uğraştığını göstermektedir.

Kârhâne-i Âmire / Fabrika-i Hümâyûnlar'ın kuruluş ve gelişimlerini teşvik etmek amacıyla, III. Selim Dönemi'nden itibaren Kârhâne-i Âmire / Fabrika-i Hümâyûnlar'da çalışan usta ve

---

[*] BOA.DH.MKT. 2194/112, BOA.DH.MKT. 571/57, BOA.ZB. 473/24, BOA.ZB. 380/112, BOA.İ.HUS. 154/1325/R-105, BOA.DH.MKT. 1175/53, BOA.Y.MTV. 311/192, BOA.Y.PRK.HH. 40/71.

[**] BOA.HAT. 1319/51445/A, BOA.C.İKTS. 37/1832, BOA.A.DVN.DVE. 2/A/53, BOA.A.MKT. 137/86, BOA.İ.MVL. 275/10686, BOA.HR.MKT. 69/8, BOA.A.MKT.MVL. 70/15, BOA.A.MKT.MHM. 287/94, BOA.HR.TO. 447/7, BOA.A.MKT.MHM. 405/94 BOA.İ.DH. 601/41916, BOA.İ.MMS. 65/3087, BOA.Y.PRK.HH 14/53, BOA.İ.DH. 993/78478, BOA.Y.PRK.BŞK. 28/105, BOA.Y.PRK.ASK. 92/19, BOA.Y.PRK.ZB. 11/100, BOA.Y.PRK.ASK. 93/40, BOA.Y.MTV. 142/67, BOA.İ.TPH. 9/1318 L-03, BOA.İ.HUS. 101/1320 L-54, BOA.Y.MTV. 244/22, BOA.Y.PRK.ZB. 34/86, BOA.İ.MF. 20/1330 Ş-12.

işçilere askerlik kurası isabet etmesi halinde bu kişiler askerlikten muâf tutulmuşlar[*] (Ek 2a, Ek 2b), ayrıca verdikleri hizmetlerin karşılığı olarak çeşitli nişanlarla da teşvik edilmişlerdir.[**] 1851 yılında ise, gerek yurtdışından, gerekse yurtiçinden satın alınacak makine, araç ve hammaddelerin tüm gümrük ve vergilerden muâf tutulması; Kârhâne-i Âmire / Fabrika-i Hümâyûnlar'ın ürettikleri malları piyasada satmaları halinde ise herhangi bir vergi ödememeleri yönünde karar alınmıştır (Ek 14).[***]

III. Selim Dönemi'nde başlatılan, II. Mahmut Dönemi'nde devam eden, Abdülmecit ve Abdülaziz Dönemleri'nde (1861-1876) ivme kazanan Osmanlı sanayi hareketleri, fabrikalaşma hareketinin bütçede oluşturduğu açıklar, Kırım Savaşı / Osmanlı-Rus Savaşı (1853-1856) yenilgisinin Osmanlı ekonomisine getirdiği yükle önemli ölçüde güç kaybına uğramıştır. 1881'de II. Abdülhamit Dönemi'nde (1876-1909) Düyûn-u Umûmiyye İdaresi'nin kurulmasıyla Avrupa devletlerinin mali denetimi altına girilmiştir. İttihat ve Terakki yönetiminin II. Meşrutiyet'le sanayileşme yönünde attığı adımlar ise Düyûn-u Umûmiyye İdaresi'nin varlığını kuvvetlendirmekten başka bir işe yaramamıştır. Osmanlı ekonomisi Balkan Harbi (1912-1913), I. Dünya Savaşı (1914-1918) sonucunda yaşadığı zor dönemi, Türkiye Cumhuriyeti'ne dönüşerek, borçlarından ve bu borçların karşılığı olarak verdiği tavizlerden kurtularak atlatabilmiştir.

2.2.3 Yönetim şekli

Kârhâne-i Âmire / Fabrika-i Hümâyûnlar'ın yönetim şekli hakkında yapılan araştırmalar sonucunda elde edilen kaynaklardan biri, Abdullah Martal'ın "Osmanlı Sanayileşme Çabaları (XIX. Yüzyıl)" başlıklı makalesidir. Abdullah Martal makalesinde, "Fabrika-i Hümâyûn" adı verilen devlet fabrikalarından bir kısmının "Harbiye Nezareti" bünyesinde kurumlaşırken, bir kısmının da "Hazine-i Hassa" yönetimine bağlandığını, Kârhâne-i Âmire / Fabrika-i Hümâyûnlar arasındaki koordinasyonun sağlanması için bir nezaret oluşturulduğunu ve bu görevi de genellikle Tophane-i Âmire müşirlerinin üstelendiğini yazmış; fabrikalarının kuruluşu, yönetimi ve diğer faaliyetleri hususunda, Ohannes ve Bogos Dadyan, Garabet

---

[*] II. Mahmut Dönemi'nde de devam eden askerlikten muâfiyet durumunun ne zamana kadar sürdüğü ile ilgili kesin veriye ulaşılmamıştır.
[**] BOA.C.İKTS. 21/1023, BOA.A.MKT.MHM. 8/32, BOA.İ.DH. 532/36799, BOA.İ.DH. 971/76744.
[***] BOA.A.MKT.NZD. 254/17, BOA.İ.RSM. 2/1311 Za-7, BOA.MV. 130/56.

Amira Balyan gibi gayrimüslimlere geniş yetkiler tanındığını da yazısında belirtmiştir[*] (Martal, 1999).

Konuyla ilgili bir diğer kaynak ise, Tevfik Güran'ın "Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları" başlıklı makalesidir. Bu makalede, padişaha ait gelir ve giderlerin yürütülmesinden sorumlu olan Hazine-i Hassa'ya her yıl hazineden belirli bir gelir tahsis edildiği, bu gelirin 1840'lı yıllarda 75 milyon kuruş olup, toplam bütçe gelirlerinin yaklaşık 1/8'ini oluşturduğu, Tanzimat'ın ilânından sonra, bu gelirlerin önemli bir bölümünün ekonomik gelişmeye dönük pek çok faaliyetin finansmanına ayrıldığı yazılıdır. Aynı makalede, büyük bir bölümü Hazine-i Hassa bütçesinden sağlanmış olmak üzere, 1847-1848 mali yılı sonuna kadar çeşitli iktisadi amaçlı teşebbüslerin finansmanına devlet tarafından toplam 71.219.851 kuruş harcandığı ve söz konusu harcamaların büyük bir bölümünün Fabrika-i Hümâyûnlar'a ayrıldığı belirtilmiştir. Harcamaların 50.722.833 kuruşunun Zeytinburnu Demir Fabrika-i Hümâyûnu / Zeytinburnu Demir Fabrikası'na, 29.356.955 kuruşunun İzmit Çuha Fabrika-i Hümâyûnu / İzmit Çuha Fabrikası'na, 5.751.869 kuruşunun ise Hereke Fabrika-i Hümâyûnu / Hereke Halı ve İpekli Dokuma Fabrikası ayrıldığı makalede ayrıca vurgulanmıştır (Güran, 1992).

Çalışma kapsamında incelenen T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri, Osmanlı Arşivi Bölümü'nde bulunan Hazine-i Hassa defterlerinde tutulan fabrika kayıtlarından da, bazı Fabrika-i Hümâyûnlar'ın yönetiminin Hazine-i Hassa'ya bağlı olduğu anlaşılmaktadır.

Abdullah Martal'ın makalesinde belirtilen Fabrika-i Hümâyûnlar Nezareti'nin Fabrika-i Hümâyûnlar'ın ilk kuruluş yıllarında mevcut olmadığı, Cevdet-İktisat (BOA.C.İKTS.) tasnifi, 08 Ş 1220/01.11.1805 tarihli ve 21/1023 numaralı belgede, Karhâne-i Âmire'de amele üzerine zabit makamında Kethüda Mustafa'nın adının geçmesinden anlaşılmaktadır (Ek 2a, Ek 2b). 1805 tarihli bu erken döneme ait belge haricinde, Sadaret Divân (Beylikçi) Kalemi Belgeleri (BOA.A.DVN.) tasnifi, 08 B 1272/15.03.1856 tarihli ve 112/8 numaralı belge (Ek 15) ile İradeler-Dahiliye (İ.DH.) tasnifi, 14 S 1274/03.10.1857 tarihli ve 388/25633 numaralı belgede

[*] Fabrika-i Hümâyûnlar'ın inşaası, kuruluşu, yönetimi, bakım ve ihtiyaçlarının giderilmesinde, gayrimüslimler önemli görevler üstlenmiştir; Beykoz Debbağhane-i Âmire / Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası 1841/1842'de Garabet Amira Balyan tarafından genişletilmiş ve Ohannes Dadyan'ın idaresi altında yeni makinelerle donatılmış; Eyüp Rişтehane-i Âmire / Eyüp İplik Fabrikası'nın inşaatının sorumluluğu Zimmi Kirkor Kalfa'ya, makinelerin imâli Barutçubaşı Zimmi Simon ile kardeşi Ohannes ile Zimmi Kikork'a verilmiş; İzmit Çuha Fabrika-i Hümâyûnu / İzmit Çuha Fabrikası Garabet Amira Balyan tarafından inşa edilmiş, fabrikanın âletleri Barutçubaşı Evans tarafından Avrupa'dan satın alınmış; Hereke Fabrika-i Hümâyûnu / Hereke Halı ve İpekli Dokuma Fabrikası Ohannes ve Bogos Dadyan kardeşler tarafından inşa edilmiş; Zeytinburnu Demir Fabrika-i Hümâyûnu / Zeytinburnu Demir Fabrikası işgücü ve makine-teçhizat Ohannes Dadyan tarafından yapılmış, fabrikanın inşaasında Garebet Amira Balyan görevlendirilmiş; Makriköy (Bakırköy) Bez Fabrika-i Hümâyûnu / Bakırköy Bez Fabrikası ise Ohannes Dadyan tarafından inşa edilmiştir.

(Ek 16), Fabrika-i Hümâyûnlar Nezareti'nin vezirlikle Mustafa Paşa'ya verilmesi ve Fabrikalar Nazırı Mustafa Paşa'nın Meclis-i Vâlâ'ya devam etmesi anlatılmaktadır. Dolayısıyla 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Fabrika-i Hümâyûnlar'ın Nezareti'nin bulunduğu söylenebilir. 19. yüzyılda Osmanlı'da pek çok birim için nezaret kurulduğundan, Fabrika-i Hümâyûnlar'ın da nezaretinin olması olağan bir durum olarak düşünülmektedir.

Fabrika-i Hümâyûnlar Nezareti'nin bulunduğu tarihlerde, yani 19. yüzyılın ikinci yarısında, Fabrika-i Hümâyûnlar'ın merkezi olarak adı geçen bir merkezden T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri, Osmanlı Arşivi Bölümü'nde bulunan iki arşiv belgesinde bahsedilmektedir. Sadaret Mektubî Kalemi Nezareti ve Devaîr Yazışmalarına Ait Belgeler (BOA.A.MKT.NZD.) tasnifi, 22 R 1275/09.11.1858 tarihli ve 270/31 numaralı belge (Ek 17) ile İradeler-Meclis-i Vâlâ (BOA.İ.MVL.) tasnifi, 03 B 1275/07.02.1859 tarihli ve 412/17994 numaralı belgede (Ek 18a, 18b, 18c, 18d, 18e), Tarakçılar'da Fabrika-i Hümâyûnlar Merkezi olan hanın yanında inşa edilmekte olan hanın arsasından yol payı alınması gerektiği anlatılmakta, ancak merkezin Tarakçılar'da bulunduğu bilgisi dışında, bu merkezin nasıl çalıştığı, kimler tarafından idare edildiği, işlevi ile ilgili bilgi bulunmamaktadır (Ek 19a, Ek 19b, Ek 19c, Ek 19d). Belgelerden yola çıkarak, Jacques Pervititch'ın "Sigorta Haritalarında İstanbul" başlıklı kitabında 62 numaralı paftada 261 numarayla işaretlenmiş "Evkaf Ardiyesi" adındaki binanın belgelerde adı geçen "Fabrika-i Hümâyûnlar Merkezi" olduğu düşünülmektedir (Şekil 2.10).

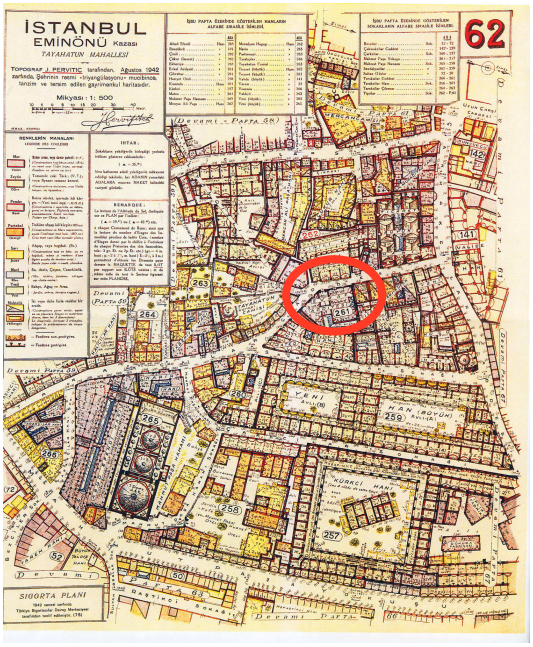

Şekil 2.10 Evkaf Ardiyesi binası, 1942 (Pervititch, t.y.)

Günümüzdeki adı “Malatya İş Hanı” olarak adı geçen yapının ortası avluludur. Yapının eklerinin olması ve zaman için değişiklikler geçirmesi nedeniyle nasıl kullanıldığına dair bir bilgiye ulaşılamamıştır (Şekil 2.11-Şekil 2.17).

Şekil 2.11-Şekil 2.13 Malatya İş Hanı’nın dıştan görünüşü, 1975 ve 2007 (Murat Kıyıcı Arşivi, 2008; Nevra Ertürk Arşivi, 2007)

Şekil 2.14 ve Şekil 2.15 Malatya İş Hanı’nın dıştan görünüşü, 1975 ve 2007 (Murat Kıyıcı Arşivi, 2008; Nevra Ertürk Arşivi, 2007)

Şekil 2.16 ve Şekil 2.17 Malatya İş Hanı’nın içten görünüşü, 1975 ve 2007 (Murat Kıyıcı Arşivi, 2008; Nevra Ertürk Arşivi, 2007)

19. yüzyılın özellikle ikinci yarısından itibaren nezareti olduğu anlaşılan Kârhâne-i Âmire / Fabrika-i Hümâyûnlar'ın 1920'lerde ise müdüriyetinin olduğu belgelerden anlaşılmaktadır. İradeler-Dosya Usulü (BOA.İ.DUİT.) tasnifi, 14 R 1339/25.12.1920 tarihli ve 162/89 numaralı belgede, "Fabrika-i Hümâyûnlar Müdüriyet-i Umûmiyyesi" adı altında bir müdüriyetten ve bu müdüriyetin teşkil, maaş ve kararnâmesinden bahsedilmektedir (Ek 20a, Ek 20b, Ek 20c, Ek 20d). 1921 tarihinden itibaren ise, "Fabrika-i Hümâyûnlar Müdüriyet-i Umûmiyyesi" adı yerine "Fabrikalar Müdüriyet-i Umûmiyyesi" kullanılmaya başlandığı ve "Hümâyûn" kelimesinin kaldırılmış olduğu belgelerden (Ek 21a, Ek 21b, Ek 22a, Ek 22b, Ek 22c, Ek 22d, Ek 22e, Ek 22f, Ek 22g, Ek 22h)[*] tespit edilmiş, İttihat ve Terakkiciler ve II. Meşrutiyet'le beraber Osmanlı Devleti'nin sanayiye bakış açışının değişmesiyle, fabrikaların isimlerinde de artık "Hümâyûn" kelimesinin kullanılmadığı görülmüştür. Ancak bu dönemde fabrikaların çoğu kapanmak yerine milli sermaye ile ülkeye hizmet etmeye devam etmiş, Osmanlı aydınları "milli iktisat" fikrini benimsemiş, iktisadî bağımsızlığın sanayileşerek gerçekleşeceği savunmuşlardır.

1908-1918 yılları arası sanayileşme bilincinin oluştuğu yıllar olmuş; yayın organlarında sanayi sorununa sıklıkla değinilmiş, sanayi kuruluşlarının sayımı yapılmış, yarışmalar gerçekleştirilmiş, sergi ve panayırlar açılmış, dergi çıkarılmış, yurtdışından uzmanlar getirilerek sanayi mektepleri yeniden düzenlenmiş, teknik kitaplar yayınlanmış, Almanya'ya meslekî ve teknik öğrenim için işçi gönderilmiştir (Toprak, 1982).

Yine bu dönemde, iktisadî gelişme ve sanayileşme sorunlarının gündeme gelişiyle birlikte, ticaret ve sanayi odalarının yanı sıra, müteşebbis bazı kesimler de bir araya gelerek dernekleşme girişimlerinde bulunmuşlardır (Toprak, 1982). Bu dernekler sırasıyla, "Cemiyet-i Müteşebbise", "Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Cemiyet-i Milliyyesi", "Osmanlı Sanatkâran Cemiyeti" ve "Milli Fabrikacılar Cemiyeti"ydi.[**]

Milli Fabrikacılar Cemiyeti, diğer derneklerden farklı olarak, faaliyete geçer geçmez vilayetlere, mutasarraflıklara (sancaklara) ve belediyelere gönderilmek üzere bir anket hazırlamıştır. Ankette, bölgedeki mevcut fabrikalar, bunların sayısı, imalât türü, çevirici gücü ve bu gücün türü, yıllık üretimi, ustabaşı ve işçi sayısı, bunların milliyet ve uyruğu ile

---

[*] BOA.MV. 255/57, BOA.DH.EUM.MH. 223/20, BOA.İ.DUİT. 99/19, BOA.İ.DUİT. 99/36, BOA.MV. 224/146.

[**] 1333/1917 tarihli belgeden, Milli Fabrikacılar Cemiyeti'nin yerinin Galata'daki Arslânhan olduğu tespit edilmiştir (BOA.DH.UMVM. 38/41).

maaşları, yerel girişimcilere uygun görülen fabrika türleri, bölgedeki su kuvveti ve bundan faydalanma olanakları sorulmuştur (BOA.DH.UMVM. 38/41).*

Ülkede gerek duyulan sanayi hareketini teşvik etmek amacıyla kurulan bu derneklerin tümü kısa ömürlü olmuştur. Son kurulan "Milli Fabrikacılar Cemiyeti", Türkiye'nin I. Dünya Savaşı'nda yenik düşmesi ve ardından isminde "milli" sözcüğü bulunan her türlü girişimi İttihatçı kuruluş olarak nitelendirilmesi nedeniyle kapanmıştır.

Yukarıda da belirtildiği gibi, Kârhâne-i Âmire / Fabrika-i Hümâyûnlar'ın çoğu Cumhuriyet'in ilânından sonra kapanmamış, aksine Beykoz Debbağhane-i Âmire / Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası, Feshane-i Âmire / Fes Fabrikası, Hereke Fabrika-i Hümâyûnu / Hereke Halı ve İpekli Dokuma Fabrikası, Makriköy (Bakırköy) Bez Fabrika-i Hümâyûnu / Bakırköy Bez Fabrikası 1925'te kurulmuş olan "Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası"na devredilmiş ve bu fabrikalar teknik ihtiyaçlara göre onarılmış, geliştirilmiş, birer işletme durumuna getirilmiştir (Dölen, 1992).

Cumhuriyet'in ilk kuruluş yıllarında sanayi yatırımlarını ve özellikle özel girişimcileri teşvik etmek amacıyla girişimlerde bulunulmuş; 1927 yılında kabul edilen "Teşvik-i Sanayi Kanunu" ile imalât ve madencilik alanlarında faaliyet gösteren sanayi kuruluşlarına önemli teşvikler getirilmiş, özel girişimcilere kolaylıklar sağlanmıştır.

1930'ların başında ise, ekonomik kalkınma için gerekli yatırımların devlet eliyle yapılması gerektiği görüşü ağır basmış ve bunun sonucunda 1932'de devlete ait işletmeleri yönetmek ve gerekli yatırımları yapmak üzere "Devlet Sanayi Ofisi" kurulmuş; Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası'na ait işletmeler Devlet Sanayi Ofisi'ne devredilmiştir (Dölen, 1992).

Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası'nın Devlet Sanayi Ofisi ve Sanayi Kredi Bankası olarak ikiye ayrılmasından sonra istenilen başarıya ulaşılamamıştır. Bu nedenle, bu iki kuruluşun yeniden aynı çatı altında birleştirilmesine karar verilmiş ve bu amaçla 1933'te "Sümerbank" kurulmuştur. Sümerbank, Devlet Sanayi Ofisi ile Sanayi Kredi Bankası'ndan devraldığı malî haklar, sermaye ve fabrikalar ile çalışmaya başlamış; bir yandan mevcut fabrikaları modernleştirmeye giderken, diğer yandan da yeni fabrikalar kurmuştur. Sümerbank'a bağlı kuruluşlar önceleri anonim şirketler olarak yönetilirken, 1938'den itibaren işletmeler müesseselere dönüştürülmüşlerdir (Dölen, 1992). Sümerbank ve bütün fabrikaları 1987'de özelleştirme kapsamında satılmış; Kârhâne-i Âmire / Fabrika-i Hümâyûnlar'dan Sümerbank'a

* 03 C 1336/16.03.1918 tarihli belgede de, Milli Fabrikacılar Cemiyeti için Karesi Mutasarraflığı dahilindeki fabrikaların kaza kaza hazırlanan cetvelleri sunulmuştur (BOA.DH.UMVM. 153/3).

devredilen Feshane-i Âmire / Fes Fabrikası 1990'da İBB'ye, Hereke Fabrika-i Hümâyûnu / Hereke Halı ve İpekli Dokuma Fabrikası 1995'te T.B.M.M.'ye, Makriköy (Bakırköy) Bez Fabrika-i Hümâyûnu / Bakırköy Bez Fabrikası 2004'te, Beykoz Debbağhane-i Âmire / Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası ise 2005'te özel bir şirkete devredilmiş, Hereke Fabrika-i Hümâyûnu / Hereke Halı ve İpekli Dokuma Fabrikası dışında adı geçen tüm fabrikalar işlevlerini yitirmiş ve üretimleri durmuştur.

Feshane-i Âmire / Fes Fabrikası günümüzde çeşitli etkinliklere ev sahipliği yaparken, Makriköy (Bakırköy) Bez Fabrika-i Hümâyûnu / Bakırköy Bez Fabrikası yıkılmış, Beykoz Debbağhane-i Âmire / Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası ise âtıl durumdadır. Yukarıda adı geçmeyen Kârhâne-i Âmire / Fabrika-i Hümâyûnlar'dan Yıldız Çini Fabrika-i Hümâyûnu / Yıldız Porselen Fabrikası 1995'te T.B.M.M.'ye devredilerek, Hereke Fabrika-i Hümâyûnu / Hereke Halı ve İpekli Dokuma Fabrikası'yla beraber, ilk kuruluş yıllarında olduğu gibi, T.B.M.M.'ye bağlı olan saray, köşk ve kasırların ihtiyaçlarını karşılamak üzere üretime devam etmektedirler. İzmit Çuha Fabrika-i Hümâyûnu / İzmit Çuha Fabrikası ile Zeytinburnu Demir Fabrika-i Hümâyûnu / Zeytinburnu Demir Fabrikası ise mühimmat deposu olarak ilk kuruluş yıllarında olduğu gibi orduya hizmet vermektedirler.

3. KATALOG

19. yüzyılda devlet eliyle, devlet gücünün merkezi olan, saray ve ordunun bulunduğu başkent İstanbul ve yakın çevresinde ağırlıklı olarak kurulmakla beraber, Bursa, Konya ve Kayseri'de de açılan[*] Karhâne-i Âmire / Fabrika-i Hümâyûnlar'dan İstanbul ve yakın çevresindeki (İzmit ve Hereke) 10 fabrika bu bölümde ayrıntılı bir biçimde incelenmektedir.

Karhâne-i Âmire / Fabrika-i Hümâyûnlar 1800'lerin ilk yıllarına tarihlenen ve ilk Fabrika-i Hümâyûn modeli olarak tanımlanabilecek Kârhâne-i Âmire / Beykoz Kağıt ve Çuha Fabrikası ile başlamakta ve son Fabrika-i Hümâyûn olan Yıldız Çini Fabrika-i Hümâyûnu (1893/1894) / Yıldız Porselen Fabrikası ile son bulmaktadır.

Bu bölümde, arşiv belgeleri, dönemin görgü tanıkları ve tarihçilerinin yazdıkları ile harita, plan ve görsel malzemelere dayanarak Karhâne-i Âmire / Fabrika-i Hümâyûnlar'ın konumu, kuruluş yılı, mimarı, mülkiyeti, imalât türü, mevcut durumu, tarihçesi ve mimari özellikleri hakkında bilgi verilmeye çalışılacaktır.

Fabrika-i Hümâyûnlar'dan Kârhane-i Âmire / Beykoz Kağıt ve Çuha Fabrikası, Eyüp Rişтehane-i Âmire / Eyüp İplik Fabrikası, Çubuklu Billur Fabrika-i Hümâyûnu / Çubuklu Cam Fabrikası ile Makriköy (Bakırköy) Bez Fabrika-i Hümâyûnu / Bakırköy Bez Fabrikası'nın günümüzde mevcut olmaması, askeriyeye bağlı mühimmat deposu olarak kullanılan İzmit Çuha Fabrika-i Hümâyûnu / İzmit Çuha Fabrikası ile Zeytinburnu Demir Fabrika-i Hümâyûnu / Zeytinburnu Demir Fabrikası'nın ziyaretlerine izin verilmemesi, fabrikadaki yapıların çoğunluğunun ayakta olduğu, ancak âtıl durumda bulunan Beykoz

---

[*] 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda, Bursa, Kayseri ve Konya'da da Fabrika-i Hümâyûn'lar kurulmuştur. Elif Özlem Oral "Bursa'daki İpek Fabrikaları ve İpekçilikle İlgili Endüstri Mirasının Korunması" başlıklı doktora tez çalışmasında (2004), Bursa Hârir (ipek) Fabrika-i Hümâyûnu'nun ipekli cânfes ve ipekli kadife kumaşlar dokuyan Hereke Fabrika-i Hümâyûnu'na iyi kalitede ipek iplik üretmek amacıyla, 1852 yılında devlet eliyle kurulduğunu belirtmiştir. 19. yüzyılda Bursa'da ipek iplik çekimini endüstriyel yöntemlerle gerçekleştirmek üzere devlet eliyle kurulan ilk sanayi yapısı olması nedeniyle önemli bir tarihi belge özelliği taşıdığını ifade ettiği fabrikanın, Bursa'nın Osmangazi İlçesi'ndeki Muradiye Mahallesi'nde 4000m^{2}lik bir alan üzerinde kurulmuş olduğunu yazmıştır. Elif Özlem Oral, fabrikanın Cumhuriyet'in ilk yıllarında Tekel Genel Müdürlüğü'nün mülkiyetine geçtiğini ve 1980'lere kadar "Tekel Yaprak Tütün İşletmeleri Bakım Atölyesi" olarak kullanıldığını belirtmiş, tescilli olan fabrika yapılarının mülkiyetinin, Kültür Bakanlığı'nın da onayı ile 1997 yılında Tekel Genel Müdürlüğü'nden Bursa Büyükşehir Belediyesi'ne devredildiğini, Bursa Hârir Fabrika-i Hümâyûn'a ait yapıların 1980'lerden beri kullanılmadığını belirtmiştir (Oral, 2004). M. Hülagü, "Osmanlı Devleti'nde Güherçile Üretimi ve Kayseri Güherçile Fabrikası" başlıklı makalesinde (2001), Kayseri Güherçile Fabrika-i Hümâyûnu'nun inşaat tarihinin kesin olarak tespit edilemediğini, Tophâne Müşiriyet-i Celilesi'ne bağlı olarak faaliyetini sürdürdüğünün anlaşıldığını ve 1258-1259/1842-1844'te inşa edilmiş olabileceğini belirtmektedir. Fabrikanın etrafının muhafaza duvarlarıyla çevrili olduğunu, 8-10 âdet kazan ve bir havuzun fabrikada bulunduğuna da eklemiştir. Aynı makalede, Kayseri'ye ilâveten bölgede hem büyüklük, hem de üretim bakımından en etkin güherçile fabrikalarından bir diğerinin de Konya Güherçile Fabrika-i Hümâyûnu olduğu, fabrikanın işlediği güherçile ile üretmiş olduğu barutu, Tophâne-i Âmire'nin nezareti altında buranın daimi ihtiyacını karşılamak üzere İstanbul'a sevk ettiği belirtilmiştir (Hülagü, 2001).

Debbağhane-i Âmire / Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası'nın ise güvenlik görevlilerin nezaretinde fotoğraf çekmeden kısa ziyaretine izin verilmesi, Karhâne-i Âmire / Beykoz Kağıt ve Çuha Fabrikası, Eyüp Rişтehane-i Âmire / Eyüp İplik Fabrikası, İzmit Çuha Fabrika-i Hümâyûnu / İzmit Çuha Fabrikası, Çubuklu Billur Fabrika-i Hümâyûnu / Çubuklu Cam Fabrikası ile Makriköy (Bakırköy) Bez Fabrika-i Hümâyûnu / Bakırköy Bez Fabrikası'yla ilgili sınırlı sayıda plan, harita ya da görsel malzemeye ulaşılmış olması, Karhâne-i Âmire / Beykoz Kağıt ve Çuha Fabrikası, Çubuklu Billur Fabrika-i Hümâyûnu / Çubuklu Cam Fabrikası ile Makriköy (Bakırköy) Bez Fabrika-i Hümâyûnu / Bakırköy Bez Fabrikası'yla ilgili ulaşılabilen arşiv belgelerinin sayısının az olması, Karhâne-i Âmire / Fabrika-i Hümâyûnlar'ın mimari özellikleriyle ilgili kısmının yazılmasını zorlaştırmıştır.

3.1 Kârhâne-i Âmire / Beykoz Kağıt ve Çuha Fabrikası[*]

Konumu: İstanbul İli, Beykoz İlçesi, Yalıköy Mevkii, 67 pafta, 442 ada, 2 parsel[**]

Kuruluş Yılı: 1805

Mimarı: Garabet Amira Balyan

Mülkiyeti: Hazine-i Hassa

İmalat Türü: Kağıt ve çuha.

Mevcut Durumu: Giriş kapısı ve birkaç duvar kalıntısı dışında fabrika mevcut değildir (Şekil 3.1 ve Şekil 3.2).

Şekil 3.1 ve Şekil 3.2 Kârhâne-i Âmire'nin giriş kapısı ve duvar kalıntıları (Beykoz Belediyesi Arşivi, 2008)

[*] Önder Küçükerman "Geleneksel Türk Dericilik Sanayi ve Beykoz Fabrikası Boğaziçi'nde Başlatılan Sanayi" başlıklı kitabında (1988a) fabrikanın adını "Askeri Dikimevi"; T. Gül Köksal "İstanbul'daki Endüstri Mirası İçin Koruma ve Yeniden Kullanım Önerileri" başlıklı doktora tezinde (2005), "Beykoz Dikimhanesi", H.B. Tolga "Endüstriyel Alanların Dönüşümü, Kentsel Mekana Etkileri: Beykoz Kundura ve Deri Fabrikası İçin Bir Dönüşüm Senaryosu" başlıklı yüksek lisans tezinde (2006), "Askeri Dikimhane" olarak kullanmıştır. 08 Ş 1220/01.11.1805 tarihli Osmanlı arşiv belgesinde fabrikanın adının "Kârhâne-i Âmire" olarak kullanılmasından dolayı (BOA.C.İKTS. 21/1023), diğer kaynakların aksine bu çalışmada "Kârhâne-i Âmire" isminin kullanılması tercih edilmiştir.

[**] Beykoz Belediyesi'yle 13 Şubat 2007 tarihinde yapılan yazışma sonucunda fabrikanın pafta, ada ve parsel bilgilerine ulaşılmıştır.

Tarihçe: Cevdet-İktisat (BOA.C.İKTS.) tasnifi, 1220 Ş 08/01.11.1805 tarihli ve 21/1023 numaralı belgede, Beykoz'da Hünkar İskelesi'nde III. Selim'in iradesiyle tekrardan inşa edilmekte olan kağıt fabrikasının[*], bir Pazartesi günü III. Selim tarafından teftiş edildiği, adı geçen Kârhane-i Âmire'nin, hem ahşap, hem de kâgir binalarının bitmek üzere olduğu, Sultan'ın sadece saraya değil, aynı zamanda saray dışına da kağıt imâli yapan fabrikayı teftişi sırasında, fabrikada kağıt imâl etmek üzere kullanılan kalıp ve tezgâhları tetkik ettiği ve aynı fabrikada çuha imâlini buyurduğu anlatılmaktadır. Bu belgeye dayanarak, Kârhane-i Âmire'yi 1800'lerin ilk yıllarına tarihlendirmek mümkündür (Ek 2a, Ek 2b).

Aynı belgede, Beykoz'da yeniden yapılan Kârhane-i Âmire'nin inşasında Garabet Kalfa, kağıt kalıplarının yapımında Kuyumcu Askeroğlu Artin, kağıt tezgâhlarının çarkları, milleri, cıvataları ile çuha âletleri ve makaralarının yapımında ise Demircibaşı Çilingir Hezârfen Artin ve oğullarının görevlendirildiği anlatılmaktadır (BOA.C.İKTS. 21/1023) (Ek 2a, Ek 2b).

1835 yılının Aralık ayında İstanbul'a gelen ve burada dokuz ay kalan Julia Pardoe'nun kaleme aldığı "The City of Sultan and the Domestic Manners of the Turks" adlı kitapta[**] Pardoe'nun, Boğaziçi gezisi sırasında Hünkâr İskelesi mevkiindeki sıra tepelerin arkasında büyük bir kumaş fabrikası ile bir kağıt imalâthanesi gördüğü, bu tesislerin geniş bir alan üzerinde kuruldukları ve II. Mahmut'un getirdiği makinelerle işletildikleri belirtilmektedir. Ayrıca, Sultan'ın bu fabrikaların nasıl çalıştıklarını görmeye geldiği zaman oturmak için kendine bir köşk yaptırmış olduğu, makineler yıprandıkça işlerin durduğu ve çuha fabrikasının günden güne harap olduğu da yazılıdır (Pardoe, 2004).

Emre Dölen "Tekstil Tarihi: Dünyada ve Türkiye'de Tekstil Teknolojisinin ve Sanayinin Tarihsel Gelişimi" başlıklı kitabında, II. Mahmut'un gerçekleştirdiği reformlar çerçevesinde kurulan Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye'nin kışlık elbiselerinin yapımında kullanılan çuhanın imparatorluk dâhilinde dokunması için 1828'de Beykoz'da bir çuha fabrikası daha açılması için girişimde bulunulduğunu yazmıştır. Aynı kitapta, Beykoz'da III. Selim Dönemi'nde kurulmuş, ancak daha sonra çalışmaları durdurulmuş ve bu nedenle de âletlerin bazıları kaybolmuş, bazıları da kullanılmaz duruma gelmiş olan fabrikayı yeniden işler duruma

[*] 06 M 1236/14.10.1820 tarihli belgede, Beykoz Fabrikası'nda yapılan kağıtların her topunun fiyatının kaç kuruş olduğu, kaç kuruşa satıldığı gösterilmekte (BOA.C.İKTS. 35/1707); 02 Ra 1237/27.11.1821 tarihli belgede de, Beykoz'da Hünkar İskelesi sahasında mevcut olan, Barutçubaşı Simon Efendi idaresine verilen Mirî (devlet hazinesine ait) Kağıthane Kârhanesi'nde imâl edilen kağıtlar hakkında bilgi verilmektedir (BOA.C.ML. 4/143).

[**] Buradaki alıntı, kitabın 1854 baskısından Türkçeye çevrilmiş, "Şehirlerin Ecesi İstanbul: Bir İstanbul Gözüyle 19. Yüzyılda Osmanlı Yaşamı" adlı kitaptandır (2004).

getirmek üzere Âtıf Efendi'nin[*] görevlendirildiği yazılıdır. Âtıf Efendi var olan 12 tezgâhın onarılması ve bunlara üç tezgâh daha eklenmesi durumunda yılda 20.000 zira[**] çuha dokunabileceğini, ancak gereksinim bunun üzerine çıktığında yeni bir fabrikanın kurulması gerektiğini belirtmiştir (Dölen, 1992).

Yerli çuha üretimi konusunda gerek reaya (halk), gerekse bu işte ihtisas sahibi olan yabancılardan istifade etme yoluna gidilmiş (Kütükoğlu, 1981); fabrikaya Yanyalı Şakir Bey müdür olarak atanmış, çuha üretimi için de Avusturyalı Karlo ile anlaşma yapılarak, onun tarifine göre şeytan dolabı (yünü tarayıp eğrilecek duruma getiren), taranmış yünü ince ve kalın olarak eğirecek iki çark ve tezgâhlar ile diğer gerekli âletlerin yapımına başlanmıştır. Ancak o tarihlerde askerlerin giydirilmesi için 500.000 ziradan fazla çuhaya ihtiyaç duyulmuştur. Beş tezgâh ile istenilen miktarda çuha üretilmesinin imkansız oldu görülmüş, fabrikaya verilen Kağıthane'ye de ancak 50-60 dolayında tezgâh konulabileceği ve bu şartlarda bile yıllık üretimin 200.000 ziranın üzerine çıkamayacağı hesaplanmıştır (Dölen, 1992).

Mübahat S. Kütükoğlu'nun "Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye Kıyafeti ve Malzemesinin Temini Meselesi" başlıklı makalesinde, 1832 yılında aradaki 300.000 ziralık açığı kapatacak bir çuha fabrikası için yeni girişimlerde bulunulduğu, bu konuda Avusturya, İngiltere, Hollanda ve Fransa'dan teklifler alınarak, en uygun teklifi veren Fransa'dan gerekli âlet ve ustaların getirilmesine karar verildiği belirtilmiştir (Kütükoğlu, 1981).

Mübahat S. Kütükoğlu, Beykoz'da 10.000 ziralık (metre) bir alan üzerine kurulması kararlaştırılan yeni fabrikanın planlarının hazırlandığını, gerekli paranın bulunması için çeşitli girişimlerde bulunulduğunu, ancak bir süre sonra fabrikanın kurulmasından vazgeçilerek, çuha dokunması için İslimiye'de fabrika kurmak için teşebbüste bulunulduğunu da eklemiştir (Kütükoğlu, 1981).

Gerek Julia Pardoe'nun İstanbul ziyareti sırasında kaleme aldıklarından, gerekse Emre Dölen ve Mübahat S. Kütükoğlu'nun çalışmalarından, 1830'larda neredeyse âtıl durumda olan Kârhâne-i Âmire'nin yerine, devletin yeni bir çuha fabrikası kurmak üzere girişimde bulunduğu, ancak Mübahat S. Kütükoğlu'nun makalesinde de belirttiği gibi çuha dokunması için Beykoz yerine İslimiye'de fabrika kurmak üzere devletin teşebbüse geçtiği anlaşılmaktadır. İncelenen kaynaklardan, Kârhâne-i Âmire'deki Kağıt Fabrikası'nın ne amaçla kurulduğu ya da ne kadar süreyle çalıştığı ile ilgili kesin bir bilgiye ulaşılamamıştır.

---

[*] Âtıf Efendi, 1226/1811'de Anadolu'da Kadıaskerliğine kadar yükselen Köstendilli Mehmet Tâhir Efendi'nin oğludur. Âtıf Efendi, fes ve kep imâliyle de görevlendirilmiştir (BOA.HAT. 325/18966).

[**] Dirsekten orta parmak ucuna kadar olan bir uzunluk ölçüsü (Devellioğlu, 2007).

Günümüzde Kârhâne-i Âmire'nin mevcut kalıntılarının korunması, fabrikanın doğusundaki Beykoz Çayırı'nın düzenlenmesi için "Kongre ve Kültür Merkezi ve Çevre Düzenleme Projesi" başlığıyla bir proje hayata geçirilmiştir.

Mimari Özellikleri: Kârhâne-i Âmire'nin giriş kapısı ve duvar kalıntıları (Şekil 3.3 - Şekil 3.6) dışında fabrikaya ait başka bir yapı kalıntısı mevcut olmadığı, arşiv belgeleri veya kaynaklardan fabrikanın kuruluşundan itibaren geçirdiği değişimleri ya da yenilikleri anlatan belgelere ya da planlara ulaşılamadığı için fabrikanın mimari özellikleri hakkında bilgi vermek oldukça zordur.

Şekil 3.3 ve Şekil 3.4 Kârhâne-i Âmire'nin duvar kalıntıları (Beykoz Belediyesi Arşivi, 2008)

Şekil 3.5 ve Şekil 3.6 Kârhâne-i Âmire'nin giriş kapısı ve üzerindeki kitabe[*] (Beykoz Belediyesi Arşivi, 2008)

Kârhâne-i Âmire'nin Alman Arkeoloji Enstitüsü Fotoğraf Arşivi'nde "Beykoz Kağıt Fabrikası" adıyla geçen fotoğrafı, fabrikanın tek katlı bir yapı olması ve deniz kenarında

[*] Küçükerman (1988a) giriş kapısındaki kitabede yazanları şöyle aktarmaktadır:
"Şehinşâh-ı cihan Abdülaziz âsuman bâne
Serapa himmeti matuf'dur esbab-ı umrana
Hususan askeriyçün bir kavrahane (?) inşası
Olunca yümn ile sanih Fuad Şah-ı devrâna
Dedi ikmaline tarih tâmın çâkeri Halet
Güzide nev resm-i bilebnâ oldu dikimhane"

kurulmuş olduğunu göstermesi dışında, binanın fabrikanın hangi binası olduğu ya da işlevi hakkında yeterli bilgi vermemektedir (Şekil 3.7).

Şekil 3.7 Beykoz Kağıt Fabrikası'nın dıştan görünüşü (Alman Arkeoloji Enstitüsü Fotoğraf Arşivi, R 24380)

3.2 Beykoz Debbağhane-i Âmire / Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası*

Konumu: İstanbul İli, Beykoz İlçesi, 441 ada, 2 parsel**

Kuruluş Yılı: 1810

Mimarı: Bilinmiyor.

Mülkiyeti: Debbağ esnafını Hamza Efendi'den alınarak orduya devredilmiştir.

İmalat Türü: Farklı nitelikte ve tasarımda ayakkabı, çizme, palaska***, kütüklük****, koşum takımı gibi her çeşit deri ürün, lastik, kauçuk, kuru tutkal.

---

* Önder Küçükerman'ın "Geleneksel Türk Dericilik Sanayi ve Beykoz Fabrikası Boğaziçi'nde Başlatılan Sanayi" başlıklı kitabında (1988a) fabrikanın adı "Tabakhâne-i Klevehâne-i Âmire"; Rıfat Önsoy'un Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası" başlıklı kitabında (1988), "Beykoz Tabakhanesi"; Wolfgang Müller-Wiener'in "15.-19. Yüzyıllar Arasında İstanbul'da İmalathane ve Fabrikalar" başlıklı makalesinde (1992) "Tabakhane"; T. Gül Köksal'ın "İstanbul'daki Endüstri Mirası İçin Koruma ve Yeniden Kullanım Önerileri" başlıklı doktora tezinde (2005) "Beykoz Askeri Debbağ Fabrikası"; H.B. Tolga'nın "Endüstriyel Alanların Dönüşümü, Kentsel Mekana Etkileri: Beykoz Kundura ve Deri Fabrikası İçin Bir Dönüşüm Senaryosu" başlıklı yüksek lisans tezinde (2006) Önder Küçükerman referans gösterilerek "Tabakhâne-i Klevehâne-i Âmire" olarak kullanılmıştır. Osmanlı arşiv belgelerine dayanarak fabrikanın adının bu çalışmada "Beykoz Debbağhane-i Âmire" olarak kullanılması tercih edilmektedir.

** Beşiktaş Belediyesi'yle 13 Şubat 2007 tarihinde yapılan yazışma sonucunda fabrikanın ada ve parsel bilgilerine ulaşılmıştır.

*** Askerlerin bellerine bağladıkları veya göğüslerine çaprazlama taktıkları, üzerinde fişek, kasatura vb. koymak için yerleri bulunan, genellikle köseleden yapılmış kayış [5].

**** İçine şarjöre geçirilmiş tüfek fişeği konulan ve palaska kayışına geçirilen kösele çanta, fişeklik [5].

Mevcut Durumu: Fabrika özgün yerinde mevcuttur. Özelleştirme kapsamında Yıldırım Dış Ticaret ve Pazarlama A.Ş. tarafından satın alınmış olan fabrika kapalıdır* (Şekil 3.8 ve Şekil 3.9).

Şekil 3.8 ve Şekil 3.9 Beykoz Debbağhane-i Âmire'deki kundura imalâthanesi (B 67), el imalâtı atölyesi (B 68), saraciye binaları (B 62); Beykoz Debbağhane-i Âmire'nin uzaydan görünüşü (Tolga, 2006) [1]

Tarihçe: 1800'lerin başında debbağ esnafından Hamza Efendi, Selviburnu'nda, Beykoz deresinin Boğaz'a karıştığı noktadaki su değirmeninin çarklarından yararlanarak, Kağıt Fabrikası'nın yanındaki eski bir değirmenin yerinde debbağhane kurmuştur. Zafer Toprak, "Tanzimat'ta Osmanlı Sanayii" başlıklı makalesinde, debbağhanenin 1810'da "Debbağhane-i Âmire"ye dönüştüğünden ve devlete intikâl ettiğinden bahsetmektedir (Toprak, 1985; Müller-Wiener, 1992). Bu tarihte "Âmire" kelimesinin telaffuz edilmesi, debbağhanenin Hamza Efendi'den alınarak devlete, imalât türü de göz önünde bulundurulduğunda, orduya intikal etmiş olduğunu göstermektedir.

Öncelikli olarak ordu için palaska, kütüklük ve koşum takımları üreten fabrikada 1826'da yeni bir tesis kurulmuş; keçi derisinden, yeni tip, el üretimi askeri kundura yapımına başlanmıştır (Küçükerman, 1998a).

Fabrika 1841/42'de Garabet Amira Balyan tarafından genişletilerek, Ohannes Dadyan'ın idaresi altında yeni makinelerle donatılmış (Müller-Wiener, 1992); bu dönemde fabrikaya 40 beygir gücünde bir buhar makinesi ile iki buhar kazanından oluşan bir tesis, ayrıca 70 deri kuyusu ve iki taş değirmen ilave edilmiştir (Önsoy, 1988) (Şekil 3.10).

* Yıldırım Dış Ticaret ve Pazarlama A.Ş. fabrikanın bulunduğu alanda bir tatil köyü kurmayı planlamaktadır (Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası'nın güvenlik görevlisiyle yapılan görüşme, 21 Aralık 2007).

Şekil 3.10 Beykoz Debbağhane-i Âmire'de deri kuyularının bulunduğu bina (II. Abdülhamit Albümü, 1880-1893, 11918/6) [2]

1265/28.11.1848-16.11.1849 tarihli arşiv belgesinde, devlet tarafından idare edilen Beykoz Debbağhane-i Âmire'nin devlet tarafından idaresinin sakıncalarıyla, özel şirkete ihalesinin karşılaştırılmasının yapıldığı bir rapor padişaha sunulmuştur. Raporda, iyi kalitede olmayan fabrika ürünlerinin devlet tarafından satın alındığı için bu ürünlerden devletin kâr elde etmediği, yurtdışındaki örneklerde fabrikaların idarelerinin çoğunlukla bir kira sözleşmesiyle uzun süreli olarak özel işletmelere devredildiği ve böylece fabrikaların yüksek kalitede ürünler imâl eden işletmeler haline geldiği ve ürünlerin devlete ucuza verildiğinden bahsedilmiştir. Raporda, fabrikanın özel sektöre devredilmesinin devlete faiz ya da kira geliri sağlayacağı, devletin fabrika için ayırdığı payı başka bir yerde kullanabileceği, ürünlerin ise daha yüksek kalitede ve miktarda imâl edileceği, devletin daha uygun fiyata daha iyi kalitede ürünler tüketeceği vurgulanmıştır. Raporda bahsedilen avantajlara rağmen, fabrika özel şirkete devredilmemiştir (BOA.HR.MKT. 28/23) (Ek 23a, Ek 23b, Ek 23c, Ek 23d)

08 Ra 1292/14.04.1875 tarihli bir diğer arşiv belgesinde Beykoz Debbağhane-i Âmire için gerekli olan bir sütunlu makine ile iki âdet kazanın İngiltere'deki Mimonten Fabrikası malı olarak Mösyö Mimonten'e sipariş olunduğu belirtilmiştir. Bu belge, 19. yüzyılın son çeyreğinde fabrikaya İngiltere'den donanım getirtildiğini göstermektedir (BOA.İ.DH. 700/48988) (Ek 24a, Ek 24b).

1884 yılında fabrikanın yanına günde 250-300 çift kundura üretecek bir tesis eklenmiştir (Toprak, 1985). Bu tesis günümüzde de mevcut olan kundura imalâthanesidir (Şekil 3.9).

Fabrikanın ürettiği askeri kundura, çizme, koşum takımı, palaska ve kütüklükler, 1856 tarihli Uluslararası Paris Fuarı'nda sergilenmiştir. Fabrika ürünleri 1887 tarihli Uluslararası Viyana Fuarı'nda ise altın madalya kazanmıştır (Küçükerman, 1998a).

Meşrutiyetin İlânı'ndan sonra Harbiye Nezareti emrine verilmiş olan fabrikanın yalnız deri kısmı makineleşmiş, kunduralar elde dikilmeye devam etmiştir (Eldem, 1970); fabrikada günde ortalama 100 deri işlenmiş, kundura kısmında ise el imalâtı olarak günde ortalama 250 çift kundura üretilmiştir (Toprak, 1985). 1912'de Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'nın girişimiyle, Avrupa'dan 90 beygirgücünde iki dizel motor ve buhar kazanı getirilmiş; böylece günlük üretim önce 1000 çift kunduraya, ardından 1000 âdet tabaklanmış deri ve 2000 çift kunduraya ulaşmıştır (Küçükerman, 1994b).

I. Dünya Savaşı sırasında ordunun deri ve kundura ihtiyacının karşılanmasında fabrikanın büyük payı olmakla birlikte, savaş nedeniyle hemen her iş kolunda olduğu gibi, bu fabrikada da üretim azalmış; askeri idare 1915-1917 yılları arasında fabrikanın geliştirilmesi için yeni yatırımlar yapmıştır (Ökçün, 1997) (Şekil 3.11 ve Şekil 3.12).

Şekil 3.11 ve Şekil 3.12 Beykoz Debbağhane-i Âmire'deki kundura işletmesinin (B 67 ve B 68) 1914'teki ve 2006'daki görünümü (Küçükerman, 1988a; Tolga, 2006)

Fabrika başlangıçta sadece ordunun ihtiyacını karşılarken, daha sonra piyasa için de üretim yapmaya başlamış; imalâtı arasında potin, iskarpin, çeşitli ayakkabı ve terlikler, kösele ve her çeşit saraciyelik deri yer almıştır (Önsoy, 1988). Rifat Önsoy'un "Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası" başlıklı kitabında belirttiği gibi, fabrika sonraki yıllarda dış pazara da üretim yapmıştır. Ancak bu kitapta ya da başka bir kaynakta hangi tarihten itibaren bu üretimin gerçekleştiğine dair bir bilgi yoktur.

Fabrika, 1923'te Askeri Fabrikalar Umum Müdürlüğü'ne, 1925'te Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası'na bağlanarak 6 ay kadar Devlet Sanayi Ofisi tarafından yönetilmiştir (Küçükerman, 1988a) (Şekil 3.13 ve Şekil 3.14)

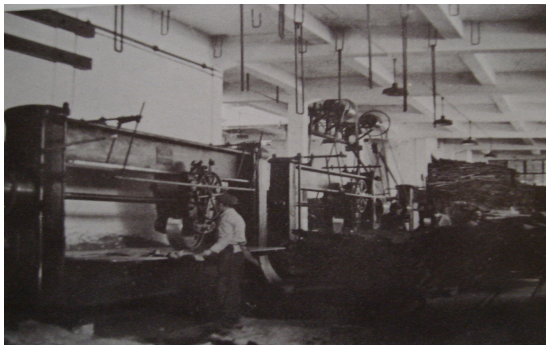
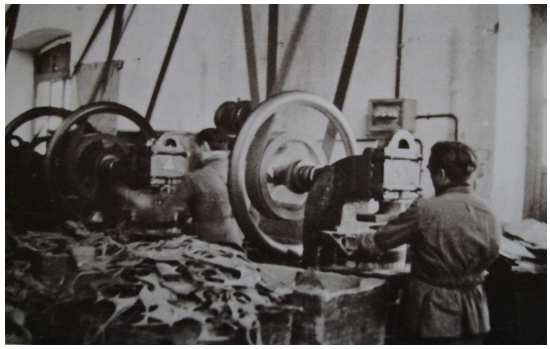

Şekil 3.13 ve 3.14 Beykoz Debbağhane-i Âmire'deki deri-desen ve kösele kesim makineleri, 1926 (Küçükerman, 1988a)

1926 yılından itibaren sivil kundura yapımına başlanan fabrika, 1933'te Sümerbank'a devredilerek, "Sümerbank Deri ve Kundura Sanayii Müessesesi" adıyla çalışmalarını sürdürmüştür (Küçükerman, 1988a). Sümerbank günün ihtiyaçlarına cevap verebilecek şekilde fabrikayı geliştirmiş; Çekoslovakya'daki Technoexport firmasıyla bir sözleşme yapılarak, Çekoslovakya'dan gelen makinelerin montajları fabrikada yapılmaya başlanmıştır. Ayrıca fabrikada günde 300 çift üretim kapasitesine sahip ilâve bir "sivil kundura" dairesi kurulmuş ve böylece piyasa için dikişli kundura üretilmeye başlanmıştır (Sümerbank Dergisi, 1961) (Şekil 3.15).

Şekil 3.15 1937/1938'lerde Beykoz Debbağhane-i Âmire'nin genel görünüşü (Alman Arkeoloji Enstitüsü Fotoğraf Arşivi, KB 10413)

1964'te fabrikaya lastik işletmesi ve yan tesisleri, 1967'de de PVC tesisleri eklenmiştir (Küçükerman, 1988a). 1968'de suni deri üretimine başlayan fabrika 1980'lere kadar 800-900

işçi ile tam kapasite çalışmış, ancak dericilik işinin çok fazla su gerektirmesi, atık su miktarının çokluğu, gerekli arıtma tesislerinin olmaması ve boğazın kirlenmesi gibi nedenlerden ötürü fabrikanın dericilik bölümü 1993 yılında Çevre Bakanlığı kararıyla kapatılmıştır. Sonraki yıllarda "Sümerbank Holding A.Ş. Beykoz Deri ve Kundura Sanayii İşletmesi" adıyla hizmet veren fabrikanın üretim faaliyetleri 2003 yılı başından itibaren tamamıyla durmuştur (Köksal, 2005; Tolga, 2006).

Özelleştirme İdaresi Başkanlığı'nca Sümerbank'ın özelleştirilmesi kapsamında fabrika 13.04.2005 tarihinde Yıldırım Dış Ticaret ve Pazarlama A.Ş.'ye satılmıştır ve bu tarihten itibaren âtıl bir vaziyette durmaktadır.

Mimari Özellikleri: Beykoz İlçesi Selviburnu'nda 182 dönümlük bir arazi üzerinde bulunan fabrika büyük bir üretim tesisidir (Şekil 3.16).

Şekil 3.16 Beykoz Debbağhane-i Âmire'nin genel görünüşü, 2006 (Tolga, 2006)

Fabrikanın güvenlik görevlilerinin nezaretinde yapılan ziyaret sırasında fabrikayla ilgili detaylı bir incelemeye izin verilmemiştir. Ziyaret sonucunda, binaların geçici olarak film seti olarak kullanıldığı ve dolayısıyla bazı binalarda kısmen hasar meydana geldiği; fabrikanın özelleştirilmesinden sonra ise (2005), donanım ve teknolojiye dair birkaç deri kuyusu ve deri dolaplarının kaldığı tespit edilmiştir.[*]

Yapıların detaylı incelemesine izin verilmediği için, mevcut yapıların işlevleri hakkında bilgi, H. B. Tolga'nın "Endüstriyel Alanların Dönüşümü, Kentsel Mekana Etkileri: Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası İçin Dönüşüm Senaryosu" başlıklı yüksek lisans tezinden (2006) aktarılmaktadır. Tezde adı geçen binalar şunlardır: "Marangozhane ve kalıp atölyesi (B1 ve B2), lastik işletmesi (B3; B5; B7; B8) (Şekil 3.17), işçi kantini (B4), PVC tesisleri (B6), suni deri işletmesi (B9a; B9b; B9c; B12), cami ve halı atölyesi (B10), kart basma (B11a; B11b; B11c), lastik işletmesi ek bina (B12), depolar (B13; B14a; B14b), yemekhane (B15a; B15b), satış mağazası ve depolar (B17a; B17b; B17c; B17d), solüsyon işletmesi (B18), mamûl ambarı (B19), ham deri soğuk hava depoları (B21a; B21b; B21c; B21d), benzinlik (B22),

[*] Deri işletmesi binasında derilerin kurutulmasını sağlayan büyük cam fırın yakın bir tarihte kırılmıştır (Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası'nın güvenlik görevlisiyle yapılan görüşme, 21 Aralık 2007).

ambar (B23), deri işletmesi/ham deri debagat (B24), deri işletmesi/boyahane ve kromaj (B25; B26) (Şekil 3.18), elektrik santrali ve kazan dairesi (B27; B28; B29; B30; B31), laboratuvar, misafirhane, lojman (B32), doktor (B33), müdüriyet (B34), lojmanlar (B35; B36; B37; B40; B41), deri işletmesi/depo (B43a; B43c), deri işletmesi/ham deri (B43b), deri işletmesi/asma kurutma makineleri (B44; B45), deri işletmesi/ham deri debagat, kurutma, kesim (B46; B47; B48; B49; B56), teknik hacimler (B51; B53; B54), teknik müdürlük ve kütüphane (B52), baraka (B60), bakım/işçi temizliği (B61a; B61b), el imalâtı atölyesi, saraciye, soyunma (B62), çarkhane (B63; B64), mamûl ambarı (B65), itfaiye, ambar (B66), kundura işletmesi (B67; B68; B69; B70; B71a; B71b; B71c) (Şekil 3.19), dikilitaş (B71), sosyal tesis (B72)" (Tolga, 2006) (Şekil 3.20).

Şekil 3.17 ve Şekil 3.18 Beykoz Debbağhane-i Âmire'deki marangozhane (B 1), kalıp atölyesi (B 2), lastik işletmesi (B 3); deri işletmesi (B 25 ve B 45), 2006 (Tolga, 2006)

Şekil 3.19 Beykoz Debbağhane-i Âmire'deki itfaiye, ambar (B 66) ve kundura işletmesi binaları (B 70), 2006 (Tolga, 2006)

Şekil 3.20 Beykoz Debbağhane-i Âmire'nin 2006 yılındaki planı (Tolga, 2006)

Fabrikanın 1810 yılından 2003'te üretiminin durmasına kadar geçen süreçte geçirdiği yapısal değişiklikleri belgeleyecek arşiv belgesi, plan ya da görsel malzemeye ulaşılamamıştır. 19. yüzyıl sonuna tarihlenen aşağıdaki plana* göre fabrikadaki yapılar, yeni perdahhane, çardak perdahhane, deri kuyuhanesi, kuyuhane, türbin** dairesi, demirhane, kimyahane, kazan, kireçhane, üç depo, kundura imalathanesi, marangozhane, çeşme, su haznesi, 3 kuyu, ecza ambarı, sarıkışla, abdesthane ve müdüriyet binasıdır (Şekil 3.21 ve Şekil 3.22).

Şekil 3.21 Beykoz Debbağhane-i Âmire'nin 19. yüzyıl sonuna tarihlenen planı (Atatürk Kitaplığı Harita Arşivi)

Şekil 3.22 Beykoz Debbağhane-i Âmire'deki keçehane ve demirhane (II. Abdülhamit Albümü, 1880-1893, 11918/11) [2]

* Planda kundura imalathanesinin bulunması, planı 1884 ve sonrasına tarihlendirmektedir çünkü kundura imalathanesi fabrikaya 1884'te eklenmiştir.

** Su, buhar, gaz gibi herhangi bir akışkanın hareket enerjisiyle ve birtakım özel düzenler yardımıyla dönerek çalışan araç [5].

Fabrika ziyareti sırasında, yukarıda adı geçen yapılardan perdahhane, deri kuyuhanesi, türbin dairesi, demirhane, kimyahane, kazan, kundura imalâthanesi ile müdüriyet binasının günümüzde mevcut olduğu tespit edilmiştir.

İÜK Yıldız Albümü'ndeki (1880-1893) 779-4813 numaralı fotoğrafta, ortada halı atölyesi ve yanında camii görülmektedir (Şekil 3.23). 2006 yılına ait fotoğrafta görülen halı atölyesi (B 10) günümüzde de mevcut olup, halı atölyesinin yan duvarına camii minaresi monte edilmiş (Şekil 3.24), 2007 yılı itibariyle ise, minarenin mevcut olmadığı tespit edilmiştir.

Şekil 3.23 19. yüzyıl sonunda Beykoz Debbağhane-i Âmire'deki perdahhane ve cami (İÜK, Yıldız Albümü, 779-48/3; Tolga, 2006)

Şekil 3.24 Beykoz Debbağhane-i Âmire'deki halı atölyesi (B 10) ve suni deri işletmesi (B 9), 2006 (İÜK, Yıldız Albümü, 779-48/3; Tolga, 2006)

3.3 Eyüp Rişтehane-i Âmire / Eyüp İplik Fabrikası*

Konumu: İstanbul İli, Eyüp İlçesi, 39-40 pafta, 45 ada, 8-72-10-73-11-74-13-94-15-18-19-20-21-82-98 sayılı parseller**

Kuruluş Yılı: 1827

Mimarı: Bilinmiyor.

Mülkiyeti: Hazine-i Hassa

İmalat Türü: Pamuk iplik.

Mevcut Durumu: Fabrika özgün yerinde mevcut değildir (Şekil 3.25 ve Şekil 3.26).

Şekil 3.25 ve Şekil 3.26 19. yüzyılın ilk yarısında Eyüp Rişтehane-i Âmire'nin görüntüsü (Alman Arkeoloji Enstitüsü Fotoğraf Arşivi, R 24923 ve 320)

Tarihçe: II. Mahmut saltanatı boyunca Tersane ve donanmanın ıslahı konusunda çalışmış ve bu çerçevede muhtelif imalâthanelerde üretilen ve donanma için gerekli olan pamuk ipliğin fabrikasyon üretimi için bir iplik fabrikası kurulması yönünde emir vermiş (Gencer, 2001); dolayısıyla Tersane-i Âmire gemilerine yelken, Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye ordusuna da elbise, don, gömlek dokunması için ihtiyaç duyulan pamuk ipliği üretmek amacıyla Evkâf-ı Hümayûn Nezâreti tarafından 1826'da İstanbul'da bir iplik fabrikası kurulması girişiminde bulunulmuştur (Öztürk, 1990).

---

* Rifat Önsoy "Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi ve Sanayileşme Politikası" başlıklı kitabında (1988) fabrikanın "İplikhane-i Âmire (İplikhane)"; Müller-Wiener "15.-19. Yüzyıllar Arasında İstanbul'da İmalathane ve Fabrikalar" başlıklı makalesinde (1992) ise "İplikhane", "Rişтehane-i Âmire" ya da "İplik Kışlası" olarak adlandırıldığından bahsetmektedir. Arşiv belgelerinde fabrikanın adı çoğunlukla "Rişтehane-i Âmire" olarak kullanıldığı için çalışmada bu ismin kullanımı tercih edilmektedir.

** Eyüp Belediyesi Plan ve Proje Müdürü Gülnur Kadayıfçı'yla 28.01.2007 tarihinde yapılan yazışma sonucunda Rişтehane-i Âmire'nin pafta, ada, parsel bilgisine ulaşılmıştır.

Fabrika Eyüp'te, Haliç kıyısında Bahariye mevkiinde, tamamen harap olmuş Bahariye Kasrı ile mirî sultan saraylarından Hançerli Sultan ve Hançerli Fatma Sultan Sarayları yıktırılarak, yerlerine yaptırılmıştır (Öztürk, 1990).

İnşaatın sorumluluğu Zimmi Kirkor Kalfa'ya, tüfek çarkı ile iplik çarkı gibi makinelerin imâli önce Barutçubaşı Zimmi Simon ile kardeşi Ohannes'e, (BOA.HAT. 667/32495; BOA.HAT. 594/29135) (Ek 25, Ek 26), daha sonra Saatcı Esnafı'ndan Zimmi Kikork'a verilmiştir. Fabrikanın çarklarının yapımı ve hammadde ihtiyacı yurtiçinden sağlanmıştır (Öztürk, 1990).

Fabrika Emini (Müdürü) olarak Lağımcıbaşı Kara Osmanzade Yakup Ağa tayin edilmiş (Dölen, 1992), geçen süre içinde çarkların tamamı imâl edilemediği için fabrikanın % 50 kapasite ile çalıştırılması kararlaştırılmış, yapımı tamamlanan çarkların yerlerine monte edilmesi üzerine fabrika ustabaşı Avannis'in sorumluluğunda 1827'de üretime başlamıştır. Binanın inşası, makinelerin imâli ve yerlerine montajı dahil fabrikanın Evkaf-ı Hümayûn Nezâreti'ne maliyeti 1.134.396.76 kuruş olmuştur (Öztürk, 1990).

Vak'anüvîs Ahmed Lûtfî Efendi fabrikanın ilk kurulduğu yıllarda 15 çarkın mevcut olduğunu ve o dönemde buhar gücü henüz olmadığından çarkların katırlar tarafından döndürüldüğünü, her çarktan da günde 15 kıyyeye[*] kadar pamuk ipliği üretildiğini belirtmiştir (Ahmet Lûtfî Efendi).[**]

1830 yılında fabrika tam randımana kavuşturulamamakla birlikte, donanma için 26.250 vukiyye (okka) yelken bezi ipliği, Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye için 11.875 vukiyye don, gömlek ve yazlık elbise ipliği olmak üzere toplam 43.125 vukiyye iplik üretmiş ve daha önceki yılların aksine fabrikanın kâra geçtiği görülmüştür (Öztürk, 1990; Dölen, 1994b). Fabrikanın yıllık ortalama üretimi 80.000 kg. idi. Bunun bir kısmı fabrikanın imalâtında kullanılmış, bir kısmı da dışarıya satılmıştır (Önsoy, 1988).

29 Z 1248/19.05.1833 tarihli arşiv belgesinde konu edilen Harbiye Nazırı Ömer Lütfi Efendi'nin raporunda, fabrikanın kışla olması konusunun Meclis-i Şurâ'da tartışıldığı, toplantıda bu fabrikanın işe yaramadığı, burası için gereğinden fazla para sarf edildiği ve bu

---

[*] Kıyye, okka, dört yüz dirhem anlamına gelmektedir (Devellioğlu, 2007).

[**] Vak'anüvîs Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi'nde Riştehane-i Âmire'nin kuruluş amacı, kurulduğu yer ve üretim gücü ile ilgili şu bilgiler yer almaktadır: "Kırküç senesine kadar Tersâne-i Âmire'de iplik i'mâline mahsus kârhâne yoğidi. Sene-i sâbıkada Eyüb kasabası civârında Taşlıkburnu'nda Sultan Sarayı mahallinde inşâsına şürû'olunan iplikhâne bu sene rehîn-i hitâm olmuşdur. On beş çarhı hâvîdir. Beher çarh yevmiyye on beş kıyyeye kadar pamuk ipliği i'mâl eder. Ol vakir vapur kuvveti henûz şüyû'bulmadığından çarhları katırlar ile idâre ederlerdi. Vak'a-ı Hayriyye'den mukaddemce Hüsnî Bey'in tersâne emânetinde Simyon nâmında bir Ermeni Avrupa'da gördüğü iplikhâne nümûnesini Hüsnî Bey'e irâ'e ederek daha ol vakit iplikhâne inşâsı arzû olunmuş ise de yeniçerilerin nizâm-ı cedîd üsûlüne yine başlanıyor gibi vuku' bulacak türrehâtından ihtirâzen meydana çıkarılamamış ve Câmi-i Nusret'in ol vakit hîn-i inşâsında Karabet Kalfa'ya sen bu câmii Selîmiyye'ye benzetiyorsun diye yeniçeriler tarafından tehdîd vuku' bulmuş olduğu mervîdir" (Ahmet Lûtfî Efendi, 1999) .

nedenle de fabrikanın kışla yapılmasının önerildiği ve Sultan tarafından da bu fikrin onaylandığı belirtilmiştir. Bunun üzerine içindeki makineler/çarklar Feshane'de açılacak çuha kısmına gönderilmiştir (BOA.HAT. 594/29135) (Ek 26).

Askeri kışla olarak işlevlendirilen fabrikada mevcut Asâkir-i Nizamiyye-i Bahriyye erlerinden bezci, çözgücü (bir nevi pamuklu dokumacı), mak'adcı (gemiler veya Tersane'nin icap eden mahalleri için minder yüzü yapan), tokmakcı, telci, ispavlarcı (gemiler için lüzumlu kalın sicimi yapan) ve dolapçılık (su kuvveti ile dönen riştehâne çarklarına bakan ve onları onaran kişi) görevlerinde subay ve erler çalışmış, çalışma düzenleri Bahriye Nizamnâmesi'ne göre belirlenmiştir (Gencer, 2001).

Fabrikada işçi olarak askerlerden başka, hafif suçlular ve hırsızlar* da çalıştırılmış (Müller, Wiener, 1992), ıslâha muhtaç başıboş gezenler fabrikada ip bükmeye mahkûm edilmişlerdir (Haskan, 1996b) (Şekil 3.27).

Şekil 3.27 Eyüp Riştehane-i Âmire'nin avlusu (İÜK Yıldız Albümü, 91031/2)

19 Ca 1289/25.07.1872 tarihli arşiv belgesinde, Tersane-i Âmire'de Halat Fabrikası kurulacağı için Riştehane-i Âmire'ye lüzum kalmadığı, dolayısıyla fabrikanın bulunduğu yere Tersane için değirmen ve gerekli sayıda fırın yapılması önerilmiş (BOA.İ.MMS. 43/1793), ancak mevcut binaya ileride ihtiyaç olunabileceği düşünülerek fabrika binasının Bahriye Nezareti'ne satılmasından vazgeçilmiştir (BOA.A.MKT.MHM. 461/91) (Ek 27a, Ek 27b).

Belgelere dayanarak kapsamlı bir araştırma yapmış olan N. Öztürk "1827'de kurulan Vakıf İplik Fabrikası" başlıklı makalesinde, yeni teknolojik gelişmelere ayak uyduracak şekilde

* Riştehane-i Âmire'de istihdam edilen hafif suçlular ve hırsızlarla ilgili belgeler için bkz. BOA.A.MKT.NZD 242/100; BOA.A.MKT.NZD. 277/14; BOA.A.MKT.NZD. 268/93; BOA.İ.MVL. 317/13393; BOA.A.MKT. 1/63.

Feshane ya da Hereke'de olduğu gibi Rişтehane-i Âmire'de yenilik yapılmadığını belirtmektedir. Abdülaziz Dönemi'nde İngiltere'den satın alınan gemilerle donanmada kısmen buhar gücüne geçilmesi, fabrikanın ana kuruluş gayelerinden birini tedricen ortadan kaldırdığını makalesinde vurgulamıştır. Ayrıca, İngiltere ile imzalanan 1838 Ticaret Sözleşmesi'nin fabrikanın faaliyetine olumsuz etki etmiş olabileceğini, bu ve benzeri siyasi nedenlere hatalı işletmecilik de eklenince, fabrikanın esas fonksiyonunu uzun süre yürütemediği veya binanın bir bölümünde üretim sürdürülürken, diğer bölümlerinin başka amaçlarla kullanıldığının düşünülebileceğini belirtmiştir (Öztürk, 1990).

12 N 1302/25.06.1885 tarihli arşiv belgesinde, fabrikanın pencerelerinin kırılmış olduğu, tezgâh, döşeme, taş ve künklerin dâhi tamir edilmesi gerektiği yazılıdır (BOA.İ.DH. 955/75525) (Ek 28a, Ek 28b). Bu da fabrikanın 19. yüzyılın son çeyreğinde metruk bırakıldığını göstermektedir.

Wolfgang Müller-Wiener "15.-19. Yüzyıllar Arasında İstanbul'da İmalâthane ve Fabrikalar" başlıklı makalesinde, 19. yüzyıl sonlarında yok olan işletmenin bir kanadının 1922 yılına ait bir kadastro planında görüldüğü, ancak bu son kalıntının da burada inşa edilen modern fabrika tesisleri altında yok olduğunu belirtmektedir (Müller-Wiener, 1992).

"Bahariye Mensucat" olarak adlandırılan, fabrikadan kalan son bölüm, 1988 yılında Haliç ve çevresini temizleme projesi kapsamında İBB tarafından yıkılmıştır (Şekil 3.28-Şekil 3.30). Bugün fabrikanın bulunduğu arazinin büyük bir kısmı park olmakla birlikte, 1956 tarihinde Eyüp Lisesi bu fabrika arsasının bir kısmı üzerine yapılmıştır (Kıraç, 2001).

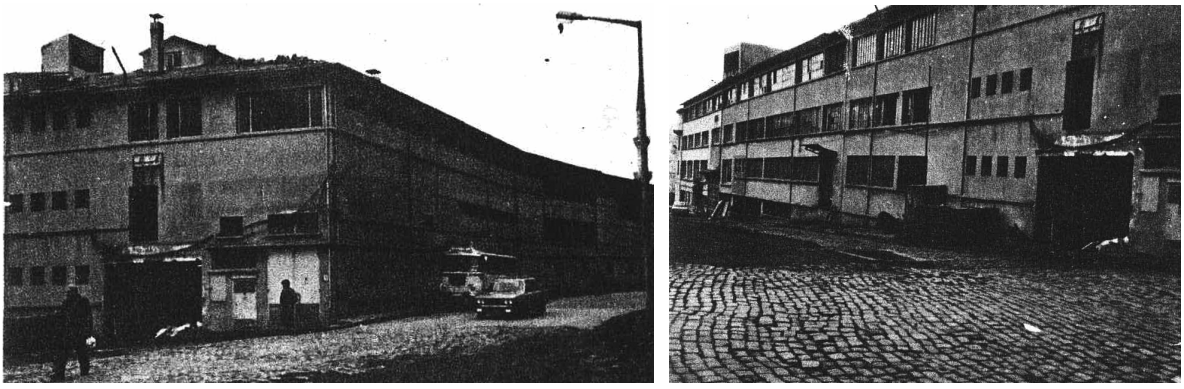

Şekil 3.28 ve Şekil 3.29 1988'den önce Bahariye Mensucat (Öztürk, 1990)

Şekil 3.30 Bahariye Mensucat'ın yıkımından sonra arazinin durumu (Öztürk, 1990)

Mimari Özellikleri: Fabrika günümüzde mevcut olmadığı için sınırlı sayıdaki fotoğraf yardımıyla fabrikanın mimari özellikleri hakkında bilgi verilmeye çalışılacaktır.

19. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen aşağıdaki fotoğraflara göre, fabrika iki katlı, ortası U şeklindeki avlulu bir bina ve yanlardaki uzun, dikdörtgen planlı iki kanattan oluşmaktaydı. Yan kanatların orta bloğa göre daha alçaktır. Avlunun Haliç'e bakan kısmında, ortada büyük bir kapı ve pencereleri olan yüksek bir duvar vardır. Avlulu kısmın dış cephesinde pilastırlar kullanılmıştır (Şekil 3.31 ve Şekil 3.32).

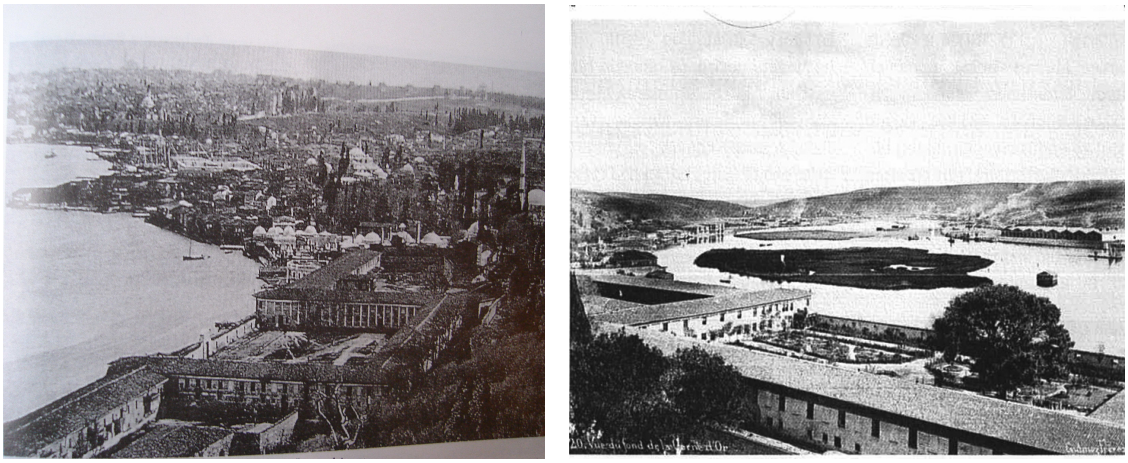

Şekil 3.31 ve Şekil 3.32 19. yüzyılın ilk yarısında Eyüp Rişтehane-i Âmire'nin görünüşü (Dölen, 1994b; İÜK, Yıldız Albümü, 779-17/1)

Wolfgang Müller-Wiener "15.-19. Yüzyıllar Arasında İstanbul'da İmalâthane ve Fabrikalar" başlıklı makalesinde, fabrika binasının 350 metre boyunda cephe uzunluğuna sahip olduğundan ve üst katta birkaç cumba bulunduğundan bahsetmektedir (Müller-Wiener, 1992) (Şekil 3.33).

Şekil 3.33 19. yüzyılın ilk yarısında Eyüp Rişehane-i Âmire'nin görünüşü (Max Fruchtermann Kartpostalları, Sandalcı, 2000)

Mehmet Nermi Haskan ise "İplikhane Fabrikası" başlıklı makalesinde, "…sahilde tahta bir iskeleden çıkılınca sol kolda bir karakol binasının bulunduğunu, fabrikanın önündeki dar ve uzun sahanın "Halat Meydanı" olarak adlandırıldığını, binanın iç tarafında kumandan dairesi, depolar, zift ocağı, zabitan odası, orta kısımda da camlı hamam, büyük bir külhan ve mutfak" bulunduğunu yazmıştır (Haskan, 1996b).

Yukarıdaki kaynaklarda verilen bilgiler ve görsel malzemeler, fabrikanın kuruluşundan yıkılışına kadar geçen süreçteki yenilenme ve değişimlerini anlatmaya yeterli olmamaktadır.

3.4 Feshane-i Âmire / Fes Fabrikası

Konumu: İstanbul İli, Eyüp İlçesi, 19 pafta, 143 ada, 9 parsel*

Kuruluş yılı: 1833

Mimarı: Bilinmiyor.

Mülkiyeti: Hazine-i Hassa

İmalat Türü: Fes, aba, yünlü dokuma (çuha), halı, kilim.

Mevcut Durumu: Fabrikanın sadece dokuma kısmı mevcuttur. Feshane, Uluslararası Fuar Kongre ve Kültür Merkezi adıyla, Büyük İstanbul Eğitim Turizm ve Sağlık Yatırımları İşletme ve Tic. A.Ş. (Beltur A.Ş.) tarafından işletilmekte, fuar, toplantı ve sergi gibi etkinliklere ev sahipliği yapmaktadır (Şekil 3.34 ve Şekil 3.35).

Şekil 3.34 ve Şekil 3.35 Feshane-i Âmire'nin uzaydan ve yukarıdan görünüşü [1] ve [3]

Tarihçe: 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra, 1827'de II. Mahmut Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye askerleri için şobara** yerine, yaz-kış giyilebilecek, şobaraya göre daha dayanıklı olan fesin giyilmesini zorunlu hâle getirmiştir (Uzunçarşılı, 1957). Ordunun yeni resmî başlığı olarak fes, 1829 yılından itibaren halk arasında da yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır. İlk başta fes, Tunus, Mısır ve Avrupa'dan ithal edilmiş, ancak sonradan yurtdışından ustalar getirilerek üretimin İstanbul'da yapılmasının daha ucuzu mâl olacağı düşünülmüştür (Dölen, 1992).

* 28.01.2008 tarihinde Eyüp Belediyesi Plan ve Proje Müdürü Gülnur Kadayıfçı'yla yapılan yazışma sonucunda Feshane-i Âmire'nin pafta, ada, parsel bilgisi alınmıştır.

** Şubara da denir. Çuhadan yapılmış, tepesi yuvarlak ve dilimli olan eski bir kalpak (Ergür, 2002).

1828'de[*] İstanbul'un Kadırga mahallesindeki Cündî Meydanı'nda (Şekil 3.36)[**], Hazine-i Hassa'ya ait "Kadırga Darüssınâ" adını taşıyan fakat günümüzde yeri tam olarak bilinmeyen bir binada (Güran, 1992; Müller-Wiener, 1992), Tunus'tan fes ustaları, Fransa'dan âletler, piyasadan İspanya yapağısı ve Rumeli'den boya getirtilerek fes üretimine başlanmış (BOA.C.İKTS. 37/1832) (Ek 7a, Ek 7b), feslerin yıkanması için İzmit'te de bir dinkhâne[***] kurulmuştur (Dölen, 1992).

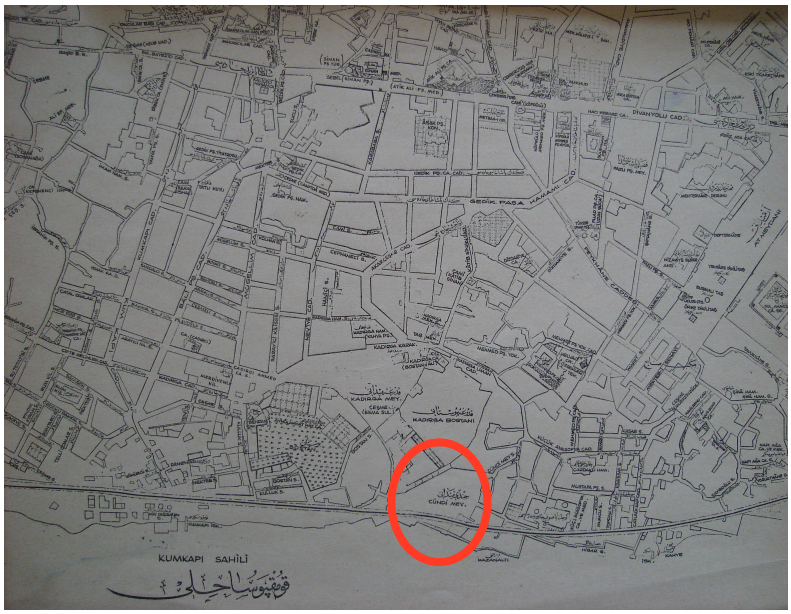

Şekil 3.36 Kadırga mahallesindeki Cündî Meydanı (Ayverdi, 1958, B 3)

Tunuslu ustaların maiyetine verilen usta, kalfa ve çıraklar zamanla fes yapım sanatının inceliklerini öğrenmişlerdir. Tunuslu ustalar üretilen fes kalitesinin Tunus fesi düzeyinde olmadığını, bu durumun nedeninin de boya suyunun Tunus suyundan farklı olduğuna bağlamışlardır. Ancak Tunuslu ustaların Tunus'tan yapılacak ithalâtın durmasını önlemek üzere böyle bir bahane yarattıkları anlaşılmış ve işlerine son verilmiştir. Bundan sonra,

[*] M.S. Kütükoğlu'nun "Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye Kıyâfeti ve Malzemesinin Temini Meselesi" başlıklı makalesi (1981) ile Emre Dölen'in "Tekstil Tarihi: Dünya'da ve Türkiye'de Tekstil Teknolojisinin ve Sanayinin Tarihsel Gelişimi" başlıklı kitabında (1992), herhangi bir arşiv belgesi referans gösterilmeksizin, Kadırga'daki fes üretiminin 1 R 1247/ 03.02.1832'de (ki doğrusu 09.09.1831 olmalıdır) başladığı yazılmıştır. 19 Za 1245/12.05.1830 tarihli Osmanlı arşiv belgesinde ise, Kadırga'da Cündî Meydanı'nda bulunan fes imalâthanesinden bahsedilmektedir (BOA.C.İKTS. 20/982). Bu belgeye dayanarak imalâthanenin 1830'da var olduğu söylenebilir. Dolayısıyla gerek M.S. Kütükoğlu, gerekse Emre Dölen'in vermiş olduğu tarih doğru değildir. Cündî Meydanı'nda bulunan fes imalâthanesindeki fes üretimi muhtemelen 1830'dan önce başlamıştır. Bu nedenle, Wolfgang Müller-Wiener'in "15.-19. Yüzyıllar Arasında İstanbul'da İmalâthane ve Fabrikalar" başlıklı makalesi (1992) ile Tevfik Güran'ın "Tanzimat Dönemi'nde Devlet Fabrikaları" başlıklı makalesinde (1992) vermiş oldukları 1828 tarihi daha doğrudur.

[**] Küçük Ayasofya Camii'nin batısına düşen ve günümüzde Cinci Meydanı adı verilen yer (Güran, 1992).

[***] Yıkama işleminin yapıldığı yer anlamına gelen dinkhânenin suya yakın ya da suyu bol olan bir yerde kurulması gerekmektedir. Bu nedenle, fes üretimi için gerekli olan dinkhâne için de böyle bir yer aranmış ve dinkhânenin İzmit'teki Kiraz Nehri yakınında kurulması uygun bulunmuştur (Kütükoğlu, 1981).

Beykoz Kağıthanesi suyunda boyanılan, renk ve perdaht açısından Tunus feslerinden farklı olmayan feslerin yapımına yerli usta, kalfa ve çıraklarla devam edilmiş, ancak zamanla "Kadırga Darüssınâ" büyüklük ve üretim kapasitesi açısından yetersiz kaldığı görülmüştür (BOA.C.İKTS. 37/1832) (Ek 7a, Ek 7b).

İlk olarak bu imalâthanenin yenilenerek genişletilmesi düşünülmüşse de, yapılan keşif sonunda tamirat için çok paraya ihtiyaç duyulduğu görülmüş ve bunun üzerine sahilde, az masrafla kullanılabilir hâle getirilebilecek bir yer aranmış ve Eyüp Defterdar İskelesi'ndeki Eski Sultan Sarayı'nın[*] kullanılması uygun bulunmuştur (BOA.C.İKTS. 20/982) (Ek 29). Burada büyük bir su deposu ile bir lüle bulunması, daha önce Beykoz Kağıthanesi'nde yapılan boyama işlemlerinin burada yapılmasına da olanak sağlamıştır (Dölen, 1992).

1833'te yeni yerine yerleşen fabrikada, fesin yanı sıra, aba ve halı üretimine de başlanmış, dinkleme için katırların döndürdüğü dolaplar kullanılmıştır (Dölen, 1994a).[**]

1839'da "Feshane-i Âmire" adını almış olan fabrika (Alageyik, 1967), 1839-1840'larda 100.000'nin üzerinde fes üretimi ve satışı gerçekleştirerek, büyük bölümü orduya yapılan satışlardan olmak üzere, yıllık yaklaşık olarak 800.000 kuruş kâr sağlamıştır. 1841 yılında

---

[*] Wolfgang Müller-Wiener "15.-19. Yüzyıllar Arasında İstanbul'da İmalathane ve Fabrikalar" başlıklı makalesinde (1992), Kadırga mahallesinde yer alan binanın ne büyüklük, ne de mevkii bakımından planlanan kapasiteye cevap verebilecek durumda olmadığı ortaya çıkınca, 1833 Nisan'ında Haliç'te bulunan ve Hatice Sultan'a ait olan yalının bir bölümüne taşınması için emir verdiğinden ve bu yalının büyük ahşap bir bina olduğundan bahsetmektedir.

[**] 1835 yılının Aralık ayında İstanbul'a gelen ve burada dokuz ay kalan Julia Pardoe'nun kaleme aldığı "The City of Sultan and the Domestic Manners of the Turks" adlı kitabının tercümesinde (2004), Feshane ile ilgili şu satırlar yer almaktadır: "…Eyüp'teki fes imalâthanesi, liman bölgesinde, Esma Sultan'ın konağının yakınlarındaki tarihi bir saltanat arazisi üzerine kurulmuş. İzmir Valisi Ömer Lütfi Efendi'nin denetiminde ve başında da Mustafa Efendi bulunuyor…Üretim kapasitesi çok yüksek olan imalâthanede 3000 kişi çalıştırılıyor. Atölyeler geniş ve havadar. Yünler önce zemin katta taş döşeli bir odaya seriliyor ve yağ emdiriliyor; tartılıp tarakçıların elinden geçtikten sonra eğiricilere veriliyor. Burada, imal edilecek fesin niteliğine göre ince veya kalın eğriliyor. Daha sonra, her bir fes için gereken miktarda yünü içeren yumaklar kadınlara veriliyor. Kadınlar her seferinde beş ile on kadar yumağı kendi evlerine götürüyorlar, daha sonra fesleri örüp getiriyorlar…örülür örülmez feslerin soğuk su ve sabunla yıkanmaları gerekiyor; ne var ki başkent yakınlarında akarsu olmadığından, bunlar İzmit'e gönderiliyor. Orada ovularak yıkanıp kurutuluyor ve son işlemler için Eyüp'e geri getiriliyor. Ardından feslerin her biri üç ayrı kesme ve presleme işleminden geçiriliyor…Daha sonraki işlem, fesin koyu kırmızıya boyanması. Fesler sürekli karıştırılan büyük bakır kazanlarda kaynatıldıktan sonra, içinden sürekli su akan mermer bir yalağa atılıyor ve burada iki adam tarafından çiğneniyor. Ardından kalıpçılar toprak kalıpların üzerine gerdikleri feslere şekil veriyorlar. Daha sonra fesler rutubetin tamamen alınmasına kadar sürekli hava akımına tutuldukları kurutma odasına götürülüyor. Bu işlem bitince ustabaşı, gelen fesleri hasır otuyla tüylendiriyor ve kocaman makaslarla tıraşlıyor…bunu presleme işlemi izliyor ve fesler son olarak markacıya götürülüyor. Markacı fese imalâthanenin damgasını işliyor ve mukavva içlikle birlikte mor ipek püsküllü tutacak kısa kırmızı kordonu iliştiriyor. Son işlem püsküllerin dikilmesi ve feslerin saltanat mührüyle damgalanmış paketlere altışarlı olarak yerleştirilmesi…Tesis işlemlere göre bölümlere ayrılmış…Asker fesleri için Padişah'ın bu kumaşı üreten Tunuslulara son derece yüksek paralar ödediğini gören Ömer Lütfi Efendi imalâthanenin kurulmasını önermiş ve kurulurken de başında durmuş. Tunus'tan bir grup Arap işçiyi İstanbul'a getirtmiş ve eskiden şimdiki yapının yerinde bulunan saraya yerleştirmiş. Onlardan feslerin nasıl örüleceği ve şekillendirileceği büyük ölçüde öğrenilmiş….İmalâthanede ayda 15.000 fes üretiliyor ve bunların Tunus fesleri ayarında olduğu söyleniyor. En iyi Rus ve İspanyol yünleri kullanılıyor…" (Pardoe, 2004).

feslerin tarak ve çıkrıkla imâlinden vazgeçilerek, makineli üretimine geçilmiş, yeni teknoloji sayesinde fes üretim maliyeti düşerken, önemli ölçüde kâr da elde edilmiştir (Güran, 1992).

İslimiye'deki Çuha Fabrikası iyi çalışmadığı için Feshane'nin yanına yeni bir bina inşa edilerek çuha üretilmesi düşünülmüştür (BOA. C.DRB. 64/3190) (Ek 3a, Ek 3b, Ek 3c, Ek 3d). Feshane müdürü Evans'ın 1841 yılında hazırladığı raporda da Feshane'de çuha üretim tesisi kurulması teklif edilmiş, Darphane Nazırı'nca da desteklenen bu teklif Meclis-i Vâlâ'da görüşülerek kabul edilmiş ve 1842'de Feshane'de çuha üretimi için girişimde bulunulmuştur (BOA.İ.MVL. 27/455) (Ek 30). 60.000 zira çuha üretilmesi planlanan yeni tesis için Avrupa'dan uzman, malzeme ve makine getirtilmiş (BOA.C.DRB. 64/3190) (Ek 3a, Ek 3b, Ek 3c, Ek 3d) ve çuha üretimine 1843 yılında deneme niteliğinde başlanmıştır (Güran, 1992).

Yine 1843'te dokuma bölümünün ilâve edilmesiyle fabrika büyümüş, halı ve aba üretilmeye de başlanmıştır (Müller-Wiener, 1992). Başlangıçta güç kaynağı olarak at kullanılmış, 1846'da ise İngiltere, Fransa ve Belçika'dan buhar gücü ile çalışan iplik, dokuma ve apre makineleri[*] getirtilmiştir (Güran, 1992).

Fabrikanın yönetimi 1843-1849 yılları arasında Darphane-i Âmire'ye (BOA.İ.DH. 59/2927) (Ek 31), 1849'dan itibaren ise Hazine-i Hassa'ya devredilmiştir (Dölen, 1992).

Feshane'de üretilen feslerin bir bölümü askerlerin ve memurların ihtiyaçları için devlet tarafından satın alınmakla beraber, geri kalanı ise çarşıda Feshane'ye bağlı dükkânlarda halka satılmıştır (Güran, 1992). Fabrikada 1848-1850 yılları arasında 30.000 metre çuha ile 400.000 fes üretilmiş, 1850'lerde Vezneciler[**], Kapalıçarşı, Tophane ve Beşiktaş'ta kiralanan Feshane'ye bağlı dükkânlarda bunların halka satışı yapılmaya başlanmıştır (Toprak, 1985; Dölen, 1994a). Satış hizmetlerinin imparatorluk çapında yaygınlaştırılması için mağazalar zincirinin kurulması kararlaştırılmış; İstanbul dışında, İzmir, Adana, Beyrut, Şam, Halep, Bağdat, Sivas, Trabzon, Edirne, Filibe, Manastır, Yanya, Selanik, Sofya, Vidin, Rusçuk, Varna ve Yenişehir gibi büyük şehirlerde fabrikanın birer satış şubesi açılması planlanmıştır (Güran, 1992).

Fabrikanın buhar gücü ile çalışan makinelerle düzenli şekilde çalışır hâle sokulması ve imalâtın arttırılması çalışmaları 1855'te tamamlanmış; böylece yılda 70.000 metre aba dokunmuştur (Cezar, 2002). Diğer taraftan, 1854'te patlak veren Kırım Savaşı Feshane'nin

---

[*] Tekstil ürünlerinin özelliklerini, tutumunu ve görünümünü geliştirmek, kullanım amaçlarına uygun bir yapı kazanmalarını sağlamak için, ön terbiye ve renklendirme işlemlerinden sonra yapılan işlemlerinin tümünü gerçekleştiren makineye verilen isim (Ergür, 2002).

[**] Mehmet Nermi Haskan, "Feshane-i Âmire" başlıklı makalesinde (1996), fabrikanın Vezneciler'deki satış yerinin, Letafet Apartmanı'nın bulunduğu yer olduğunu yazmıştır (Haskan, 1996a).

faaliyetlerini de olumsuz yönde etkilemiş; devletin mâli sıkıntıları nedeniyle orduya yapılan satışların bedellerinin tahsil edilmemesi ya da tahsilinin gecikmesi Feshane'yi finansman güçlüğüyle karşı karşıya bırakmıştır. Fabrikanın borçlarını kapatmak için ödenmek zorunda kalınan faizler de ek malî yüke neden olmuştur. 1864 yılında Fabrika-i Hümâyunlar'ın devlete yaptığı satışlarda satış fiyatının maliyete eşit olması ilkesinin esas alınmasıyla da Feshane'nin kârı yalnızca piyasaya yaptığı satışlarla sınırlı kalmıştır (Güran, 1992).

1866'da çıkan bir yangında, bir buhar makinesi dışında fabrika tamamen yanmış, 1868 yılında yeni makine ve araçlarla donatılarak aynı yerde tekrar inşa edilmiş ve üretime devam etmiştir. 1877'de Bâb-ı Serâskeri'nin yönetimine verilen fabrika, 1921'e kadar "Fes ve Melbusat-ı Askeriye Fabrikası" adıyla Levazımat-ı Umumiyye-i Askeriye'nin emrinde çalışmıştır[*] (Dölen, 1994a).

Yıldız Perakende Evrakı, Sadaret ve Devaîr Maruzatı, Askerî Maruzat tasnifi, 19 R 1302/05.02.1885 tarihli ve 25/32 numaralı belge, İmparatorluk Fabrikaları Teknik Müdürü J.F. Levaux tarafından Maraşel (Müşir) Gazi Osman Paşa'ya (Savunma Bakanı) yazılmış bir mektuptur. Mektupta, Feshane ek binası inşaatı için tasarlanmış proje sunulmuştur (Ek 33). Bu ek bina sayesinde Feshane'deki çuha üretiminin 500.000 metreye çıkabileceği, gelecek yaz için öngörülen değişikler de yapıldıktan sonra, İzmit Çuha Fabrikası tarafından üretilebilecek 200.000 metre çuha da eklendiğinde toplam üretim miktarının 700.000 metreyi bulacağı belirtilmiştir. Ayrıca devletin gerek ordu, gerekse Jandarma Komutanlığı ya da benzeri askeri kurumların gereksinimleri karşılamak için yabancı sanayiye bağımlı olmaktan tamamen kurtulacağı ve milli sanayinin geliştirilmesi girişiminde bulunacağı da yazılmıştır. Çıkarılan keşif bedelindeki meblağla, yalnızca yeni fabrikanın inşaatının tamamlanmakla kalmayacağı, aynı zamanda İzmit Çuha Fabrika-i Hümâyûnu / İzmit Çuha Fabrikası'nın da yeniden düzenlenebileceği ve böylece üretim kapasitesinin artabileceği belirtilmiştir. Projenin sonunda devletin eskimiş makinelerin değiştirilmesiyle iki tane tam donanımlı fabrikaya sahip olacağı özellikle vurgulanmıştır (BOA.Y.PRK.ASK. 25/32)[**] 1890 yılında fabrika

---

[*] Yıldız Yaveran ve Maiyyet-i Seniyye Erkan-ı Harbiye Dairesi (BOA.Y.PRK.MYD.) tasnifi, 11 R 1301 / 08.02.1884 tarihli ve 3/47 numaralı belge, fabrika müdürü tarafından kaleme alınmış olup, fabrikanın masrafı ve varidatı (kârı/geliri) hakkında padişaha sunulan detaylı bir rapordur. Bu raporda, binalara ve makinelere iyi bakılmamış olduğu, malzemelerin tesliminin para yokluğu içinde gerçekleştiği, işçilerin ödenmemiş günlük ve aylıklarının biriktiği belirtilmiş; işçilerin geçim sıkıntısı ve yolsuzlukların ana nedeninin kötü yönetim olduğu vurgulanmıştır. Fabrikanın idaresi ve malzeme alımının Savunma Bakanlığı tarafından yapıldığı, ancak Bakanlığın işçi ve genel giderlere yapılacak ödemeler için para vermediği belirtilmiştir. Raporun sonunda, fabrikanın Bakanlık'tan bağımsız bir şekilde idare edilmesi gerektiği vurgulanmış (BOA.Y.PRK.MYD. 3/47) (Ek 32a, Ek 32b, Ek 32c, Ek 32d, Ek 32e), ancak yukarıda da görüldüğü gibi, fabrikanın idaresi 1921 yılına kadar Savunma Bakanlığı ve askeriyenin emrinde devam etmiştir.

[**] 1885 tarihli arşiv belgelerinde, asker için gerekli çuha ve abanın ülke içinden temini amacıyla Feshane'nin yanındaki arsada mevcut fabrikaya ilaveten bir fabrika daha yapılması gerektiği belirtilmiştir (BOA.Y.A.RES. 29/5; BOA.İ.MMS. 79/3457) (Ek 5a, Ek 5b, Ek 5c, Ek 5d; Ek 34 a, Ek 34b, Ek 34 c, Ek 34d).

büyütülmüş; 8000 m^2 büyüklüğündeki kâgir fabrika binası farklı imalât seksiyonları halinde 7 bölüme ayrılmıştır.[*] Fabrika büyütülmeden önce yıllık imalât 250.000 metre tutarında aba, kaba şayak[**], kaba battaniye, 100 bin metre tutarında ince çuha, kazmir[***], kastor (kunduz kürkü), ince şayak, arşın fanilası, ince battaniye ile 300.000 fesken, yıllık imalât 500.000 metreyi aşmıştır (Cezar, 2002) (Şekil 3.37-Şekil 3.41).[****]

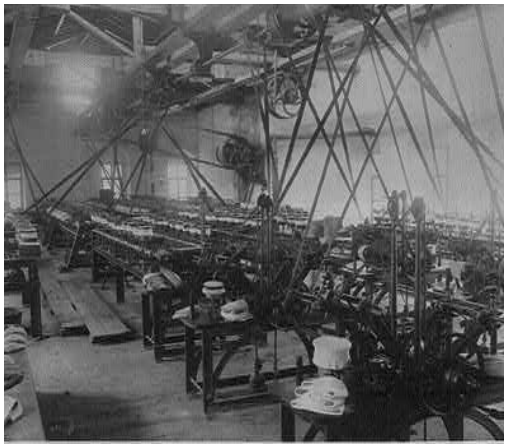

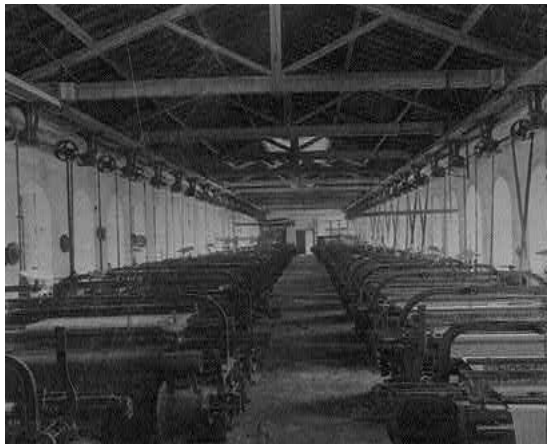

Şekil 3.37 ve Şekil 3.38 Feshane-i Âmire'deki fes yapım makineleri ve dokuma tezgâhları (II. Abdülhamit Albümü, 1880-1893, 11911/49 ve 11911/45) [2]

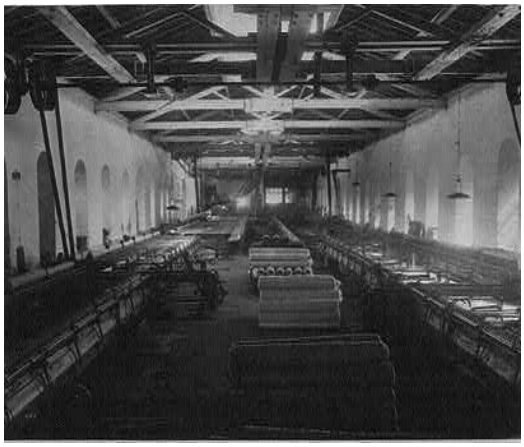

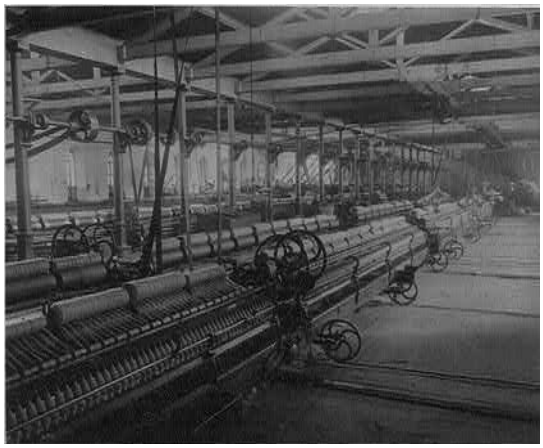

Şekil 3.39 ve Şekil 3.40 Feshane-i Âmire'deki iplik eğirme makineleri (II. Abdülhamit Albümü, 1880-1893, 11911/47-48) [2]

---

[*] 1893 tarihli arşiv belgelerde, Feshane ve yanında inşa olunan fabrika için gerekli âlet ve edevatın İngiltere'den getirilerek yerleştirildiği anlatılmaktadır (BOA.Y.PRK.ASK. 91/93; Y.PRK.ASK. 93/40; Y.PRK.ASK. 94/42) (Ek 35).

[**] Kalın ve kaba dokunuşlu, lacivert, siyah gibi koyu renklerle boyalı, dayanıklı, yünlü kumaş (Ergür, 2002).

[***] Kazmir bir diğer adıyla kaşmir, Çin, Hindistan, İran ve Tibet'te yetiştirilen Keşmir keçisinden elde edilen, doğal olarak beyaz, gri ve siyahımsı renkte, ipek gibi parlak, dalgalı saçsı elyaf (Ergür, 2002).

[****] Mustafa Cezar "Osmanlı Başkenti İstanbul" başlıklı kitabında (2002), bu bilgileri Servet-i Fünun Dergisi'nin (1891-1901) 23 Nisan 1308/1893, no: 60, 116; 7 Mayıs 1308/1893, no: 62, 150-153; 14 Mayıs 1308/1893, no: 63, 170; 28 Mayıs 1308/1893, no: 65, 197 sayılarından aldığını yazmıştır.

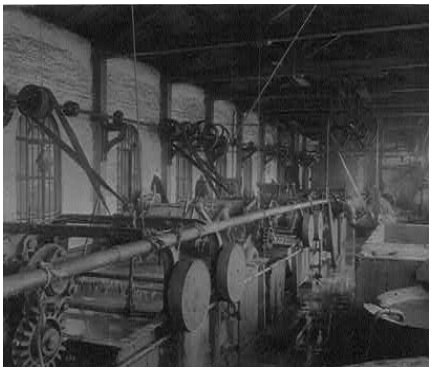

Şekil 3.41 Feshane-i Âmire'deki yün yıkama makineleri (II. Abdülhamit Albümü, 1880-1893, 11911/46) [2]

1894 ve 1916 yıllarında fabrika yine genişletilmiş ve yenilenmiştir. 1894'teki genişleme ve yenileme çalışmaları Mimar Kirkor Balyan tarafından yapılmış, fabrika pavyonlar biçiminde inşa edilmiştir (Şekil 3.42-Şekil 3.44). 1895'te ise işçi ve çırak yetiştirmek amacıyla fabrika bünyesinde bir Sanayi Sıbyan Mektebi açılmıştır (Dölen, 1992).*

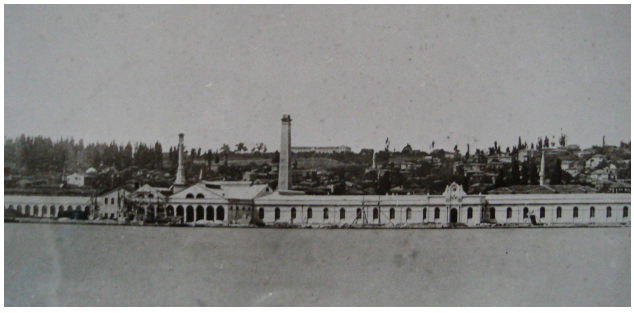

Şekil 3.42 1894'te Feshane-i Âmire'nin dıştan görünüşü (Alman Arkeoloji Enstitüsü Fotoğraf Arşivi, KB 11633)

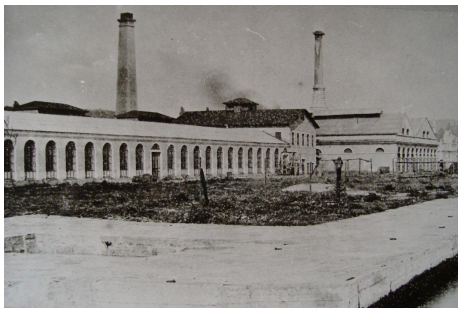

Şekil 3.43 ve Şekil 3.44 1894'te Feshane-i Âmire'deki yenileme çalışmaları (Alman Arkeoloji Enstitüsü Fotoğraf Arşivi, KB 11634 ve R 24924)

* 09 N 1322/17.11.1904 tarihli arşiv belgesinde, Fes ve Melbusat-ı Askeriyye Fabrikası Sanayi Sıbyan Bölüğünü bitirenlere şahadetnamelerin (diploma) verildiğinden bahsedilmektedir (BOA.Y.MTV. 268/53).

1904'te fabrika bir kumaş imalâthanesi için gerekli olan tüm bölüm ve tertibatı kapsayacak şekilde geliştirilmiş, fabrika önceleri buhar gücüyle çalışırken, 1915'lerde fabrikaya 650 HP gücünde 19 elektrik motoru eklenmiştir (Dölen, 1992). 1916'da ise, İzmit Çuha Fabrika-i Hümâyûnu / İzmit' Çuha Fabrikası kapandığı için bu fabrikadaki makineler Feshane'ye nakledilmiştir (Müller-Wiener, 1992) (Şekil 3.45).

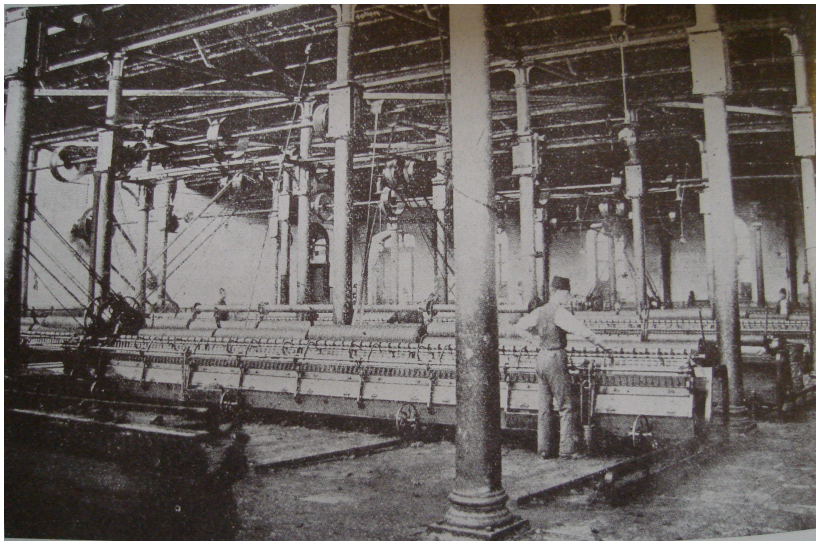

Şekil 3.45 Feshane-i Âmire'deki iplik makineleri, 1917-1918 (Küçükerman, 1988b)

Fabrika 1921'den 1923'e kadar İstanbul Fabrikaları Umum Müdürlüğü emrinde, 1923'ten 1925 Nisan sonuna kadar da Askeri Fabrikalar Umum Müdürlüğü emrinde çalışmıştır (Arslan, 1996). 1925'de askeri idareden Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası'na devredilmiş ve bankanın kurduğu Feshane Mensucat T.A.Ş. tarafından işletilmeye başlanmıştır. 1937'de bu şirket tasfiye edilerek Sümerbank'a devredilmiş, fabrika ilk önce Birleşik Yün İpliği ve Yünlü Mensucat Fabrikaları T.A.Ş.'ye, daha sonra "Sümerbank Defterdar Mensucat Fabrikası" adıyla Sümerbank İplik ve Dokuma Fabrikaları Müessesi'ne bağlanmıştır (Dölen, 1992).

Fabrika 1942'de geliştirilmiş; tezgâhlar iki katına çıkarılmış, laboratuvar eklenmiş, onarım atölyesi kurularak yedek parça üretimine başlanmıştır (Erdinç, 2002).

1949'da elektrik kontağı sonucunda büyük bir yangın geçirmiş olan fabrikanın ahşap gayrı mamûl ambarları bütünüyle yanmıştır. Yangından sonra kısa zamanda fabrikanın zarar gören birçok binası yeniden inşâ edilmiş, Cümle Kapısı, Defterdar-Eyüp Caddesi'nden alınarak Defterdar Vapur İskelesi Caddesi'ne nakledilmiş ve 1950 yılında fabrika yeniden çalışmaya başlamıştır. (Dölen, 1992; Arslan, 1996).

1986'ya kadar isim ve mülkiyet hakkı değiştirilerek ve ek yapılarla genişletilerek özgün işlevi ile kullanılan fabrika, 1986'da İBB tarafından boşaltılmış, fabrikanın hazır giyim bölümü

Bakırköy Pamuklu Sanayi İşletmesi'ne taşınmış, ardından Haliç ve çevresini temizleme projesi kapsamında büyük dokuma salonu dışında binaların hepsi İstanbul Büyükkent Belediyesi tarafından yıktırılmıştır. Yapı 1989'da İstanbul Büyükkent Belediyesi ve Dr. Nejat Eczacıbaşı Kültür ve Sanat Vakfı'nın sponsorluğunda 3. İstanbul Bienal'i için düzenlenmiş ve bu süreçte yapının ekleri kaldırılmıştır. 1990'daki İstanbul Bienal'in ardından Vakıf ile Belediye arasındaki antlaşmazlık nedeniyle fabrika İBB'ye devredilmiş ve yeniden işlevlendirme süreci başlamıştır (Şekil 3.46). Fabrika 1998'te mimar Mehmet Ekiz tarafından sergi, fuar, konser, müzayede ve kongre gibi farklı işlevleri kapsamak üzere restore edilmiştir (Ekiz, 2001; Köksal, 2005).

Şekil 3.46 1990'ların başında Feshane-i Âmire'nin dokuma salonu (Alman Arkeoloji Enstitüsü Fotoğraf Arşivi, KB 24725)

Mimari Özellikleri: Brüt 8000m^2 kapalı alanı olan ve tek bir binadan oluşan yapının kullanım alanı 7570m^{2}dir. Yapının çevresindeki 56.000m^{2}lik alanın 18.000m^{2}si otopark, kalanı da yürüyüş yolu, seyir ve dinlenme bölümleri, çocuk parkı, bahçe, restaurant ve süs havuzu olarak düzenlenmiştir (Ekiz, 2001) (Şekil 3.47).

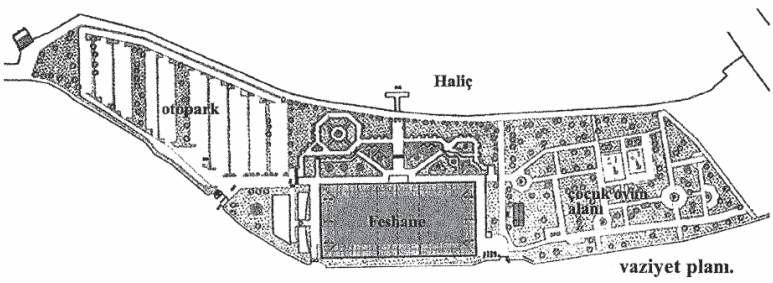

Şekil 3.47 Feshane-i Âmire'nin vaziyet planı (Ekiz, 2000)

Uzun cepheli, şed çatı ile örtülü ve tek katlı olan kâgir binanın Haliç'e bakan cephesinde anıtsal bir giriş vardır. Binanın içine doğal aydınlatma sağlayan, simetrik bir düzen içindeki pencerelerin üst kısmı yuvarlak kemerlidir. Kemerin başladığı kısımdan itibaren cephe boyunca silmeler vardır (Şekil 3.48-Şekil 3.50).

Şekil 3.48 Feshane-i Âmire'nin dıştan görünüşü, 2007 [3]

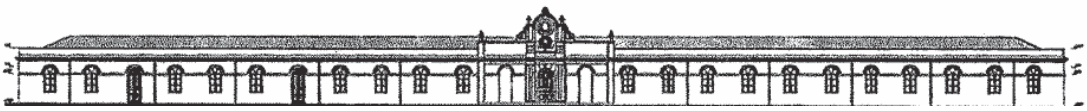

Şekil 3.49 Feshane-i Âmire'nin cephesi (Ekiz, 2000)

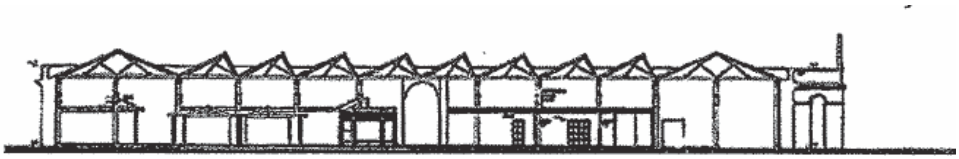

Şekil 3.50 Feshane-i Âmire'nin kesiti (Ekiz, 2000)

Anıtsal giriş kapısının[*] (Şekil 3.51 ve Şekil 3.52) üzerinde, yükseltilmiş parapet üzerine yerleştirilmiş, 1885/1886 tarihli iki parçalı kitabenin[**] (Şekil 3.53) ortasında bayrak, kalkan, madalyon ve ışın demetinden bir göbek motifi ve çevresinde kılıç, balta, tabanca gibi silah

[*] Mehmet Nermi Haskan Feshane-i Âmire" başlıklı makalesinde (1996), deniz tarafındaki Cümle Kapısı'nın iki yanında ikişer mermer sütun, alnında dairevi bir madalyon içinde Mehmed Adli tuğrası, altında Osmanlı arması ve iki yanında beşer mısralı bir kitabenin bulunduğunu, ancak üst katın ilâvesi sırasında arma, kitabe ve tuğraların sökülerek yok olduğunu yazmıştır (Haskan, 1996a). Bugün anıtsal kapının üst kısmı sütun başlıklarından itibaren mevcut değildir (Şekil 3.50 ve Şekil 3.51).

[**] İki parçalı kitabede (kitabelerin altında yazılı transkripsiyonlardan bire bir alıntıdır) şunlar yazılıdır: Asumân-câh-ı Hâmid Hân-ı mukaddes dîhîm / Câme-pûş-ı nesak-ı nûr-ı nizâm u tanzîm / Menba'-ı sevb-i cüyûş oldı bu binâ-yı azîm / Kıldı Muhtâr iki târîh-i mükemmel terkîm / Cündine yapdı çuka fabrikası şâh-ı kerîm / Mihr-i Rahşân-ı hilâfet şeh-i encüm-leşker / Eyledi cünd-i zafer-peykerini ser-tâ-pâ / Sun'-ı tedbîr-i terakkî eser-i lütfundan / Birisi tâc-ı mücevher birisi ser-tâ-ser / Eski Feshâneyi tevsi'iderek kıldı cedîd.

figürleri, terazi, çapa vb. ile içinden çiçekler taşan bereket boynuzu figürleri vardır (Şekil 3.54).

Şekil 3.51 ve Şekil 3.52 19. yüzyılın son döneminde Feshane-i Âmire'nin ana giriş kapısı ve kapının 1990'lardaki durumu (II. Abdülhamit Albümü, 1880-1893, 11911/43) [2]; Alman Arkeoloji Enstitüsü Fotoğraf Arşivi, KB 24715)

Şekil 3.53 ve Şekil 3.54 Feshane-i Âmire'nin ana giriş kapısının üzerindeki kitabe ve detayı (Nevra Ertürk Arşivi, 2007)

Yapı, farklı büyüklükteki dört ayrı bölümden oluşmaktadır. Anıtsal giriş kapısından içeri girince, uzun bir aks boyunca devam eden koridorun sağında geniş, dikdörtgen bir mekan olan dokuma salonu, solunda ise ince uzun bir koridorla bölünmüş çok amaçlı salon, el sanatları çarşısı ve kahveli çarşı yer almaktır (Şekil 3.55-Şekil 3.57)

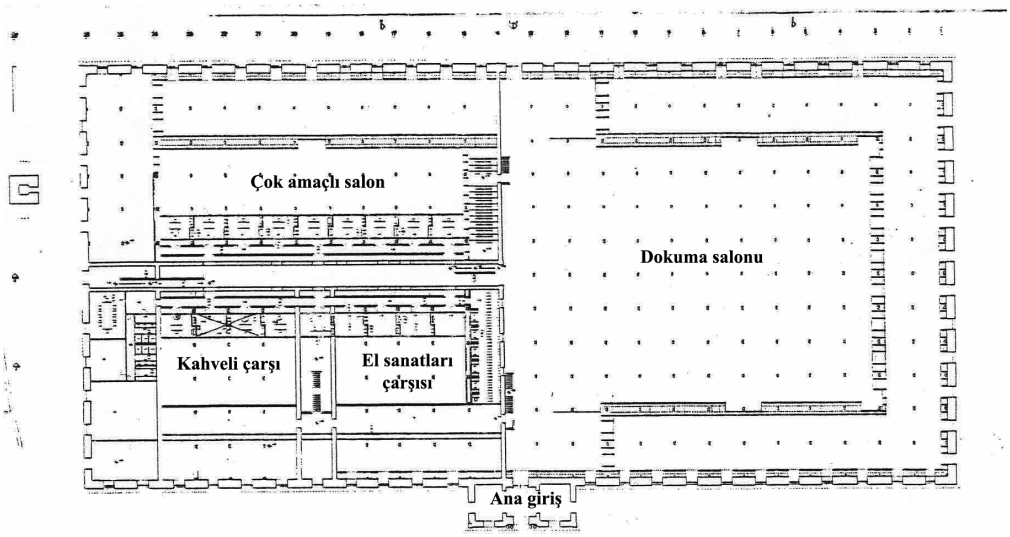

Şekil 3.55 Feshane-i Âmire'nin mevcut durum planı (Tomur Atagök Arşivi, 2000)

Şekil 3.56 ve Şekil 3.57 Feshane-i Âmire'deki çok amaçlı salon ile el sanatları çarşısı salonu (Nevra Ertürk Arşivi, 2007)

1986'daki yıkım çalışmasından sonra fabrikadan geriye sadece dokuma salonu kalmıştır. Dokuma salonu ana girişe göre sağda yer alan dikdörtgen planlı mekândır. Yaklaşık 70x140 metre büyüklüğündedir. Şed çatı ve yarım daire biçiminde pencerelerle doğal aydınlatması sağlanan salondaki I profilli çelik sistem, daire kesitli dökme demir kolonlara oturmaktadır. Kolon tabanlarının yuvarlak profilinin bilezik takımlarından sonra kare tablalara bulonla bağlandığı görülmektedir (Şekil 3.58 ve Şekil 3.59).

Şekil 3.58 ve Şekil 3.59 Feshane-i Âmire'deki dokuma salonu (Nevra Ertürk Arşivi, 2007)

1998'de Mimar Mehmet Ekiz tarafından projelendirilen Feshane binasında, restorasyon projelerinin hazırlanmasında Anıtlar Yüksek Kurulu tarafından 1992 yılında onaylanmış olan restitüsyon projeleri kullanılmıştır. Restitüsyon projesine uymayan, aynı zamanda yapının orijinal kolon ve duvarlarını gizleyen ilâveler ve kaplamalar sökülmüş, binanın orijinal dış duvarları korunmuş ve bu duvarlar üzerine sonradan açılmış olan delikler kapatılmış, var olup olmadığından kesin emin olunamayan boşluklar bırakılmış, tamamı tahrip olmuş ahşap çatı kaplaması ise orijinaline uygun olarak yenilenmiştir (Ekiz 2000; Erdinç, 2002).

1833'ten 1986'ya kadar faaliyette bulunan fabrikanın ilk halinin ahşap olduğu kaynaklarda yazılıdır. 1866 yangınından sonra, fabrika neredeyse tamamen yok olduğu için tekrar yapılmıştır. 1841, 1843, 1868, 1890, 1894, 1904, 1916, 1942, 1949 yıllarında yeni ekler, yeni bölümler yapılarak büyüyen fabrikayla ilgili sınırlı sayıda kaynak bulunduğu için fabrikanın orijinal planının nasıl olduğu, fabrikanın ilk binasının mimarının kim olduğu, yapısal olarak geçirdiği değişiklikler bilinmemektedir.

3.5 İzmit Çuha Fabrika-i Hümâyûnu / İzmit Çuha Fabrikası

Konumu: İzmit İli, Kullar Beldesi, 15 pafta, 544 parsel

Kuruluş Yılı: 1844

Mülkiyeti: Hazine-i Hassa

Mimarı: Garabet Amira Balyan

İmalat Türü: Çuha, fes, perdelik, yatak çarşafı, havlu, çorap, eldiven.

Mevcut Durumu: Milli Savunma Bakanlığı, Deniz Kuvvetleri ve Mühimmat Depo Komutanlığı'na ait bir mühimmat deposu olarak kullanılmaktadır (Şekil 3.60 ve Şekil 3.61).

Şekil 3.60 ve Şekil 3.61 İzmit Çuha Fabrika-i Hümâyûnu'nun genel görünüşü; dokuma atölyesinin önden görünüşü, 2007 (Max Fruchtermann Kartpostalları, Sandalcı, 2000; Karavar, 2007)

Tarihçe: Cevdet-İktisat (BOA.C.İKTS.) tasnifi, 27 Ra 1259/28.04.1843 tarihli ve 33/1637 numaralı belgeye göre, İzmit dışında Kerasi Nehri kıyısında padişah tarafından saray kalfası Garabet Amira Balyan'a inşa ettirilen çuha fabrikası[*] (BOA.C.İKTS. 33/1637), 1844 yılında faaliyete geçmiştir.[**]

Ordunun çuha ve fes gereksinimini karşılamak[***] amacıyla kurulan fabrikanın kuruluş sermayesi 5 milyon kuruştur (Güran, 1992).

29 B 1269/09.05.1853 yılında Barutçubaşı Evans, Londra'ya giderek buradan fabrika için gerekli olan makineleri almış, yapağıları ayırmak için Avrupa'dan çarklar getirtilmiştir (BOA.C.İKTS. 10/500).

Fabrika faaliyete geçtiği ilk yıllarda İngiliz Fabrikatör Neys tarafından yönetilmiştir. Fabrikanın kuruluşundan itibaren yaşanan yetişmiş eleman sıkıntısı nedeniyle çalışanlar özellikle de ustalar Avrupa'dan getirilmiştir.[****] Yurtdışından getirilen işçilerle yapılan antlaşmalarda, zanaatlarını yeni ustalara öğrettikleri takdirde ekstra ücret alacakları belirtilmiştir. Böylece iki yıl zarfında ayrılan ustaların yerine, Osmanlı tebaasına mensup olanların geçmesi sağlanmaya çalışılmıştır. Sonraki yıllarda fabrikanın yönetici kadrosu Osmanlı tebaasından olanlar arasından seçilmiş ve özellikle asker kökenli kişiler fabrikanın yönetiminde görev almışlardır (Karavar, 2007) (Şekil 3.62).

---

[*] Rifat Önsoy "Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası" başlıklı kitabında (1988), İzmit Çuha Fabrikası'nın inşaasını Ohannes ve Bogos Dadyan kardeşlerin üstlendiğini yazmıştır. Oysa ki yukarıdaki arşiv belgesinden de anlaşılacağı gibi, fabrikanın inşaasını Garabet Amira Balyan üstlenmiştir. Dolayısıyla Rifat Önsoy'un vermiş olduğu bilgi yanlıştır.

[**] Hilal Karavar "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İzmit Çuha Fabrikası 1844-1920" başlıklı kitabında (2007), fabrikanın kuruluşuyla ilgili dönemin gazetelerinde çıkan yazılara yer vermiştir. 10 Z 1259/01.01.1844 tarihli Ceride-i Havadis Gazetesi'ne göre, Rıza Paşa'nın gayretleriyle İzmit'te kurulan çuha fabrikasında Devlet-i Âliyye'deki birçok işçinin çalışmaya başlayacağı, böylece hem yerli işgücünün kullanılacağı, hem de dışarıya verilen paranın devlette kalacağı ve dışarıdan alınan çuhanın Osmanlı Devleti'nde daha iyi kalitede imâl edilmeye başlanacağı yazılıdır (Ceride-i Havadis Gazetesi, 10 Zilhicce 1259, 1). 16 Z 1260/03.07.1844 tarihli Takvim-i Vekâyi gazetesinde ise, Kilas suyunun bir buçuk saat doğusunda bulunan Karakadılar adlı mahalde kurulmuş olan İzmit Çuha Fabrika-i Hümâyûnu'nu görmek için çok rağbet olduğu, fabrikaya Abdülmecit'in izni ve isteğiyle âlet ve edevatın en iyisinin alındığı, padişahın fabrikayı Barutçubaşı Evans ve Ferlini ile beraber teftiş ettiği ve fabrika hakkında bilgi aldığı yazılıdır (Takvim-i Vekâyi, 16 Z 1260, 271).

[***] Konuyla ilgili olarak Meclis-i Vükelâ Mazbataları (BOA.MV.) tasnifi, 21 C 1329/19.06.1911 tarihli ve 153/58 numaralı belgede, İzmit Çuha Fabrikası'nın barış ve seferde ordunun ihtiyacı olan dokumayı karşılamak için keşif ve ihâlesine dair bilgi verilmektedir (BOA.MV. 153/58) (Ek 36).

[****] 1846 yılında fabrikayla ilgili hazırlamış bir rapora göre, fabrikanın üretim kapasitesi yılda 120.000 arşın çuha imaline elverişlidir ve fabrikada kalite olarak Avrupa çuhası düzeyinde çuha üretilmesi mümkündür. Raporda, eğer üretim maliyetleri düşük tutulabilirse, üretilen çuhanın dışarıdan ithal edilen çuhanın yerini alabileceği, ancak en önemli problemin kalifiye işgücünün bulunmayışı olduğu vurgulanmıştır. Raporun sonunda, yerli ustalar yeterli deneyim kazanıncaya kadar yabancı ustaların yurtdışından getirilmesi gerektiği yazılmıştır (BOA.HH.d. 65, 1262/1846).

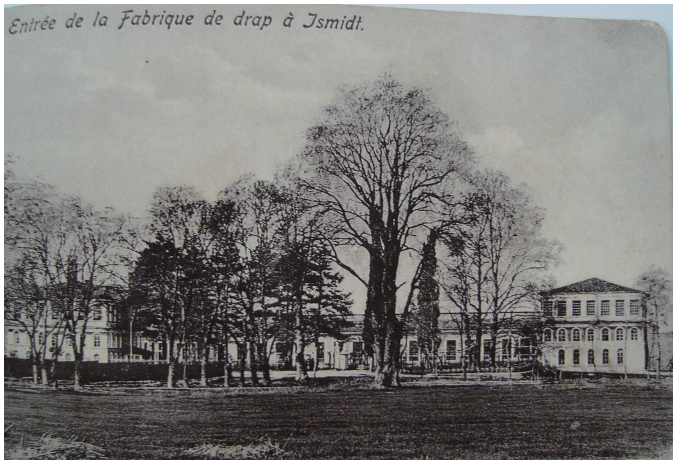

Şekil 3.62 İzmit Çuha Fabrika-i Hümâyûnu'nun girişi (Max Fruchtermann Kartpostalları, Sandalcı, 2000)

Hazine-i Hassa'ya ait olan fabrikanın yönetimi 1849 yılında Seraskerlik gözetiminde olmak üzere Dâr-ı Şûrây-ı Askeriyye'ye devrolunmuştur (BOA.İ.DH. 205/11822).

Fabrika kuruluşundan itibaren üretim hedeflerine ne kalite, ne de miktar olarak ulaşabilmiştir (Güran, 1992). 1860'lı yılların başı itibariyle yıllık ortalama üretimi, 72.000 metre yünlü dokuma ve 60.000 civarında fes olan (Önsoy, 1988) fabrikanın üretimini arttırmak için 1870'de Paris'e makine sipariş edilmiş (BOA.İ.DH. 601/41916); makineler için yeni bir bina inşaasına, boyahanenin yanan kısımlarının tamir edilmesine ve gerekli tutarın Hazine-i Celile'den ödenmesine karar verilmiştir.

1894 İstanbul depreminde fabrikanın bazı kısımları yıkılmış ve ardından tamir edilmiştir (BOA.İ.HUS. 30/1312 R-019). 1906'ya kadar üretim yapan fabrika, 1908'de yeni makinelerle donatılarak tekrar faaliyete geçmiş (Toprak, 1985; Dölen, 1992), 1910 yılında fabrikanın genişletilerek yenilenmesine karar verilmiş ve Avrupa'ya makine sipariş edilmiştir (BOA.DH.İD. 25/1) (Ek 37a, Ek 37b, Ek 37c, Ek 37d, Ek 37e, Ek 37f). 1910-1911 yılları arasında fabrikaya tribün binası, makine dairesi ile üstü elli metre ve altı dört yüz metre olan bir ark inşasına karar verilmiştir (BOA.MV. 153/58) (Ek 36). 1917'de yeniden genişletilmiş fabrikaya (Dölen, 1992) 1918'de çuha ve kundura yapımında kullanılan çeşitli âletler Avusturya'dan alınmıştır (BOA.MV. 210/99).

I. Dünya Savaşı sırasında zaman zaman para sıkıntısıyla karşılaşmış olan fabrika üretimini sürdürmüş, ince çuha üretimine devam edilebilmesi için yurtdışından yapağı ithal edilmiştir (Martal, 1999; Karavar, 2007).

Kurtuluş Savaşı sırasında fabrika ordunun elbiselik kumaş, çadır, fanila vb. ihtiyaçlarını karşılamıştır. 1920'de İngilizler tarafından bombalanmış olan fabrika çıkan yangın sonucunda

yanmış; tutkal dairesi, şayak ve kilim dokuma daireleri, âmir dairesi, müdüriyet odası, kalem odası, kasanın bulunduğu daire ile eski makineler tamamen tahrip olmuş, sadece yeni makineler kullanılabilir durumda kalmıştır. 1923 tarihli İzmir İktisat Kongresi'nde fabrikanın Bahriye'ye tahsis edilerek "Torpido Fabrikası" olarak düzenlenmesine karar verilmiştir (Karavar, 2007).

Mimari Özellikleri: Fabrikanın ziyaretine izin verilmemesi, konuyla ilgili sınırlı sayıda arşiv belgesi, resim ve kartpostala ulaşılmış olması, fabrikanın mimari özellikleri hakkında bilgi vermeyi zorlaştırmaktadır. Dolayısıyla, fabrikanın günümüzde ayakta kalmış iki binasıyla ilgili bilgi, fabrika hakkında kapsamlı bir çalışma hazırlamış olan Hilal Karavar'ın "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İzmit Çuha Fabrikası 1844-1920" başlıklı kitabından aktarılmaktadır. Hilal Karavar kitabında, fabrikanın bükümhane*, boyahane ve dokumahane olmak üzere üç bölümden oluştuğunu; ayrıca fabrikada misafirhane, kütüphane ve mescidin de bulunduğunu yazmış, fabrikanın günümüze ulaşan yapılarının ise dokuma atölyeleri, günümüzdeki kullanımıyla ambar binaları olduğunu belirtmiştir.

Kitapta dokuma atölyesi olarak adı geçen yapının, mimar Altunizade İsmail Zühtü Paşa tarafından inşa edildiği ve günümüzde ikmal ambarı olarak kullanıldığı yazılıdır. 441 m^2 büyüklüğünde kâgir yapının kare planlı olduğu, iki bölümlü yapıya girişin iki ayrı kapıdan sağlandığı, binanın ilk yapıldığı dönemde kullanım amacına hizmet eden bacanın hâlen yapının ortasında yükseldiği, mekanların birinde bulunan orijinal yuvarlak pencerelerin, diğerinde onarım sırasında kareye dönüştürüldüğü belirtilmiştir. Dış cephenin bir bölümünde üst kısmı silmeyle çevrili gömme payelerin bulunduğu, iki mekan arasında uzanan bacanın kaidesinin çokgen olup, üst kısmının silindirik olduğu ve kaide üstünde Osmanlı armalarının mevcut olduğu da ayrıca yazılmıştır (Karavar, 2007) (Şekil 3.63).

Şekil 3.63 İzmit Çuha Fabrika-i Hümâyûnu'nun dokuma atölyesi (Tuğlacı, 1981)

* Doğal ipek ipliklerinin birkaç katının bir arada büküldüğü yer (Ergür, 2002).

Hilal Karavar, 19. yüzyılda askeri mensucat dokuma atölyesi olarak mimar Altunizade İsmail Zühtü Paşa tarafından inşa edilmiş olan ikinci ambar binasının ise 889 m^2 büyüklüğünde kâgir bir yapı olduğunu yazmıştır. Ayrıca binanın dikdörtgen planlı olduğunu ve üç bölümden oluştuğunu, binanın üç bölümüne de dışarıdan ayrı birer kapı ile girildiğini belirtmiş, kırma çatının ahşap desteklere oturduğunu, beden duvarının üst seviyesinde yuvarlık kemerli pencerelerin bulunduğunu da eklemiştir (Karavar, 2007) (Şekil 3.64-Şekil 3.66).

Şekil 3.64 İzmit Çuha Fabrika-i Hümâyûnu'nun askeri mensucat dokuma atölyesi (Tuğlacı, 1981)

Şekil 3.65 ve Şekil 3.66 İzmit Çuha Fabrika-i Hümâyûnu'nun askeri mensucat dokuma atölyesi ve dekovil hattı* (Karavar, 2007)

* Ray aralığı 60 cm veya daha az olan, araçları buhar, hayvan veya insan gücüyle yürütülen küçük demiryolu (Karavar, 2007).

3.6 Hereke Fabrika-i Hümâyûnu / Hereke Halı ve İpekli Dokuma Fabrikası

Konumu: İzmit İli, Hereke Beldesi, 31JIIIC pafta, 146 ada, 1 numaralı parsel

Kuruluş Yılı: 1845

Mimarı: Bilinmiyor.*

Mülkiyeti: Hazine-i Hassa

İmalat Türü: Halı, ipekli dokuma, döşemelik kumaş ile farklı türde tekstil ürünü.

Mevcut Durumu: Fabrika T.B.M.M. Milli Saraylar Daire Başkanlığı'na bağlı olarak özgün yerinde, özgün işlevini sürdürmektedir (Şekil 3.67 ve Şekil 3.68).

Şekil 3.67 ve Şekil 3.68 Hereke Fabrika-i Hümâyûnu ve Beyaz Köşk'ün denizden görünüşü; Hereke Fabrika-i Hümâyûnu'ndaki halıhanenin güney cephesi (Kaya, 1999; Nevra Ertürk Arşivi, 2007)

Tarihçe: 1845 yılında Serasker Rıza Paşa tarafından Ohannes ve Bogos Dadyan kardeşlere Hereke'de inşa ettirilen fabrika** (BOA. İ.DH. 111/5604) (Ek 38), Hazine-i Hassa Nezareti'nin yönetimde "Hereke Fabrika-i Hümâyûnu" adını almıştır (Dölen, 1992; Kaya, 1999).

---

* Pars Tuğlacı "Osmanlı Mimarlığında Batılılaşma Dönemi ve Balyan Ailesi" başlıklı kitabında (1981), fabrikanın günümüzde mevcut olmayan ilk binasının mimarının Garabet Amira Balyan olduğunu yazmıştır, ancak herhangi bir arşiv belgesinde ya da kaynakta böyle bir bilgiye rastlanmamıştır.

** Zafer Toprak "Tanzimat'ta Osmanlı Sanayi" başlıklı makalesinde (1985), Ohannes ve Bogos Dadyan kardeşlerin Serasker Rıza Paşa'nın izniyle Hereke'de kendi adlarına fabrika girişiminde bulunduklarını yazmıştır. Rifat Önsoy "Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası" başlıklı kitabında (1988) ise, İzmit Çuha Fabrika-i Hümâyûnu'nun inşaasını üstlenen Ohannes ve Bogos Dadyan kardeşlerin buradan elde ettikleri kâr ile Hereke'de imparatorluğun ilk özel dokuma fabrikasını işletmeye açtıklarından bahsetmektedir. Osmanlı arşiv belgelerine göre, Hereke Fabrika-i Hümâyûnu devlet tarafından Ohannes ve Bogos Dadyan kardeşlere inşa ettirilmiş olup, fabrikanın idaresi de Hazine-i Hassa'ya bırakılmıştır. Dolayısıyla Zafer Toprak'ın ve Rifat Önsoy'un vermiş oldukları bilgiler yanlıştır. Rifat Önsoy İzmit Çuha Fabrika-i Hümâyûnu'nun inşasını Garabet Amira Balyan yerine Ohannes ve Bogos Dadyan kardeşlerin üstlendiğini yazmıştır ki bu da doğru bir bilgi değildir.

Fabrikanın ilk idare heyeti, müdür Sarkis Ağa ve İtalyan ressam Camaron'dur.[*] Kuruluş sermayesi 3,5 milyon kuruş olan fabrikanın güç kaynağını, bir su değirmeni ile 12 beygir gücündeki bir buhar motoru oluşturuyordu (Güran, 1992).

1850 yılında inşa edilen kemhanenin[**] ilâvesiyle genişletilmiş olan fabrikaya bu dönemde Fransa'dan saray için ipekli canfes[***] ve döşemelik dokumak üzere yüz ipekli tezgâh getirilmiştir. O tarihten bu yana, kısa aralıklar dışında ipekli döşemelik ve perdelik kumaş üretimi fabrikada kesintisiz olarak sürmektedir (Dölen, 1992; Kaya, 1999; Yılmaz ve Boynak, 1999).

29 N 1282/15.02.1866 tarihli Osmanlı arşiv belgesinde, Hereke Fabrika-i Hümâyûnu ürünlerinin "Sergi-i Osmâni"ye (1863) konulduğundan bahsedilmektedir (BOA.C.İKTS. 14/677).

Abdülmecit'in saltanatı boyunca yalnızca sarayların tefrişi, saray halkının gereksinmeleri için faaliyet gösteren fabrika[****], Abdülaziz Dönemi'nde piyasada satılmak üzere ipekli dokuma üretimine de başlamış ve bu doğrultuda 1875'de Kapalıçarşı'da bir satış mağazası açılmıştır. Mağazada fabrika ürünlerinin satışının yanı sıra, sipariş üzerine üretim yapma da öngörülmüş, ancak Hazine-i Hassa Nezareti siparişlerin kendi onayı ile yapılabileceğini ileri sürerek zorluk çıkarmış ve bu girişim kısa bir süre sonra son bulmuş, satış mağazası kapanmıştır (Dölen, 1992; Kaya, 1999).

29 Ş 1295/28.08.1878 tarihli belgeden, fabrikada yangın çıktığı anlaşılmaktadır (BOA.DH.MKT. 1324/34) (Ek 40a, 40b). Bu yangın sonucunda filatürhanenin (iplik bükümü dairesi) makine dairesi ile fabrikanın kumaş ambarı yanmış; bir yandan Meşrutiyet, bir yandan da Balkan Savaşı'yla uğraşan imparatorluk, filatürhaneyi ancak beş yıl sonra onarabilmiştir (Alageyik, 1967; Kaya, 1999).

---

[*] Hereke'deki ipek fabrikasının eski kurucusu ve müdürünün bir İtalyan olduğu 23.11.1865 tarihli arşiv belgesinde yazılmış olmakla beraber, kurucu ve müdürünün adı belgede yazılı değildir. Mektubu yazan Lucia Camagni, fabrikanın kurucusu ve müdürünün çocuğu olduğunu ve padişaha yazdığı mektupta, yasal varisi olarak gerekli ödemenin kendisine yapılmasını istemiştir. Kastedilen kişinin Cameron olup olmadığı hala soru işareti olmakla beraber, Camagni soyadının yanlış bir çevirisi olarak Cameron yazılmış olabileceği de akla gelmektedir. Aynı mektupta, fabrikanın diğer bir İtalyan müdürünün Vincent Guistuiani olduğundan da bahsedilmektedir (BOA.HR.TO. 447/7) (Ek 39a, Ek 39b), ancak söz konusu kişinin adı herhangi bir kaynakta geçmemektedir.

[**] Kemha, bir tür ipekli kumaş; havsız kadife; altın ve gümüş tellerle işli, ipekli, kaftanlık kumaş demektir (Ergür, 2002). Kemhane de bu tür kumaşların dokunduğu yer anlamına gelmektedir.

[***] Eski ipekli bir kumaş türüdür. Parlak, desensiz, tok ve ince dokumalıdır (Ergür, 2002).

[****] Hereke Fabrikası saltanat kaldırılana kadar saraylara ve hanedana kumaş, halı ve esvaplık tekstil üretmiştir. Milli Saraylar Arşivi'nde defterler halinde ciltlenmiş olarak bulunan Hereke Fabrikası faturalarının bir kısmında gelen malzemenin nereye verildiği notlanmıştır. Bu notlardan anlaşıldığı kadarıyla fabrikanın ürünleri gerek perdelik ve döşemelik, gerek giyim için olsun saraylara, efendi ve hanımsultan dairelerine ve saraylarına, sefarethanelere, sadrazam, şeyhülislam ve yüksek dereceli memurlara verilmiştir (Yılmaz ve Boynak, 1999).

1891'de Sivas, Ladik ve Manisa'dan getirilen ustalar ve 100 yeni tezgâhla fabrikanın halıhane bölümü faaliyete geçmiş ve halı üretimine başlanmıştır. Aşağıdaki fotoğraflardan, halı üretimine geçildiği yıl, İpek Mendil ve İşleme Dairesi, İpek Fanila ve İç Giysi Dairesi ile İpekli Dokuma Dairesi'nin çalışır durumda olduğu anlaşılmaktadır (Şekil 3.69-Şekil 3.72). Yine bu tarihlerde, boyahane ve kumaş perdah makineleri* imparatorluk sınırları içinde yalnızca Hereke Fabrika-i Hümâyûnu'nda bulunmaktaydı (Kaya, 1999).

Şekil 3.69 Hereke Fabrika-i Hümâyûnu'ndaki halı dokumahanesi ve büyük tezgâhlar (Küçükerman, 1992)

Şekil 3.70 ve Şekil 3.71 Hereke Fabrika-i Hümâyûnu'ndaki İpek Mendil ve İşleme Dairesi; İpek Fanila ve İç Giysi Dairesi, 1890 (Yılmaz ve Boynak, 1999)

* Kumaşları aprelendikten sonra, düzgün ve parlak bir yüzey elde etmek için silindirler arasından geçirerek parlatma işlemi yapan makineler (Ergür, 2002).

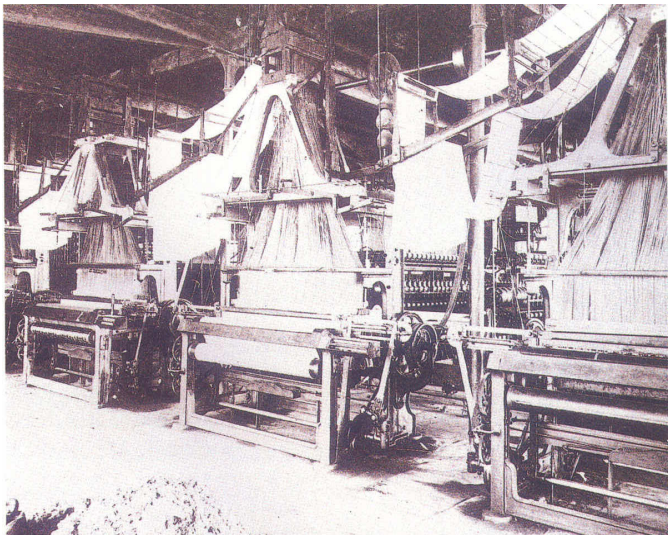

Şekil 3.72 Hereke Fabrika-i Hümâyûnu'ndaki jakar tezgâhları, 19. yüzyıl sonu (İÜK, Yıldız Albümü, 90607/3)

1892 yılından itibaren makine halıları da üretmeye başlanan fabrikanın (Gezgör, 1999) halk tarafından çok beğenilip talep gören Hereke ipekli dokuma, halı ve battaniyelerinin 1894'te İstanbul'da satışı için Eminönü'nde Zaptiye Caddesi üzerinde satış mağazası açılmasına karar verilmiştir.* Cumhuriyet'in İlânı'ndan sonra Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası'na devredilen mağazanın uzun yıllar faaliyet gösterdiği bilinmekle beraber, tam olarak ne zamana kadar çalıştığı bilgisine ulaşılamamıştır (Kaya, 1999). 17 Ks 1322/30.01.1907 tarihli arşiv belgelerinden, Hereke Fabrikası'na şube olmak üzere İstanbul'da Halıcılar civarında bir halıhane de açıldığı anlaşılmaktadır (BOA.ZB. 380/112; BOA.ZB. 473/24) (Şekil 3.73 ve Şekil 3.74).

Şekil 3.73 ve Şekil 3.74 Hereke Fabrika-i Hümâyûnu'nun satış mağazası ve mağazanın içi (İÜK, Yıldız Albümü, 90453/5)

* 19 Z 1316/29.04.1899 tarihli arşiv belgesinde, Babıali civarındaki Âlem Matbaası'nın yanında bulunan Hereke Fabrikası mağazasına girilen bir kapının daha olduğundan bahsedilmektedir (BOA.DH.MKT. 2194/112). Bu belgede adı geçen mağaza, muhtemelen Eminönü'ndeki Zaptiye Caddesi üzerindeki mağazadır.

1902'de Hazine-i Hassa Nazırı Sakız Ohannes Efendi tarafından fabrikada Çuha, Şayak ve İplik Dairesi,[*] 1905'te de Fes Dairesi açılmıştır (Kaya, 1999).[**] Yine bu yıllarda, Fransız çuhasından daha kaliteli çuha üretebilmek için fabrikada özel bir daire kurulduğu ve bu çuhaların imali için Avrupa'ya makineler sipariş edildiği bilinmektedir (BOA.Y.MTV. 244/22; BOA.Y.PRK.BŞK. 69/128) (Ek 12a, 12b).

V. Mehmet / Sultan Reşat Dönemi'nde (1909-1918) de faaliyetine devam eden fabrikanın, saray ve yakın çevresi dışında, Avrupa'daki fabrikalar gibi daha geniş bir kesime hitap etmesi düşünülmüş ve bunun için el tezgâhlarının yanı sıra, makineli üretiminin de arttırılması gerekli görülmüştür. Nitekim sonraki yıllarda fabrika sipariş üzerine Avrupa'daki sefaret binalarına halı ve kumaş dokumaya başlamıştır (MSA. 1/210; Gezgör, 1999).

1917'de yünlü dokuma tezgâhlarının sayısı 20'den 50'ye çıkarılarak üretim arttırılmış ve kadın işçilerin çalıştırılmasına başlanmıştır. Fabrika 1910'larda 149 HP gücündeki buhar makinesinin yanı sıra, yalnız burada bulunan boyahane ve perdah makineleri ile Osmanlı İmparatorluğu'nun en modern tekstil kuruluşu haline gelmiştir (Dölen, 1992).

T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri, Osmanlı Arşivi Bölümü'ndeki tarihsiz Hazine-i Hassa defterleri arasında Hereke Fabrikası'nın Şehzadebaşı (BOA.HH.d. 19704), Terzihane (BOA.HH.d. 19705) ve Köprübaşı Şubeleri'nin devir defterleri (BOA.HH.d. 19706) bulunmaktadır. Bu defterlerden, fabrikanın İstanbul'un farklı semtlerinde bulunan şubeleri aracılığıyla halka yönelik satış yaptığı anlaşılmaktadır.

1913-1915 sanayi istatistiklerinin ipek dokumacılığı ile ilgili bölümünde muharrik güç kullanan 6 kuruluştan[***] bahsedilmekte ve şu bilgiler verilmektedir: "Tesisat bakımından adı geçen 6 fabrikada 12 beygir gücünde 1 buhar makinesi, 100 beygir gücünde 3 su türbini, 229 beygir gücünde 12 hareketli güç vardır. Bunun 65,4'ünün Hereke Fabrikası'nda bulunduğu, ayrıca boya ve kumaş perdahı için gerekli olan âletlerin de fabrikada mevcut olduğu belirtilmektedir (Ökçün, 1997) (Şekil 3.75-Şekil 3.78).

---

[*] Bu ürünlerin üretimi için yapılan planlama çalışmasının açıklandığı tarihsiz bir arşiv belgesinden anlaşıldığı üzere, fabrikada çuha imalâtına başlanmasına karar verildikten sonra bu amaçla inşa edilecek yapı için 1200 lira, makineler için 2800 lira, suyun ıslahı için de 500 lira olmak üzere, toplam 4500 liralık bir harcama öngörülmüştür. Çuha üretimi için inşa edilecek yapının 40 metre uzunluğunda ve 20 metre genişliğinde olması planlanmış ve bu metraja göre maliyet hesabı yapılmıştır (BOA.Y.PRK.HH. 34/62) (Ek 41).

[**] Tarihsiz bir arşiv belgesinden, fabrikada bu tarihlerde günde 500 âdet fes üretildiği bilinmektedir. Ülkenin zamanla artan fes ihtiyacını karşılamak amacıyla 618 lira karşılığında kalın dikim için derin dokuma makinesi, boya kazanı ve lastik perdah makinelerinin alımı için teşebbüste bulunulmuştur. Bu makinelerin tedariki sonucu günlük fes üretiminin 20.000 âdete çıkarılacağı belgeden anlaşılmaktadır (BOA.Y.PRK.HH. 34/53).

[***] Dervişyan Kogas, Hacı Sabri, Koyucuyan Mihran, Mensucat-ı Osmaniye Anonim Şirketi, Morukyan Dikran, Hereke Fabrika-i Hümâyûnu (Ökçün, 1997).

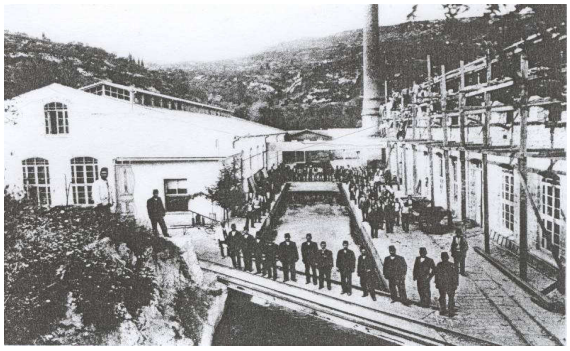
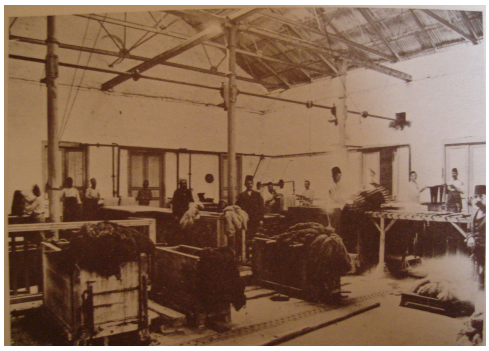

Şekil 3.75 ve Şekil 3.76 Hereke Fabrika-i Hümâyûnu'ndaki boyahane (Sümerbank Hereke Fabrikası Albümü; Küçükerman, 1987a)

Şekil 3.77 ve Şekil 3.78 Hereke Fabrika-i Hümâyûnu'nda dokunan kumaşların preslendiği bölüm; büküm makineleri (Küçükerman, 1987a; İÜK, Yıldız Albümü, 90607/3)

1918'de fabrika genişletilerek yünlü dokuma kısmı 52 tezgâha çıkarılmış ve Hereke bir yünlü dokuma fabrikası görünümü kazanmıştır. Cumhuriyet'in İlânı'ndan sonra, bir süre Maliye Vekâleti'ne bağlı olarak çalışan fabrika, 1925'te Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası'na devredilmiş (Toprak, 1985) ve yine genişletilerek tezgâh sayısı 101'e çıkartılmıştır (Dölen, 1992)

1932 yılında fabrika ek tesislerle yünlü malzemelerin ve yün ipliğinin üretiminde kendini destekler duruma gelmiş (Dağcı, 1981); ancak aynı yıl fabrikanın yünlü kısmında çıkan yangın sonucunda bina ile yün ve iplik makinelerin büyük bir kısım tahrip olmuştur (Alageyik, 1967). Tezgâh sayısının 107'e yükseltildiği onarım sırasında, yıkama, boyama ve terbiye daireleri* modern bir sisteme kavuşturulmuş ve 1932 yılında fabrika yeniden faaliyete geçmiştir (Kaya, 1999).

1933 yılında Sümerbank'a devredilmiş olan fabrika "Hereke İpekli ve Yünlü Dokuma Fabrikası" adıyla çalışmaya devam etmiş, 1937 yılından itibaren ise "Türkiye Yünlü Dokuma

* Görünüm, tutum ve kullanım özelliklerini istenilen yönde geliştirip değiştirmek için tekstil ürünlerine yapılan ön işlemler, renklendirme ve bitim işlemlerinin yapıldığı daire (Ergür, 2002).

ve Yün İpliği Fabrikaları T.A.Ş." adıyla faaliyet göstermiştir (Sümerbank Cumhuriyet'in 25. Yılı, 1948) (Şekil 3.79 ve Şekil 3.80).

Şekil 3.79 ve Şekil 3.80 Hereke Fabrika-i Hümâyûnu'nun Sümerbank'a bağlandığı yıllardaki görünüşü; yünlü işletme binaları (Küçükerman, 1987a)

1945'te aktarma*, iplik, çözgü**, vargel (iplik eğirme), harman, boya, yıkama dairelerinde değişiklik yapılmış, 1949 yılında meydana gelen sel felaketi nedeniyle, dokuma, çözgü, vargel ve iplik dairelerine dolan sular fabrikanın bir hafta çalışamamasına neden olmuştur (Tuğlacı, 1981; Kaya, 1999). Aynı tarihte Sümerbank İplik ve Dokuma Fabrikaları Müessesesi dağıtılarak, 14 ayrı kuruluşa bölünmüştür. Bu kuruluşlardan birisi "Hereke Yünlü ve Halı Dokuma Sanayi Müessesesi" olmuş ve fabrika 1959'da Merinos Yünlü Sanayi Müessesesi'ne katılmıştır (Sümerbank Cumhuriyet'in 25. Yılı, 1948).

Hereke Fabrikası'ndaki halı üretimi 1966 yılında Ankara'da kurularak, 1967'de Isparta'ya nakledilen Sümerbank Halıcılık Müessesesi'ne bağlı Hereke Halı Eğitim Merkezi atölyesinde sürdürülmeye çalışılmıştır. Hereke'deki halı ve yünlü dokuma bölümleri ise uzun yıllar Merinos Yünlü Sanayi Müessesesi İşletme Müdürlüğü'ne bağlı çalışan birer şeflik durumunda kalmıştır (Küçükerman, 1987a).

Hereke kuruluşundan kısa bir süre sonra, Avrupa'da da prestijli bir markaya dönüşmüş, 1855 Paris Uluslararası Sergisi'nde kurdele ve şeritler için mansiyon, 1862 Londra II. Uluslararası Sergisi'nde ipekli dokumalar için madalya almış, 1892 Viyana, 1894 Lyon, 1910 Brüksel ve 1911 Torino sergilerinde ise büyük ödüle lâyık görülmüştür. Ayrıca fabrika 1911-1973 yılları arasında Bursa, İzmir, İstanbul, Londra ve Viyana sergilerinde çeşitli gümüş, sarı ve bronz madalyalar almıştır (Kaya, 1999) (Şekil 3.81 ve Şekil 3.82).

* İpliğin, makinelerinden gelen masuraların (atkı) üzerinden başka bir masura ya da bobinin üzerine geçirilmesi işleminin yapıldığı daire (Ergür, 2002).

** Dokuma işleminden önce tezgâha gerilen; belirli bir düzen ve sayıda, gücü ve tarak dişlerine dikey olarak eşit ve koşut aralıklarla sıralandığı daire (Ergür, 2002).

Şekil 3.81 ve Şekil 3.82 Hereke Fabrika-i Hümâyûnu'nun aldığı Lyon ve Torino sergisi büyük ödülleri (Kaya, 1999)

1960 yılında eklenen tezgâhlarla beraber 112 tezgâhla çalışmakta olan fabrikaya ait yapıların bir kısmı 1995'te özelleştirilmiştir (Tuğlacı, 1981; Kaya, 1999). Haydarpaşa – Ankara demiryolunun güneyi ile Marmara Denizi arasındaki alanda yer alan 5 âdet yapı, T.B.M.M. Milli Saraylar Daire Başkanlığı'na, demiryolu hattının kuzeyinde bulunan yünlü dokuma atölyeleri ve bunlara ait depo, makine ve kazan dairesi ise özel sektöre devredilmiştir (Aydın ve Utkaner, 2006).

T.B.M.M. Milli Saraylar Daire Başkanlığı bünyesinde bir müze-fabrika statüsünü taşıyan fabrika, desen katalogundaki örneklerin jakar tezgâhlarında orijinaline bağlı kalınarak üretimiyle, kurulduğu günlerde olduğu gibi günümüzde de saray yapılarının tefrişine yönelik olarak faaliyet göstermektedir (Hereke Halı ve İpekli Dokuma Fabrikası Müdürü Ali İhsan Toraman ile fabrikanın personel müdürü Abdül Erbil ile yapılan görüşme, 18 Aralık 2007).

Mimari Özellikleri: Yaklaşık 196.000 m^2lik eğimli bir arazi üzerinde bulunan fabrika, halıhane, misafirhane, Beyaz Köşk, lojmanlar, ipekli ve yünlü dokuma atölyeleri, idare-ofis binası, ambarlar, makine bakım atölyeleri, kazan dairesi, yemekhane ve depolardan oluşmaktadır (Şekil 3.83).

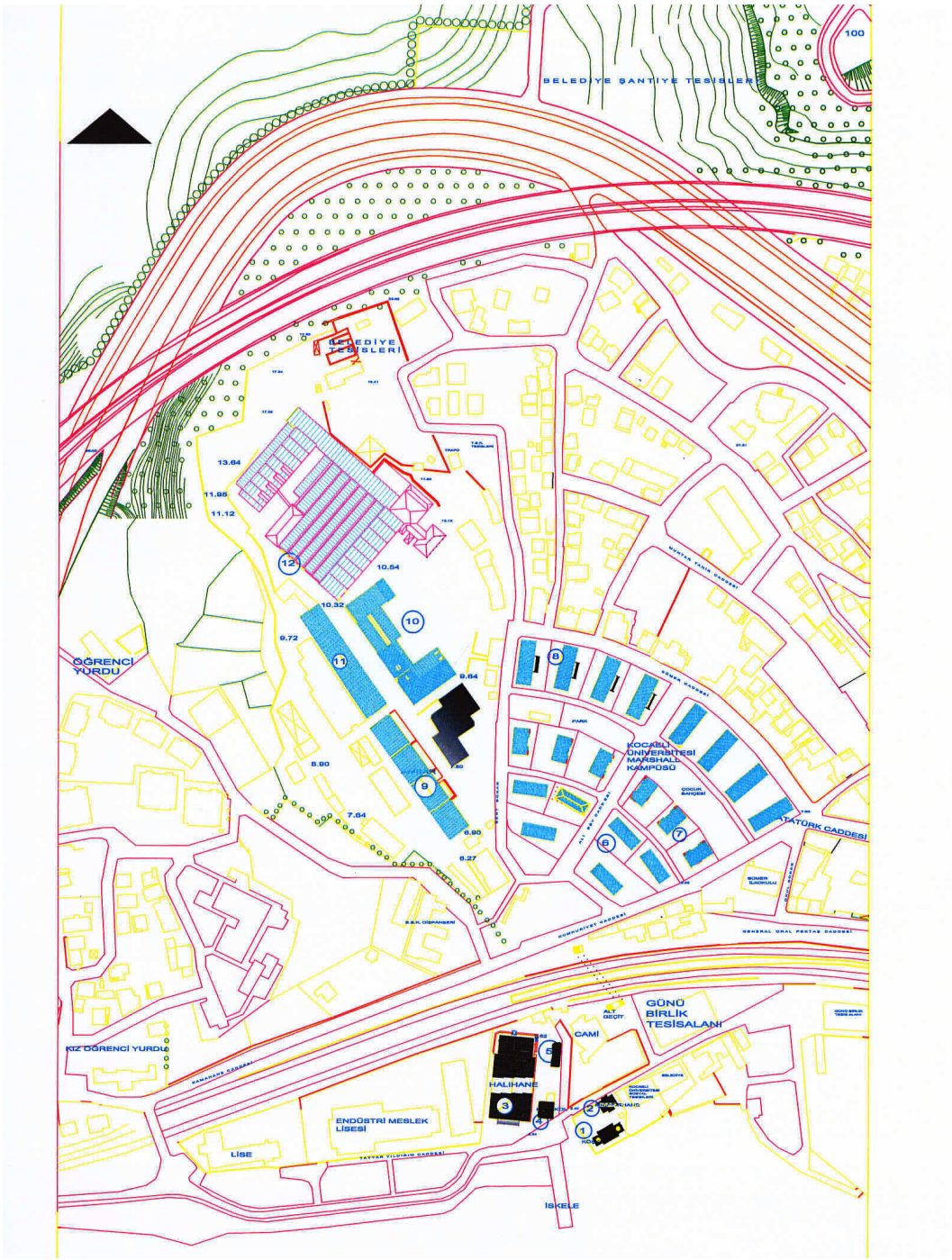

Şekil 3.83 Hereke Fabrika-i Hümâyûnu'nun vaziyet planı (Aydın ve Utkaner, 2006)

İlk fabrika binasından geriye kalan tek yapı Beyaz Köşk'tür. 1898'de Sarkis Balyan tarafından fabrikanın gezdirilmesi ve tanıtılması kapsamında yabancı misafirleri ağırlamak için inşa edilmiştir (Batur ve Batur, 1981). Hereke'de fabrikanın hemen yakınında, sahilde yer alan küçük kurma köşkün ahşap konstrüksiyonu ve tezyinatının Yıldız Sarayı'nda hazırlanarak, yerine monte edildiği bilinmektedir (MSA. Defter, 2019, 2603, Hazine-i Hassa

Emirler Defteri, 940, Hazine-i Hassa Ahkâm Defteri, 163; Gezgör, 1999) (Şekil 3.84 ve Şekil 3.85).

Şekil 3.84 ve Şekil 3.85 Beyaz Köşk'ün güneydoğu cephesi ve ana mekanı (Nevra Ertürk Arşivi, 2007; Aydın ve Utkaner, 2006)

Fabrikanın Abdülmecit Dönemi'nde inşa edilen ilk yapısı ise bugün mevcut değildir. Afife Batur ve Selçuk Batur "İstanbul'da 19. Yüzyıl Sanayi Yapılarından Fabrika-i Hümâyûnlar" başlıklı makalelerinde ilk fabrika binasını şöyle tanımlamaktadır: "Yıldız Albümleri'nde fotoğrafı görülen fabrika, yükseltilmiş bodrum üzerinde iki katlı, dikdörtgen planlı ve masif görünümlüdür. Bina basık kemerli, büyük dizi pencerelerden oluşan tamamen düz ve yalın bir cephe düzenine sahiptir. Binanın köşeleri ve saçak altı, üzerine beyaz sıvanmış taş bordürle çevrilidir" (Batur ve Batur, 1981).

Kurulduğu 1843 yılından itibaren üretime devam edilen fabrikada bu tarihsel süreç içerisinde farklı tarihlerde inşa edilmiş fakat günümüzde mevcut olmayan yapılar olduğu Osmanlı arşiv belgeleri ve fotoğraflara dayanarak söylenebilir. Bu yapılar: Kemhane, memur – işçi lojmanları, tezgâh dairesi, gazojen tesisi ve hastanedir. Adı geçen yapılardan sadece üretim yapıları hakkında aşağıda bilgi verilmektedir.

Kemhânenin 1850 yılında inşa edildiği, ancak ne zaman ve nasıl yıkıldığı bilinmemektedir. İÜK Yıldız Albümü'ndeki 1890 tarihli 90453/2 numaralı fotoğraftan, kemhânenin günümüzde halıhanenin batısında, dikdörtgen planlı ve iki katlı olarak inşa edildiği, dış cephesinin de ahşap kaplama olduğu tespit edilebilmektedir. Alt kat cephesi basık kemerli, üst kat cephesi ise dikdörtgen büyük dizi pencerelerden oluşan binanın köşelerine ahşap sütunçeler yerleştirilmiş, zemin ve 1. kat, zemin kat pencerelerinin üst kısmındaki ahşap kat silmesi ile cephede ayrılmıştır. Yapı saçak altında ahşap silme ile sonlanmaktadır (Aydın ve Utkaner, 2006) (Şekil 3.86).

Şekil 3.86 Hereke Fabrika-i Hümâyûnu'ndaki kemhâne, 1890 (İÜK, Yıldız Albümü, 90453/2)

Filatürhânenin Alman Arkeoloji Enstitüsü Fotoğraf Arşivi'nde bulunan 1890 tarihli fotoğrafından günümüzde halıhane olarak kullanılan yapı olduğu düşünülmektedir (Şekil 3.87). Mevcut belgelerden yapının yangın sonrası durumu hakkında bilgi edinilebilmekle beraber, yangın öncesi durumu hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Günümüzde halıhanede jakar tezgâhları ile halı dokuma tezgâhları yer almaktadır (Şekil 3.88-Şekil 3.91).

Şekil 3.87 ve Şekil 3.88 Hereke Fabrika-i Hümâyûnu'ndaki filatürhane, 1890; halıhanenin kuzey cephesi (Alman Arkeoloji Enstitüsü Fotoğraf Arşivi, KB 10407; Nevra Ertürk Arşivi, 2007).

Şekil 3.89 Hereke Fabrika-i Hümâyûnu'ndaki ipekli dokuma atölyesindeki jakar tezgâhı, 2007 (Nevra Ertürk Arşivi, 2007)

Şekil 3.90 ve Şekil 3.91 Hereke Fabrika-i Hümâyûnu'ndaki halıhanenin birinci katındaki halı dokuma atölyesi, 2007 (Nevra Ertürk Arşivi, 2007)

3.7 Çubuklu Billur* Fabrika-i Hümâyûnu / Çubuklu Cam Fabrikası

Konumu: Çubuklu

Kuruluş Yılı: 1844/1845

Mimarı: Bilinmiyor.

Mülkiyeti: Hazine-i Hassa

İmalat Türü: Cam ürünler.

Mevcut Durumu: Fabrika günümüzde mevcut değildir.

Tarihçe: Boğaziçi'nde İncir Köyü civarında Hüdavendigâr Müşiri (Bursa Valisi) Mustafa Nuri Paşa** tarafından 1844/1845'te bir cam ve billur fabrikası inşa ettirilmiş ve müdürlüğüne Darphane Nazırı Tahir Bey getirilmiştir (BOA.İ.MSM. 24/616) (Ek 42).

Avrupa'dan getirtilen ustaların da çalıştığı fabrikanın ürünleri, 1851'de Londra'da açılan uluslararası sanayi sergisinde sergilenmiş ve teşvik ödülü almıştır. 3 Ekim 1855 tarihli bir belgede, masrafların çokluğu ve Avrupa'yla rekabet nedeniyle fabrikanın zorluklar yaşadığı yazılıdır. Fabrika üretimine bir süre daha devam ettiği kaynaklarda yazılıdır (Küçükerman, 1994c; Bayramoğlu, 1999).

1847-1848'de İstanbul'daki fabrikaları yerinde inceleyen Charles MacFarlane, fabrikada çok sayıda yabancının çalıştığını belirtmiş ve fabrikanın üretim kapasitesinin yeterli olmadığından bahsetmiştir. MacFarlane ayrıca, 19. yüzyılın ikinci yarısında fabrika civarında bulunan don yağ imalâthanelerinde çıkan bir yangında, fabrikanın tahrip olduğunu da yazmıştır (Müller-Wiener, 1992).

Yukarıda verilen sınırlı sayıdaki bilgi haricinde fabrikayla ilgili Osmanlı arşiv belgeleri arasında da bilgiye ulaşılamadığı için, fabrikanın ne kadar süreyle çalıştığı, üretim yaptığı, nasıl işletildiği ya da ne zaman ve ne sebeple kapandığı hakkında herhangi bir bilgi verilememektedir.

Mimari Özellikleri: Gerek arşiv belgelerinde, gerekse diğer kaynaklarda fabrikayla ilgili plan ya da herhangi bir görsel malzemeye ulaşılamadığı için fabrikanın mimari özellikleri hakkında bilgi verilememektedir.

---

* Gayet parlak ve şeffaf (saydam) taş veya pek saf ve temiz beyaz cam, kristal (Devellioğlu, 2007).

** Mustafa Nuri Paşa (1798-1878) II. Mahmut tarafından saraya alınmış, önce tırnakçı, daha sonra da sır kâtibi olmuştur. Çeşitli valilik görevlerinden sonra Serasker de olan Nuri Paşa'nın valilikleri arasında Bursa valiliği de vardır (Bayramoğlu, 2000).

3.8 Zeytinburnu Demir Fabrika-i Hümâyûnu / Zeytinburnu Demir Fabrikası

Konumu: İstanbul İli, Zeytinburnu İlçesi, 774 ada, 6 parsel*

Kuruluş Yılı: 1845

Mimarı: Garabet Amira Balyan

Mülkiyeti: Tophane-i Âmire

İmalat Türü: Kendi ihtiyaç duyduğu âlet ve parçaların yanı sıra, üçük işletmelere lazım olan makineler, takım ve tezgâhlar, buhar kazanları, vapur kazanları, tüfek çakmakları, mızrak uçları, top, kılıç, süngü, el silahları gibi savaş âletleri.

Mevcut Durumu: Fabrika özgün yerinde Genel Kurmay Başkanlığı'na bağlı 41. Bakım Merkezi Komutanlığı olarak askeriyeye ait araçların ve donanımın bakım ve onarımını yapmaktadır.

Şekil 3.92 Zeytinburnu 41. Bakım Merkezi Komutanlığı'nın uzaydan görünüşü [1]

Tarihçe: İzmit Çuha Fabrika-i Hümâyûnu / İzmit Çuha Fabrikası'nın kuruluş hazırlıkları sırasında demir fabrikasının tesisi fikri gündeme gelmiş, alınacak araç ve gereçlerle diğer ihtiyaçların önce Hasköy'deki dökümhaneye tesisi düşünülmüş, ancak burasının yetersiz kalacağı belirtilerek, fabrikanın Veliefendi Çayırı sahilindeki Zeytinburnu Mevkii'nde

* 11 Şubat 2008'de Zeytinburnu Belediyesi Bilgi Edinme Birimi'nden Gülseren Özcan ile yapılan yazışma sonucunda Zeytinburnu Demir Fabrika-i Hümâyûnu'nun ada ve parsel bilgisi elde edilmiştir.

kurulması uygun bulunmuştur (BOA.İ.MSM. 24/611) (Ek 43a, Ek 43b, Ek 43c, Ek 43d, Ek 43e).

Fabrikanın inşaatının tam olarak ne zaman başladığı arşiv belgelerinden tespit edilememekle beraber, 1260/1844/1845'te Garabet Amira Balyan'a binaların masrafına mahsuben 138.930 küsur kuruş tutarında bir ödemenin söz konusu olduğu tespit edilmiştir (BOA.HH.d. 65, t.y.). Dolayısıyla fabrikanın inşaatının 1843-1844 yıllarında başladığını söylenebilir.

İzmit Çuha Fabrika-i Hümâyûnu / İzmit Çuha Fabrikası'yla ilgili hazırlıklar için İngiltere'ye gönderilen Ohannes Dadyan, demir fabrikası için de görevlendirilmiş (BOA.İ.MSM. 24/611) (Ek 43a, Ek 43b, Ek 43c, Ek 43d, Ek 43e), fabrikanın kuruluş aşamasında, gerek makine-teçhizat, gerekse işgücü için yurtdışından, özellikle de İngiltere'den destek alınmıştır (Karaoğlu, 1994).

İnşaat çalışmalarına İngiltere'den getirtilen fabrikatör Mösyö Hetk ve saray kalfası Garabet Amira Balyan nezaret etmiştir (BOA.İ.MSM. 24/612).

Zeytinburnu'nda inşa edilmekte olan fabrika için Darphane-i Âmire Hazinesi'nden 6200 kese sermaye akçesi tahsis edilmiş (BOA.İ.MSM. 24/612), fabrikanın Tophane'ye devredilmesi işlemine kadar (1848-1849 mâli yılı) ise fabrikanın faaliyet giderlerinin bir kısmı Hazine-i Hassa tarafından finanse edilmiştir (BOA.HH.d. 67, t.y.).

22 Ş 1262/14.01.1846 tarihli tezkirede, fabrikanın henüz tamamıyla bitirilmediği, ancak en büyük kısmını teşkil eden izabe (eritme) fırınının tamamlandığı ve Büyükada'dan getirtilen demir cevherinin eritilmesine başlandığı ifade edilmiştir (Karaoğlu, 1994).

Fabrika 1849'larda tamamlama süreci içindeyken Tophane-i Âmire'ye devredilmiştir (BOA.İ.MSM. 24/648). Bundan sonra, yarım kalan inşaatın bitirilmesi ve işçi maaşlarının ödenmesine çalışılmıştır. Gerekli makine ve araçlarla birlikte, Belçika'dan ustalar getirilmiş, birçok yardımcı malzeme de Azatlı Baruthanesi'nde kurulmuş olan dökümhanede yapılmıştır (Tekeli ve İlkin, 1992; Karaoğlu, 1994) (Şekil 3.93).

Şekil 3.93 Zeytinburnu Demir Fabrika-i Hümâyûnu'ndaki bir binadan görüntü (Alman Arkeoloji Enstitüsü Fotoğraf Arşivi, KB 11642)

Fabrika Tophane bünyesindeyken fırınlarda çelik namlu dökümü gerçekleştirilmiş, rokethane, güllehane, demirhane, eğerhane, bakırhane, çelikhane, haddehane gibi bölümler ise faaliyetlerini sürdürmüştür (Karaoğlu, 1994).

Daha ziyade askeri ihtiyaçlar için çalışan izabe fırını ve dökümhane, fabrikayı gerçek anlamda bir demir-çelik fabrikası denebilecek duruma yükseltememiş, dökümhanenin yanına 1881'de inşa edilen fişekhane* ise bu tesisin en iyi çalışan bölümü olmuştur (Cezar, 2002) (Şekil 3.94 ve Şekil 3.95).

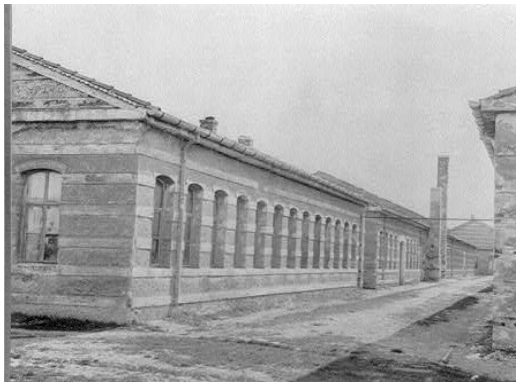

Şekil 3.94 ve Şekil 3.95 Zeytinburnu Demir Fabrika-i Hümâyûnu'nun fişekhanesi ve makine dairesi (II. Abdülhamit Albümü, 1880-1893, 11917/27 ve 11917/8) [2]

Fabrikada Nusretiye'deki saray için bahçe şadırvanı yapımında kullanılacak kalıplar ve demir âletler, cıvata takımları, terazi ve aksamı, muhtelif tezgâhlar, saray için fener sütunu kalıpları, anahtarlar, karyola ve soba takımları, para kasası, su tulumbaları üretilmiş, ayrıca Ihlamur Kasrı bahçesi için 18 ayak yüksekliğinde dökme demirden bir çeşme yapılmıştır (İlgürel, 1989; Karaoğlu, 1994). 1849'da İstanbul sokaklarının havagazı ile aydınlatılmasına karar verilince, özel demir direkler de bu fabrikanın dökümhanesinde dökülmüştür (Clark, 1992).

Ömer Karaoğlu "19. Yüzyıl Sanayileşme Teşebbüsleri ve Zeytinburnu Demir Fabrikası'nın Kuruluşu" başlıklı yüksek lisans tezinde, incelediği arşiv defterlerinde fabrikanın piyasaya dönük satışı ya da kârına dair bir bilgiye rastlanmadığını belirtmiştir (Karaoğlu, 1994).

Fabrika, kuruluşundan itibaren kesintisiz olarak üretimini sürdürmekle birlikte, başta hammadde sorunu olmak üzere, çeşitli etkenler nedeniyle gelişememiştir. 19. yüzyılın ikinci

* 07 Ra 1297/18.02.1880 tarihli arşiv belgesinde, Avrupa'dan getirtilmiş fişek makinesinin Zeytinburnu Fabrikası'na konulmasından bahsedilmektedir (BOA.İ.MMS. 65/3087).

yarısında tamamen silah ve mühimmat üretimi için kullanılmış olan fabrika (Clark, 1992), 1860'larda Tüfenkhane-i Âmire'ye bağlanmıştır (Martal, 1999).

Fabrikada 1896 yılında yirmidört saatte iki yüz on beş bin Martini fişeği imâl edebilecek seviyeye ulaşılmış (BOA.Y.MTV. 156/43), Almanya'dan mavzer fişeği imâlinde kullanılmak üzere alınan makine ve tezgâhları koymak için 1902'de ek bir bina yapılarak fabrika genişletilmiştir (BOA.Y.PRK.BŞK. 60/56) (Ek 44).* Fişek imali için Krupp Fabrikası ile mukavele imzalanmış (BOA.Y.MTV. 230/27) (Ek 45); mavzer tüfekleri, şarapnel, obüs, fişek ve kovanları, milsiz tane ve peşverin üretilmiştir (BOA.Y.PRK.ASK. 253/57) (Ek 46) (Şekil 3.96 ve Şekil 3.97).

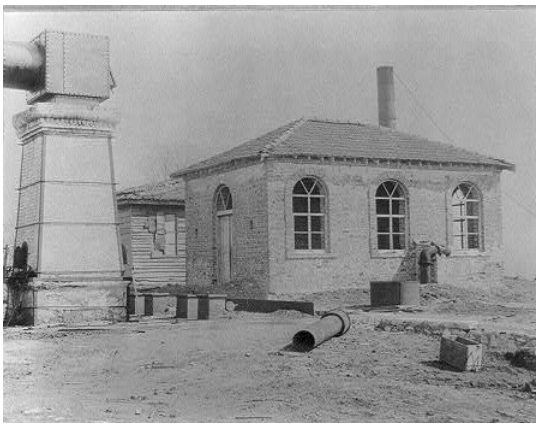

Şekil 3.96 ve Şekil 3.97 Zeytinburnu Demir Fabrika-i Hümâyûnu'ndaki su makinesi binası ve bir makine dairesinin içi (II. Abdülhamit Albümü, 1880-1893, 11917/30) [2]; (Alman Arkeoloji Enstitüsü Fotoğraf Arşivi, KB 11641)

Teknisyenlerin yetiştirilmesi amacıyla geçici olarak fabrikaya bağlı bir meslek okulu tesise ilâve edilmiştir. 19. yüzyıl sonlarında askeri ürünlerin üretim payı artmış, tesis 1900/1901 yılında tamamıyla bir mühimmat fabrikasına dönüştürülmüş ve bunun için gerekli makinelerle donatılmıştır (Müller-Wiener, 1992).

Mücteba İlgürel "Zeytinburnu'nda Bir Demir Fabrikası" başlıklı makalesinde, fabrikanın bir taraftan Büyükada'daki madene uzak olması, diğer taraftan kötü işletmecilik, Avrupa ile rekabet, imalâtın verimli sahalara kaydırılamamasının fabrikanın gelişmesinde engel teşkil ettiğini belirtmiştir (İlgürel, 1989).

* Avrupa'dan getirilmiş fişek makinesinin fabrikaya konulması hususunda bkz. BOA.İ.MMS. 65/3087; fabrika dahilindeki mavzer fişek fabrikası için yeni makine aksamı sipariş olunduğu ile ilgili daha detaylı bilgi için bkz. BOA.Y.MTV. 228/29.

Mimari Özellikleri: 128.000 m^2lik bir alana yayılan ve günümüzde askeriyenin bakım birimi olarak kullanılan fabrikadan geriye kalan yapılar hakkında bilgi vermek, fabrikanın bulunduğu alan ziyaret edilemediği için oldukça zordur.

Konuyla ilgili arşiv belgeleri ve diğer kaynaklar tarandığında, Yıldız Tasnifi Mütenevvî Maruzat Evrakı tasnifi, 25 B 1319/07.11.1901 tarihli ve 222/129 numaralı belgede, Tophane-i Âmire Ebniye Komisyonu'ndan Teftiş-i Umumi Askeri Komisyonu'na gönderilen yazılarda, yeniden inşa olunacak mavzer fişekhanesinde istihdam olunacak işçilere mahsus olmak üzere yeniden inşa olunacak amele koğuşunun keşif defteri ve planına ulaşılmıştır. Bu tasnif içindeki bir belgede, komisyonun Sermimarı olarak Alexander Vallaury'nin adı geçmektedir (BOA.Y.MTV. 222/129) (Ek 47a, Ek 47b, Ek 47c, Ek 47d Ek 47e, Ek 47f).

T. Gül Köksal "İstanbul'daki Endüstri Mirası için Koruma ve Yeniden Kullanım Önerileri" başlıklı doktora tezinde (2005), fabrikanın doğusunda konumlanan ve bir dönem askeri hastane olarak kullanılan fabrikaya ait okulun, kötü ve bakımsız durumda olduğu için Zeytinburnu Belediyesi'ne ücretsiz olarak devredildiğini, fabrikanın batısındaki barut sökme daireleri ve barut imhâ yeri olarak kullanılan alanın yeni sahibinin ise Et Balık Kurumu olduğunu belirtmektedir (Köksal, 2005).

Fabrikanın 1918'deki durumunu gösteren planda (Şekil 3.98), muhafaza bölüğü koğuşları (1), tekerlekhane (2) eski tabakhane, bez fabrikası (3), kebir pres (4), mermi imalâthanesi (5), nakkaşhane (6), müdüriyet (7), ambar (8), edevat çarhhanesi (9), fişek fabrikası (10), demirhane (11), demir haddehanesi (12), kundak fabrikası (13), havuz (14), bomba sökme daireleri (15) mevcuttur. T. Gül Köksal bu plan ile mevcut durumun neredeyse tamamen çakıştığını belirtmiştir (Köksal, 2005).

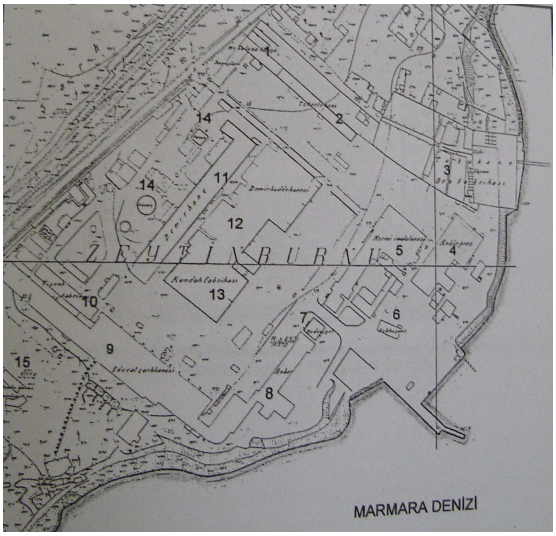

Şekil 3.98 Zeytinburnu Demir Fabrika-i Hümâyûnu'nun 1918 tarihli planı (Köksal, 2005)

Fabrikanın 19. yüzyıla tarihlenen ahşap bir çatı konstrüksiyonunun olduğunu ve bu çatıyı havalandırmak için çatı pencerelerinin açıldığını da belirtmiş olan T. Gül Köksal, fabrikanın özgün iki su kulesi, özgün malzemesi ve strüktürü ile ayakta olduğunu yazmış ve 1940'lardan bu yana fabrikanın, zorunlu değişiklikler ve bakım-onarım dışında fazla müdahale görmediğini eklemiştir. İlk kurulduğu dönemde daha geniş bir arazi içinde konumlanan fabrikanın, zaman içinde arazisinin kısmen satılması, kısmen de devredilmesi ile bugün daha küçük bir alana sahip olduğunu da ayrıca belirtmiştir (Köksal, 2005).

Edward C. Clark, "Osmanlı Sanayi Devrimi" başlıklı makalesinde (1992), Charles MacFarlane'nin fabrikanın yaklaşık 800 metre uzunluğunda duvarla çevrili olduğunu belirttiğini yazmıştır (Clark, 1992). Wolfgang Müller-Wiener ise "15-19. Yüzyıllar Arasında İstanbul'da İmalâthane ve Fabrikalar" başlıklı makalesinde (1992), denize yakın kurulan fabrikanın (Şekil 3.99) kenar uzunluğunun yaklaşık 200 metre olduğunu; fabrikanın kare şeklinde, denize doğru açık bir avlusunun ve burada kömür, demir getiren gemilerin yüklerini boşaltması için bir rıhtımın bulunduğunu[*], fabrikadaki dökümhanenin avlunun ortasında olduğunu belirtmektedir (Müller-Wiener, 1992).

Şekil 3.99 Zeytinburnu Demir Fabrika-i Hümâyûnu'nun 19. yüzyıl'daki görünüşü (Alman Arkeoloji Enstitüsü Fotoğraf Arşivi, KB 11640)

[*] 06 C 1296/27.05.1879 tarihli arşiv belgesinde, Zeytinburnu Fabrika-i Hümâyûnu'nun iskelesinin inşaasından (BOA.İ.DH. 786/63890); 28 S 1306/03.11.1888 tarihli bir diğer arşiv belgesinde ise, Zeytinburnu Fabrika-i Hümâyûnu'na ilaveten inşa olunacak rıhtım masrafından bahsedilmektedir (BOA.İ.DH. 1105/86589). Dolayısıyla 1880'lerde fabrikanın iskelesinin yapıldığı belgelerden anlaşılmaktadır (Şekil 3.98).

T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri, Osmanlı Arşivi Bölümü'nde yapılan araştırmalar sonucunda 1863-1908 yılları arasında tarihlenen arşiv belgelerinden[*] fabrikanın muhtelif kereler tamir edildiği anlaşılmakta ve fabrikanın içindeki üretim birimlerinin ne olduğu hakkında bilgi edinilmektedir. Bu bağlamda, Zeytinburnu Demir Fabrika-i Hümâyûnu'ndaki yapıların şunlar olduğu tespit edilmiştir: Çilingirhane, demirhane, güllehane, dökümhane, kılıçhane, haddehane, kimyahane, fişekhane, kundakhane, amele koğuşu, asker koğuşu, ahır, fırın, ambar binası ve iskele.

Arşiv belgelerinden, 1863-1908 tarihleri arasında fabrikada demir malzeme, gülle, kılıç, fişek, tüfek kundakları üretildiği, haddehane bölümünde ham demir madeninin eritildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca bu kadar fazla sayıda üretim birimine sahip olan fabrikanın büyük bir sanayi kompleksi olduğunu söylemek de yanlış olmayacaktır.

3.9 Makriköy (Bakırköy) Bez Fabrika-i Hümâyûnu / Bakırköy Bez Fabrikası[**]

Konumu: Bakırköy

Kuruluş Yılı: 1850

Mimarı: Ohannes Dadyan[***]

Mülkiyeti: Hazine-i Hassa

İmalat Türü: Bez, çuha, keçe, keten, çadır, amerikan bezi, fanila, çorap, ipek örme gömlek ve çeşitli renklerde ipekli.

Mevcut Durumu: Fabrika mevcut değildir.

Tarihçe: 1850 yılında Barutçubaşı Ohannes Dadyan tarafından Makriköy'de (Bakırköy) inşa edilen 4 katlı kâgir bir bina (Alageyik, 1967), 1850'lerin başında "Basmahane-i Âmire" adını almıştır (Toprak, 1985).

---

[*] BOA.A.MKT.MHM. 279/89, BOA.İ.DH. 864/69156, BOA.İ.DH. 876/69931, BOA.İ.DH. 892/71033, BOA.İ.DH. 963/76150, BOA.İ.DH. 968/76519, BOA.İ.DH. 1021/80504 BOA.İ.DH. 1043/82020, BOA.İ.DH. 1067/83713, BOA.İ.TPH. 1/1310/ZA-05, BOA.İ.TPH. 2/1311 N-05, BOA.İ.TPH. 2/1311 Za-04, BOA.İ.TPH. 2/1311 Z-01, BOA.İ.TPH. 3/1312/CA-01, BOA.İ.TPH. 3/1312/B-03, BOA.İ.TPH. 3/1312/M-05, BOA.İ.TPH. 4/1313 S-06, BOA.İ.TPH. 5/1314 S-03, BOA.İ.TPH. 8/1317/B-02, BOA.İ.TPH. 9/1318 Ra-4, BOA.Y.MTV. 222/129, BOA.İ.TPH. 12/1321 Ra-01, BOA.İ.TPH. 15/1324/R-01, BOA.İ.TPH. 16/1325/L-01, BOA.İ.TPH. 16/1325/Z-01, BOA.Y.MTV. 306/32, Y.A.RES. 153/61 (Ek 48a, Ek 48b; Ek 49a, Ek 49b).

[**] Zafer Toprak "Tanzimatta Osmanlı Sanayi" başlıklı makalesinde (1985) fabrikanın adını "Basmahane-i Âmire"; Wolfgang Müller-Wiener "15.-19. Yüzyıllar Arasında İstanbul'da İmalâthane ve Fabrikalar" başlıklı makalesinde (1992) "Çuhahane"; Emre Dölen "Tekstil Tarihi: Dünyada ve Türkiye'de Tekstil Teknolojisinin ve Sanayinin Tarihsel Gelişimi" başlıklı kitabında (1992) "Basmahane" olarak kullanmıştır.

[***] Pars Tuğlacı "Osmanlı Mimarlığında Batılılaşma Dönemi ve Balyan Ailesi" başlıklı kitabında (1981) fabrikanın günümüzde mevcut olmayan ilk binasının mimarının Garabet Amira Balyan olduğunu yazmaktadır. Herhangi bir arşiv belgesinde veya kaynakta fabrikanın ilk binasının mimarının Garabet Amira Balyan olduğuna dair bir bilgiye rastlanmamıştır.

Fabrikaya İngiltere'den 100 beygir gücünde bir buhar motoruyla birlikte, araç ve gereçler getirilmiş, fabrikada 1850-1851 yılları arasında basma, çorap, kirpas[*] ve pamuk ipliği üretilmiştir. Sonraki yıllarda genişletilen fabrikada basma üretimine başlanmış, ancak maliyetin yüksek olması nedeniyle, 1850'lerin ortalarında basmadan vazgeçilerek, bez üretimine ağırlık verilmiş; yeni tezgâhlar getirtilerek, yabancı ustaların nezaretinde günde yüz topun üzerinde bez üretilmiştir. Zamanla yabancı ustalara yol verilmiş, yerli sanatkârlar işe alınmış, makinelerin idaresi görevi de Bahriye'den çarkçı zabitlere verilmiştir (Toprak, 1985; Güran, 1992).

1867'de Harbiye Nezareti Levazımat-ı Askeriye Dairesi'ne devredilmiş[**] olan fabrika "Levazımat-ı Umumiyye-i Askeriye Bez Fabrikası" adıyla 1921'e kadar ordu ihtiyaçları için üretim yapmış; er elbiseliği, astarlık, iç çamaşırı, çadır bezi ve çanta kumaşı üretmiştir (Küçükerman, 1994a; Martal, 1999). 1894 yılı Temmuz ayında meydana gelen İstanbul depreminde büyük zarar gören fabrika onarılarak, Ekim 1894'de yeniden işletmeye açılmıştır (Dölen, 1992).

1900'lerde fabrikada bir el tezgâhı bölümü açılmış; burada havlu, peştamal, sofra örtüleri, sedir örtüleri ve perdelik kumaşlar dokunmuştur. Perşembe günleri fabrikanın Nizâmiye kapısı yanındaki tek katlı binalarda bu ürünler halka satılmış, Ramazan aylarında da Beyazıt Camii avlusunda sergi açılmıştır (Dölen, 1992).

1921 yılında fabrika Askeri Fabrikalar Umum Müdürlüğü'ne devrolmuş, üç senelik bir onarım ve düzenleme çalışmasından sonra üretim kapasitesini arttırarak, 1924 yılında yeniden açılmıştır. Fabrika 1925'te Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası'na, 1932'de Sanayi Ofisi'ne, 1933'te de Sümerbank'a devredilmiştir (Dölen, 1992).

1852 yılından beri çalışan Magdeburger Machinen Fabrik markalı yatay buhar makinesi 1926/1927'de kaldırılarak fabrikada elektrik kullanılmaya başlanmıştır. 1931'de ayrı motorlar ile çalışan 60 basit tezgâh içeren bağımsız bir dokumahane kurulmuş, hallaç makinelerinde yenileştirme yapılmış, Asa Lees marka harman, hallaç ve fitil makinesi getirtilerek, hazırlama bölümü genişletilmiştir. 1933'te ise el tezgâhçılığına tamamen son verilmiştir (Dölen, 1992).

---

[*] Yeniçerilere gömlek ve giysilik olarak verilen ham bez, pamuk ve keten bezine Osmanlıların verdiği ad (Ergür, 2002).

[**] 13 M 1312/16.07.1894 tarihli fabrikayla ilgili arşiv belgesi Seraskerlik Makamı'na hitaben yazılmış olup, bu belge fabrikanın o tarihlerde askeri bir fabrika olduğunu kanıtlar niteliktedir (BOA.İ.AS. 9/1312 M-11) (Ek 50a, Ek 50b, Ek 50c).

1934'teki yenileme ve genişletme çalışmaları sonucunda üretim kapasitesi arttırılmış olan fabrika yeni binasına yerleşmiştir. Fabrika 1944'te eski yapıların yerine günümüz tekniğine uygun yeni yapıların inşaası ile tamamen yenilenmiş, 1950'de yapılan genişletme çalışmaları sırasında iğ ve tezgâh sayısı arttırılmıştır. 1968'de ise fabrikaya 65 tezgâh daha eklenmiş, aynı yıl fabrika "Sümerbank Bakırköy Pamuklu Sanayii Müessesesi" adıyla piyasa için ürettiği hasse[*], flanel[**], tülbent, tentelik ve ham bez yanında, Milli Savunma Bakanlığı ihtiyaçlarını karşılamak üzere çalışmış ve satışlarının büyük bir bölümünü bu Bakanlığa yapmıştır (Alageyik, 1967; Dölen, 1992). Fabrikada 1983, 1986 ve 1987 yıllarında da çeşitli yenileme ve düzenlemeler yapılmış (Köksal, 2005); fabrikanın faaliyet alanı tekstilde en son aşama olan konfeksiyon üretimine dönüşmüştür (Küçükerman, 1994a).

Mimari Özellikleri: Fabrika günümüzde özgün yerinde mevcut değildir. Fabrikanın planlarına veya fabrikayla ilgili görsel malzemeye de ulaşılamadığı için mimari özellikleri hakkında bilgi vermek oldukça zordur.

T.G. Köksal'ın "İstanbul'daki Endüstri Mirası için Koruma ve Yeniden Kullanım Önerileri" konulu doktora tezinde, fabrikanın özgün yerinde tamamen yenilenmiş olarak faaliyetine devam ettiği, ancak 19. yüzyıla tarihlenen su kulesinin kaidesi ve yenilenen üst kısmı dışında, fabrika ve donanımına dair hiçbir yapının günümüze ulaşmadığını belirtmiştir (Köksal, 2005).

2007 yılı itibariyle fabrikaya ait herhangi bir iz kalmamış, kaidesi ve üst kısmı mevcut olan su kulesi de yok olmuştur. Fabrikanın bulunduğu arazi günümüzde otopark alanı olarak kullanılmaktadır.

3.10 Yıldız Çini Fabrika-i Hümâyunu / Yıldız Porselen Fabrikası

Konumu: İstanbul İli, Beşiktaş İlçesi, Yıldız Mahallesi, 63 pafta, 232 ada, 10 parsel[***]

Kuruluş Yılı: 1893/1894

Mimarı: Fabrikanın mimarı bilinmemekle beraber, fabrika 1895 yılında çıkan yangından sonra Raimondo D'Aronco tarafından fabrika onarılmış ve genişletilmiştir.

Mülkiyeti: Hazine-i Hassa

---

[*] Genellikle iç giyim yapımında kullanılan, sık dokunan, dayanıklı, bir tür pamuklu kumaş (Ergür, 2002).
[**] Her iki tarafı tüylendirilmiş yumuşak dokunuşlu bir kumaş (Ergür, 2002).
[***] Beşiktaş Belediyesi İletişim Merkezi ile yapılan 21 Ocak 2008 tarihli yazışma sonucunda Yıldız Çini Fabrika-i Hümâyunu'nun pafta, ada, parsel numarası alınmıştır.

İmalat Türü: Vazo, tabak, çay ve servis takımları, kahve fincanı, şekerlik, sürahi gibi farklı türde çini ve porselen.

Mevcut Durumu: Fabrika günümüzde mevcuttur ve özgün yerinde T.B.M.M.'ye bağlı olarak özgün işlevini sürdürmektedir (Şekil 3.100 ve Şekil 3.101).

Şekil 3.100 ve Şekil 3.101 Yıldız Çini Fabrika-i Hümâyunu'nun genel görünümü (Nevra Ertürk Arşivi, 2007)

Tarihçe: Fabrika II. Abdülhamit'in arzusu üzerine, 1893/1894 yılında Fransa'daki Sèvres Porselen Fabrikası'ndan gelen ustalar[*] tarafından Yıldız Sarayı'nın dış bahçesinde "Yıldız Çini Fabrika-i Hümâyunu" adıyla kurulmuştur. Fabrika, Sèvres Porselen Fabrikası'ndan getirtilen kalıplar, donanım ve Fransız fabrikasının tekniğiyle üretime geçmiştir. Saray ve çevresinin çini ve porselen ihtiyacını karşılamak[**] amacıyla üretim yapan fabrikada, Sèvres porselenleri düzeyinde ürün elde etmek de hedeflenmiştir (Batur, 1994). Fabrikada o dönemde motor gücü kullanılmamakta, imalât odun ve kömür fırınlarında yapılmaktaydı. Tesisat ise, bir fırın ile birkaç ayak tornasından ibaretti (Batur ve Batur, 1981) (Şekil 3.102 ve Şekil 3.103).

[*] 28 Ş 1330/12.08.1912 tarihli belgede, Fransa Devleti tebaasından ve Sevr Milli Fabrikası imalâtı mühendislerinden Mösyö Nare'nin çini fabrikasındaki istihdamı (BOA.İ.MF. 20/1330 Ş-12) (Ek 13a, Ek 13b, Ek 13c, Ek 13d, Ek 13e).

[**] 19 Ş 1319/30.11.1901 tarihli bir belgede, Ramazan-ı Şerif münasebetiyle saray için çini fabrikasına sipariş edilen porselen kaplar ve bedelleri hakkında Orman, Maadin ve Ziraat Nazırlığı'na tahririnden bahsedilmektedir (BOA.Y.MTV. 223/62).

Şekil 3.102 ve Şekil 3.103 Yıldız Çini Fabrika-i Hümâyunu'nun ilk kurulduğu yıllarda üretim atölyelerinden görüntü (İÜK Nadir Eserler 90552/84-85)

1894 İstanbul depreminde yıkılan fabrika, tekrar inşa edilmiş ve 1895 yılından itibaren yeniden üretime başlamıştır. Bu tarihte fabrikada, baş ressam Halid Naci*, 8 Fransız usta ile 15 yerli usta çalışmaktadır. Aynı yıl bir yangın geçiren fabrika, İtalyan mimar Raimondo D'Aronco tarafından onarılmış ve eklenen yeni yapılarla genişletilmiştir (Batur, 1994) (Şekil 3.104).

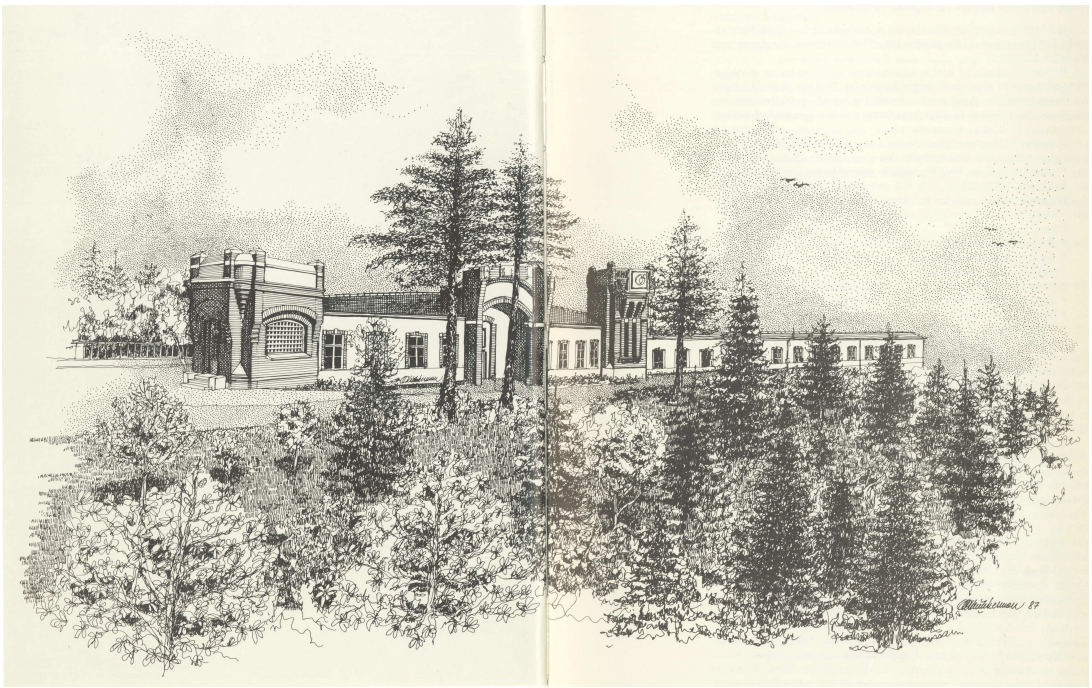

Şekil 3.104 Raimondo d'Aronco tarafından onarılan ve genişletilen Yıldız Çini Fabrika-i Hümâyunu'nun dış görünüşü (Küçükerman, 1987b)

* 1893'te Sanayi-i Nefise Mektebi'nden mezun olan ressam Halid Naci'nin Fransa'ya gönderilerek eğitim görmesi ve Sèvres atölyelerinde porselen ressamlığı öğrenmesi sağlanmıştır (Batur, 1994b).

1908'e kadar düzenli olarak çalışmasını sürdürmüş olan fabrikadaki üretim, kaolinin Fransa'dan gelmesi, ustaların yabancı olması ve ithâl malı ucuz eserlerle yarışamaması gibi nedenlerle yavaşlamış ve sonrasında kapatılmıştır. Ancak böylesine önemli bir fabrikanın kapalı olması imparatorluk için büyük bir kayıp olarak görülmüş, Müze-i Hümâyun Müdürlüğü'ne bağlanarak fabrikanın tekrar açılmasına karar verilmiş[*] ve 1911'de fabrika yeniden çalışmaya başlamıştır (Bayram, 1984; Küçükerman, 1994c).

1914'te I. Dünya Savaşı sırasında tekrar kapatılan fabrika, Avrupa'dan izolatör getirilemediğinden, haberleşmenin devamını sağlamak için telgraf tellerini asmaya yarayan porselen telgraf fincanları ve ordu için telefon izolatörlerinin üretimi için yeniden açılmıştır (BOA.İ.MMS. 197/1333 L-20; BOA.MV. 241/107) (Ek 51a, Ek 51b, Ek 51c, Ek 51d, Ek 51e). O dönemde fabrika ürünleri İstanbul'da Sultanhamam'da Hereke Fabrikası satış yerlerinde satılmış, Ramazan'da ise Beyazıt Camii avlusunda kurulan sergilerde hem halka teşhir edilmiş, hem de satılmıştır (Kocabaş, 1941).

1920'de tekrar kapanan fabrika, 1936-1938'de Milli Emlak İdaresi tarafından tasfiye edilmiş, fabrikaya ait demirbaş eşya ve porselen kalıpları müzayede ile satılmıştır. 1959'da Sümerbank'a devredilen fabrika, "Sümerbank Yıldız Porselen Sanayi Müessesesi" adını almış, yeni üretim programı için gerekli olan yapıların temeli atılmıştır. 1960'ta yeni üretim programı için gerekli olan makinelerin ve elektrikli fırınların montajına başlanmış, 1961'de işletme denemesi yapılmış ve 1962'de "Yıldız Çini ve Porselen Sanayi Müessesesi" adıyla tekrar üretime geçilmiştir (Küçükerman, 1994c).

Fabrikada 1980'lere kadar pişirme ve sırlama için elektrikle çalışan fırın kullanılmış, daha sonra yüksek üretim maliyeti nedeniyle bu yöntem bırakılmış ve yerine doğalgazla çalışan yeni fırın eklenmiştir (Şekil 3.105 ve 3.106).[**]

---

[*] 20 L 1328/24.10.1910 tarihli belgede, Yıldız Sarayı bahçesindeki Çini Fabrikası'nın Müze-i Hümayun İdaresi marifetiyle işlettirilmesi keyfiyeti tasvip buyrulmakta ise de, fabrikanın civarındaki köşke ve bahçeye zarar vermeyecek surette ifrazının mümkün olup olmayacağının öncelikle belirlenmesi yazılıdır (BOA.İ.MBH. 4/1328/L-022).

[**] Elektrikli fırında pişirme işlemi sırasında, vagonlara yerleştirilen ürünler fırın boyunca ilerlemekte ve işlem bittiği zaman diğer taraftan çıkmaktaydı. Doğal gazlı fırında ise, ürünler pişirme işlemi için ileri sürülmekte, işlem bitince geri çekilmektedir. Bugün eski fırın, vagonları ve donanımı ile orijinal yerinde korunmakta ve sergilenmektedir (Yıldız Porselen Fabrikası Müdürü İsmet Dağlı ile yapılan görüşme, 2 Kasım 2007).

Şekil 3.105 ve 3.106 Yıldız Çini Fabrika-i Hümâyunu'nda elektrikle ve doğalgazla çalışan fırınlar (Nevra Ertürk Arşivi, 2007)

1995'te T.B.M.M.'ye bağlanan fabrika günümüzde tam bir entegre tesis gibi 133 kişi ile tam kapasite çalışmakta; işlenmemiş madeni alıp, ürün haline dönüştürmektedir. Günümüzde fabrika asıl kuruluş misyonu olan saraya hizmet verme anlayışını devam ettirmekte; Türkiye'deki tüm saray, kasır ve köşklere yönelik üretim yapmakta, ayrıca T.B.M.M., Cumhurbaşkanlığı, Başbakanlık, Bakanlıklar, Valilik, Belediye gibi diğer devlet kurumları ile sivil toplum kuruluşlarının taleplerini de karşılamaya çalışmaktadır (Fabrika Müdürü İsmet Dağlı ile yapılan görüşme, 2 Kasım 2007).

Mimari Özellikleri: Fabrika, Şale Köşkü, Çadır Köşkü ve Malta Köşkü'nün bulunduğu Yıldız Sarayı'nın dış bahçesinin kuzeydoğu kanadında, tepenin en üst kesimindeki platoda bulunmaktadır. Fabrikanın ana giriş kapısına, Çırağan Caddesi ya da Palanga Caddesi üzerindeki Yıldız Sarayı'nın dış bahçesine açılan kapılardan girilerek ulaşılmaktadır (Şekil 3.107 ve Şekil 3.108).

Şekil 3.107 ve Şekil 3.108 Yıldız Sarayı'nın Palanga Caddesi üzerindeki dış bahçe kapısı; Yıldız Çini Fabrika-i Hümâyunu'nun ana giriş kapısı (Nevra Ertürk Arşivi, 2007)

Fabrika 6 binadan oluşmaktadır. Aşağıdaki yerleşim planına göre fabrika alanında bulunan binalar; müdüriyet (1), işletme binası (2), çini ve porselen el dekor atölyesi (3), sosyal tesis ve satış mağazası (4), ambar (5), girişteki satış mağazası (6) ve güvenlik noktasıdır (7) (Şekil 3.109).

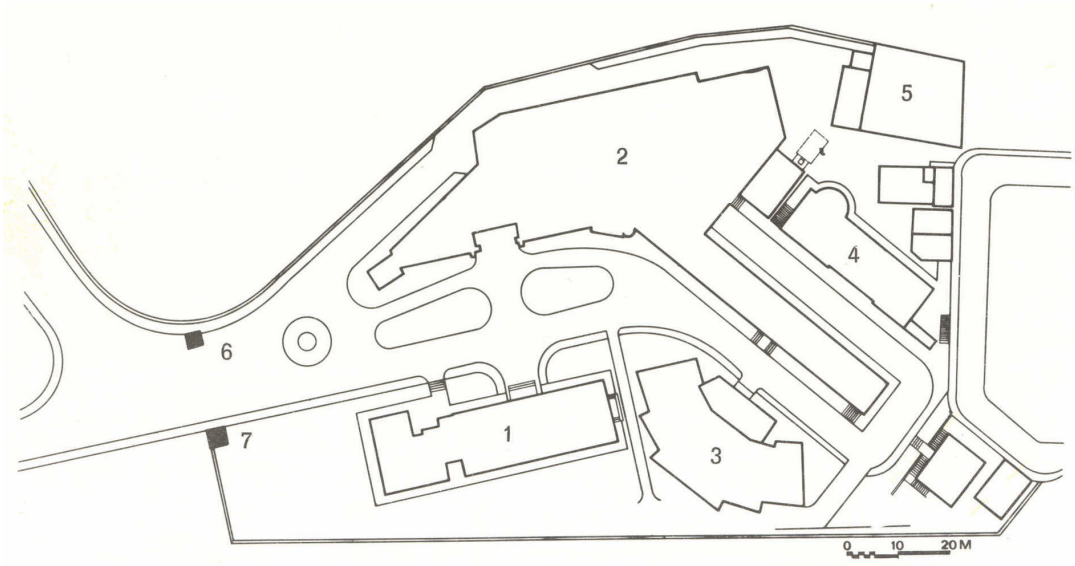

Şekil 3.109 Yıldız Çini Fabrika-i Hümâyunu'nun mevcut yerleşim planı (Küçükerman, 1987b)

Fabrika arazisinin güneyindeki 1 numaralı müdüriyet binası, dikdörtgen planlı ve tek katlı bir yapıdır.

Arazinin kuzeyindeki 2 numaralı işletme binası, kâgir ve tek katlıdır. Binanın dış cephesi, sıvalı beyaz duvarlar üzerinde tuğladan söveleri olan kemerli pencere dizilerinden oluşmaktadır. İşletme binası, 1894 depreminden sonra çeşitli değişiklikler geçirerek günümüze ulaşan fabrikanın tek yapısıdır (Şekil 3.110 ve 3.111).

Şekil 3.110 ve 3.111 Yıldız Çini Fabrika-i Hümâyunu'nun işletme binasının güney cephesi ve doğu kanadı (Nevra Ertürk Arşivi, 2007)

İşletme binası iki bölümden oluşmaktadır. Olasılıkla ilk yapımına ait olduğu sanılan doğu kanadı, yaklaşık olarak 55 x 7,5 metre boyutunda bir dikdörtgen plana oturan, kâgir, tek katlı bir yapıdır. Sıvalı beyaz duvarlar üzerinde tuğladan söveleri olan basık kemerli pencere dizileri vardır. Bir dirsek yaparak bu bölüme eklenen kuzey kanadı Raimondo D'Aronco'nun tasarlayıp yaptığı ek bölüm olmalıdır (Batur, 1994) (Şekil 3.112). Binanın üzerine oturduğu plato, doğu kanadına doğru hafif bir eğimle alçalmaktadır.

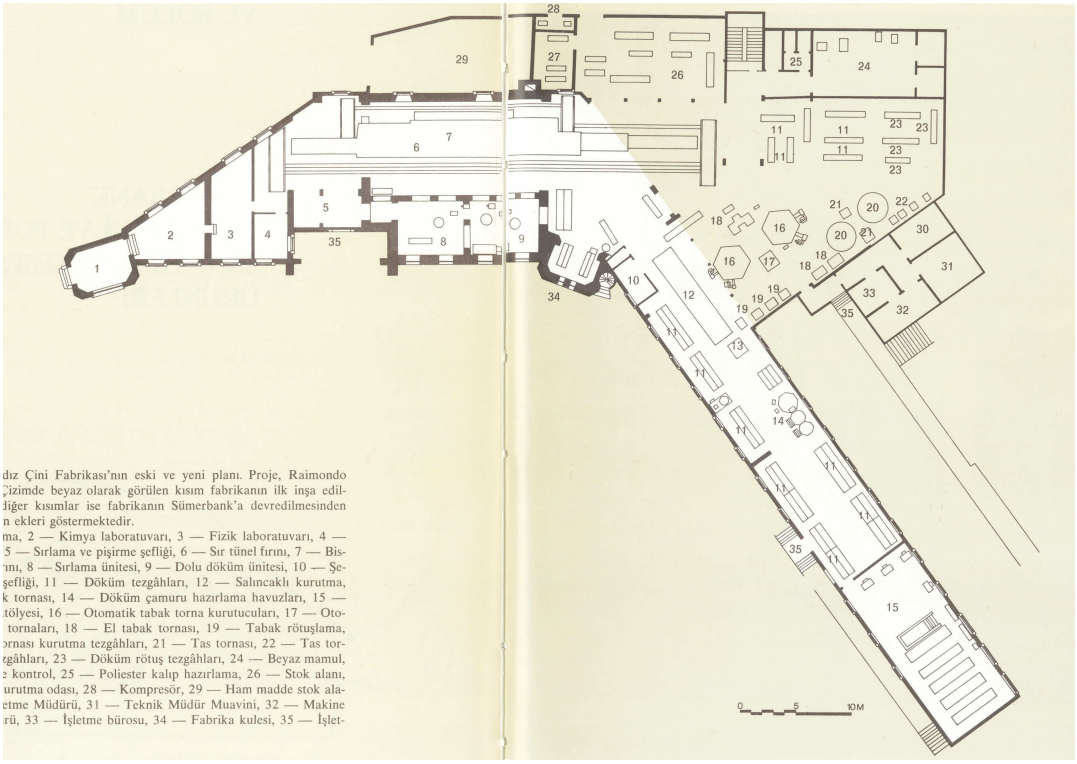

dız Çini Fabrikası'nın eski ve yeni planı. Proje, Raimondo
Çizimde beyaz olarak görülen kısım fabrikanın ilk inşa edil-
diğer kısımlar ise fabrikanın Sümerbank'a devredilmesinden
n ekleri göstermektedir.
ma, 2 — Kimya laboratuvarı, 3 — Fizik laboratuvarı, 4 —
5 — Sırlama ve pişirme şefliği, 6 — Sır tünel fırını, 7 — Bis-
ını, 8 — Sırlama ünitesi, 9 — Dolu döküm ünitesi, 10 — Şe-
şefliği, 11 — Döküm tezgâhları, 12 — Salıncaklı kurutma,
k tornası, 14 — Döküm çamuru hazırlama havuzları, 15 —
tölyesi, 16 — Otomatik tabak torna kurutucuları, 17 — Oto-
tornaları, 18 — El tabak tornası, 19 — Tabak rötuşlama,
ornası kurutma tezgâhları, 21 — Tas tornası, 22 — Tas tor-
gâhları, 23 — Döküm rötuş tezgâhları, 24 — Beyaz mamul,
kontrol, 25 — Poliester kalıp hazırlama, 26 — Stok alanı,
urutma odası, 28 — Kompresör, 29 — Ham madde stok ala-
etme Müdürü, 31 — Teknik Müdür Muavini, 32 — Makine
rü, 33 — İşletme bürosu, 34 — Fabrika kulesi, 35 — İşlet-

Şekil 3.112 Yıldız Çini Fabrika-i Hümâyunu'nun işletme binasının planı (Küçükerman, 1987b)

D'Aronco'nun ailesi tarafından saklanan belgeler arasında, Ziraat, Orman ve Maadin Nazırı'nın imzasını taşıyan 25 Nisan 1895 tarihli Fransızca bir mektupta, fabrikaya bazı ekler yapılması için projeler hazırlanması ve Sultan'a sunması istenmektedir. Bu mektuba göre, fabrikanın üretime geçişinin hemen ertesinde, 25 Nisan 1895'ten önce yandığı anlaşılmaktadır. D'Aronco yalnız bir onarım değil, aynı zamanda yenileme ve genişletme çalışması da yapmıştır (Barillari, 1995). Kuzey kanadı batıya doğru incelerek uzayan yamuk bir plana sahip olan işletme binasında çamur atölyesi, depo, modelhane, sırlama ve pişirme, fırınlama, kurutma, torna, rötüşlama üniteleri ile laboratuvar bulunmaktadır.

Binanın ana cephesindeki üç kitlesel öğe Raimondo D'Aronco tarafından yeniden düzenlenmiştir. Bu üç öğe sırasıyla, batı ucundaki giriş bölümü, kemerli büyük giriş kapısı ve baca-kuledir.

Sırlı tuğlayla inşa edilmiş giriş bölümü, 6.30 x 4.70 metre boyutunda dikdörtgen bir plana sahiptir. Pencere ve kapıda basık kemerli ve taşırtmalı üzengiler vardır, köşelerde ise kırık dönüşler yapılmıştır (Şekil 3.113). Büyük giriş kapısının iki yanı sırlı tuğlayla örülmüştür. Taşırtmalı kuleler, üst kısımda eliptik bir bitiş formu gösterir. Basık kemerin kilit noktasında yarım daire kemerli bir niş ve içinde bir vazo figürü bulunmaktadır (Şekil 3.114). Kuzey kanadı ile doğu kanadının birleştiği noktada, bugün su deposu olarak kullanılan, sırlı tuğlayla kaplı baca-kule ise, giriş bloğu ve büyük giriş kapısına göre daha yüksek ve belirgindir. Köşelerde kırık dönüşler ve taşırtmalı çıkmalar vardır (Şekil 3.115).

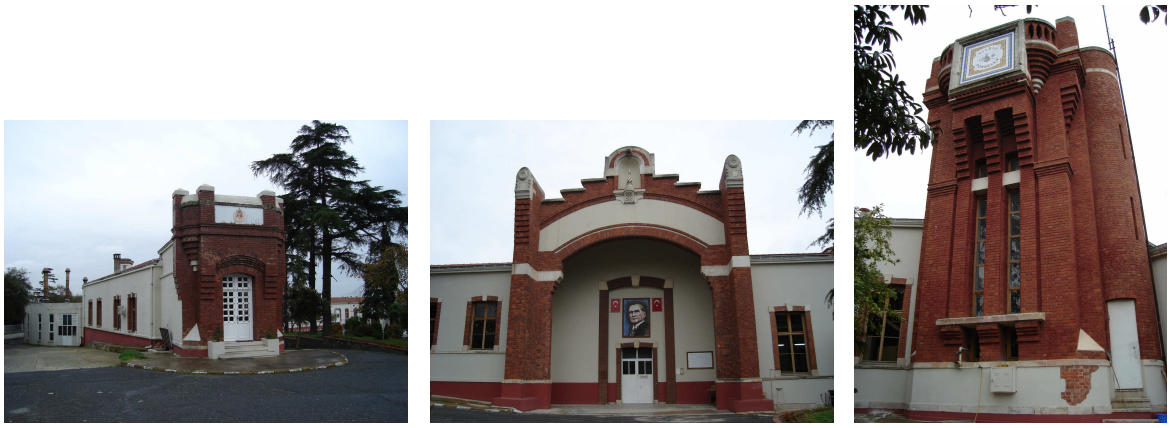

Şekil 3.113-Şekil 3.115 Yıldız Çini Fabrika-i Hümâyunu'nun işletme binasının giriş bloğu; büyük giriş kapısı; baca-kulesi (Nevra Ertürk Arşiv, 2007)

Arazinin güneyinde ve müdüriyet binasının doğusundaki 3 numaralı çini ve porselen el dekor ünitesi, dış bükey planlı ve tek katlıdır (Şekil 3.116 ve Şekil 3.117).

Şekil 3.116 ve Şekil 3.117 Yıldız Çini Fabrika-i Hümâyunu'ndaki çini ve porselen el dekor atölyesi (Nevra Ertürk Arşivi, 2007)

Arazinin kuzeyindeki 4 numaralı bina iki katlıdır; alt kat satış mağazası, üst katı ise sosyal tesis olarak hizmet vermektedir. 4 numaralı binanın kuzeyinde ambar binası (5 numara); arazinin batısında ise, fabrikanın diğer satış mağazası (6 numara) ile güvenlik noktası (7 numara) bulunmaktadır.

4. SONUÇLAR

Osmanlı Tarihi'nde 19. yüzyıl; devletin çağa uyarlanma, yeni ekonomiler, gelirler oluşturma amacıyla başlattığı bir dizi yenilenme çabasından oluşur. Bu çabalar çerçevesinde inşa edilmiş yapılar, devlet tarafından ordu ve saray ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla, ağırlıklı olarak başkent İstanbul olmak üzere, İzmit, Hereke, Bursa, Kayseri ve Konya'da da kurulmuştur.

Konuyla ilgili mevcut literatür incelendiğinde, Kârhâne-i Âmire / Fabrika-i Hümâyûn konusunun Osmanlı Mimarlık Tarihi'nde az çalışılmış bir konu olduğu, Fabrika-i Hümâyûnlar'ın tanımının sadece bir kaynakta yapıldığı, araştırma kapsamında elde edilen veriler değerlendirildiğinde ise bu tanımın yetersiz kaldığı görülmüştür (bkz. 2.1.1, s. 17).

Genel tarih, iktisat tarihi, mimarlık tarihi gibi çeşitli alanların kesiştiği disiplinlerarası bir konu olan Fabrika-i Hümâyûnlar'la ilgili bilgiler çelişkilidir. Osmanlı sanayileşmesinin ilk adımları olan kabul edilen bu yapıların isimleri çalışmanın ikinci bölümünde Şekil 2.9'da (bkz. s. 19-20) ve katalog kısmında da belirtildiği gibi pek çok kaynakta farklı telaffuz edilmiş; yerleri konusundaki çelişkili bilgiler ise kimi zaman aynı yerde, ancak zaman içinde yapılan eklemelerle oluşturulan üretim değişiklikleri nedeniyle yeni bir fabrika olarak algılanmalarına neden olmuştur. Çalışmanın 3.4 numaralı bölümünde Feshane-i Âmire'nin tarihçesi anlatılırken, artan çuha ihtiyacını karşılamak üzere kurulacak yeni binanın sanki yeni bir fabrika kuruluyormuş gibi anlatılması ya da Zeytinburnu Demir Fabrika-i Hümâyûnu gibi büyük bir sanayi tesisi olan fabrikada kurulan fişekhanenin, belgelerde "Fişek Fabrikası" adıyla sanki başka bir fabrikadan bahsediliyormuş gibi anlatılması çelişkilere neden olmaktadır. Ayrıca Kârhâne-i Âmire / Fabrika-i Hümâyûnlar'ın konumları, kuruluş yılları, mimarları, mülkiyetlerinin kime ait olduğu, üretim ihtiyaçlarına ya da deprem, yangın gibi doğal felaketlere bağlı olarak geçirdikleri değişimlerin hangi tarihte ve nasıl olduğu ile ilgili bilgilerin de kaynaklarda çoğunlukla birbiriyle uyuşmadığı görülmüş, arşiv belgelerine dayanarak bu bilgilerin hangisinin doğru olduğu çalışmanın 3 numaralı bölümünü olan katalog kısmında belirtilmiştir.

T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri, Osmanlı Arşivi Bölümü ile T.B.M.M. Milli Saraylar Daire Başkanlığı Arşivi'nde incelenen belgelerin değerlendirilmesi sonucu; çalışmanın esas konusunu oluşturan ve makine üretimi yapan yapıların yenileşme hareketlerinin somut mimari göstergesi olduğudur. III. Selim ve II. Mahmut Dönemi'nde "Kârhâne-i Âmire", Abdülmecit Dönemi'nden itibaren ise "Fabrika-i Hümâyûn" olarak adlandırılan bu üretim yapıları, III. Selim Dönemi ile başlayan devletin yenilenme hareketleri kapsamında, oluşan yeni ihtiyaçlara cevap vermek, ülke dışından ithal edilen askeri üniformalık kumaş, fes, yün, makine-teçhizat

vb. için hazineden ödenen parayı azaltmak, ihtiyaç olan ürünleri daha ucuza mâl etmek amacıyla, devlet tarafından 19. yüzyılın başından itibaren kurulan, aynı zamanda kumaş, fes, ipekli dokuma, halı gibi ürünleri iç piyasaya da süren, makine üretimi yapan üretim yapılarıdır.

19. yüzyıl öncesine ait saray ve dışındaki üretim birimlerinin geliştirilmesi ve çağın en yeni teknolojisine sahip makinelerle yeniden kurgulanması sonucu oluşturulan bu üretim yapıları, zamanla ordunun ihtiyaçlarının yanı sıra, günlük kullanımda sarayın ihtiyacı olan ya da yabancı misafirlere hediye edilen lüks tüketim mallarını da üretir hâle gelmiştir.

Araştırma süresince T.C. Başbakanlık Devlet Arşivi, Osmanlı Arşivi Bölümü'ndeki incelenen belgelerden hareketle, Kârhâne-i Âmire / Fabrika-i Hümâyûnlar'ın bir kısmının "Hazine-i Hassa" yönetimine bağlandığı, bir kısmının da "Harbiye Nezareti" ya da "Seraskerât" bünyesinde kurumlaştığı, Kârhâne-i Âmire / Fabrika-i Hümâyûnlar arasındaki koordinasyonun sağlanması için bir nezaret oluşturulduğu ve bu görevi de Tophâne-i Âmire Müşirleri'nin üstlendiği tespit edilmiştir. Çalışmanın 2.2.3 numaralı yönetim şekli bölümünde bahsedilen, Tarakçılar'da "Fabrika-i Hümâyûnlar Merkezi" olarak adı geçen Merkez'in işleviyle ilgili ise arşiv belgelerinden herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Osmanlı arşiv belgelerine dayanarak, imparatorluk sınırları içinde 15 âdet Kârhâne-i Âmire / Fabrika-i Hümâyûn olarak değerlendirilebilecek üretim yapısı tespit edilmiştir. Bu fabrikaların yapımına 1800'lerin başında III. Selim'in girişimiyle kurulan ve ilk Fabrika-i Hümâyûn modeli olarak tanımlanabilecek "Kârhâne-i Âmire" adı ile Osmanlı belgelerine geçen "Beykoz Kağıt ve Çuha Fabrikası" ile başlandığı, Osmanlı Devleti eliyle kurulan son Fabrika-i Hümâyûn olan Yıldız Çini Fabrika-i Hümâyûnu (1893/1894) / Yıldız Porselen Fabrikası ile son bulduğu görülmüştür.

Çalışma süresince elde edilen veriler, Kârhâne-i Âmire / Fabrika-i Hümâyûnlar'ın 19. yüzyıl öncesinde ordu ve saraya hizmet etmek üzere kurulan devlete ait Ehl-i Hiref Teşkilatı'nın, 19. yüzyıldaki devamı niteliğinde olduğu, Kârhâne-i Âmire / Fabrika-i Hümâyûnlar'ın yeniden yapılanan devletin birimlerine yönelik makine üretim yapan üretim yapıları olduğu görülmüştür. Saray ve Yeniçeri üretim birimleri, III. Selim Dönemi'nden itibaren çağın en yeni teknolojileriyle üretilmiş makinelerle donatılarak ve zamanla üretim miktarı ve kalitesindeki artışa paralel olarak, çağın moda mimari üsluplarına ve yeni işlevlere uygun mimari düzenlemelerle, yeni yapı türleri olarak inşa edilmişlerdir.

19. yüzyılda devlet sanayileşme adına birtakım hamlelerde bulunmuş; Kârhâne-i Âmire / Fabrika-i Hümâyûnlar'ın üretim kalitesi ve kapasitesini arttırmak için hiçbir masraftan

kaçınılmamış, Avrupa'dan hem işgücü, hem de makine-teçhizat transfer edilmiştir. Avrupa'dan getirilen deneyimli mühendis, usta ve işçiler Kârhâne-i Âmire / Fabrika-i Hümâyûnlar için gerekli donanımın kurulması ve işletilmesine yardımcı oldukları gibi, deneyim ve bilgilerini yerli usta ve işçilere de aktarmışlar, böylece ileriki yıllarda bu alanda yerel işgücü, malzeme ve donanımdan istifade edilerek, devletin zamanla yurtdışına bağımlı olmaktan kurtulması sağlanmaya çalışılmıştır. Ayrıca Avrupa'daki gelişmeleri takip etmek, yeni teknolojileri öğrenmek ve bunu fabrikalarda uygulamak üzere Avrupa'ya öğrenci de gönderilmiştir.

Çalışmanın gerek fabrikaların yönetim şeklinin anlatıldığı 2.2.3 numaralı bölümünde, gerekse 3 numaralı katalog bölümünde de belirtildiği gibi, Kârhâne-i Âmire / Fabrika-i Hümâyûnlar'ın kuruluşu, yönetimi, zamanla makinelerin de üretilmesi, yerleştirilmesi ya da işletilmesinde Ohannes ve Bogos Dadyan, Garabet Amira Balyan, Barutçubaşı Zimmi Simon, Zimmi Kikork, Barutçubaşı Evans, Avannis gibi gayrimüslimler de Tanzimat ruhuna uygun olarak görev almıştır. III. Selim Dönemi'nde Beykoz Kârhâne-i Âmire / Beykoz Kağıt ve Çuha Fabrikası inşaası ile görevli Kirkor Amira Balyan, makine donanımının yapımı ile görevli Kuyumcu oğlu Artin'e askerlikten muâfiyet verilmesi, memur, usta ve işçilerin nişan veya madalyalarla ödüllendirilmeleri devletin bu yatırımlara verdiği önemi göstermektedir. Yine Zeytinburnu Demir Fabrika-i Hümâyûnu / Zeytinburnu Demir Fabrikası'nın amele koğuşunun projelendirme ve inşaatında Sermimar Alexander Vallaury'nin görevlendirilmiş olması ise, konuyla ilgili kaynaklarda yer almayan bir bilgidir.

İlber Ortaylı'nın "İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı" başlıklı kitabında (1999) yaşanan büyük değişim ve yenilenmeler nedeniyle Osmanlı İmparatorluğu'nun en uzun yüzyılı olarak tanımladığı 19. yüzyıl süresince Kârhâne-i Âmire / Fabrika-i Hümâyûnlar Osmanlı Sanayi hamlelerini oluşturmuşlardır. 1805'ten 1908'e kadar olan süreçte önceleri Yeniçeriler'in yerine oluşturulan düzenli ve daimî ordunun üniforma, silah vb. ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla kurulan imparatorluğun bu fabrikaları, ordu düzeninin sistematik hâle gelmesi ve ihtiyaçların da sistematik biçimde üretilir hâle gelmesinden sonra iç piyasaya yeni geçilen kılık, kıyafete uygun fes ve giysilik kumaş üreterek, hazineye gelir sağlama konusunda katkı yapar duruma gelmişlerdir. Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu siyasi ekonomik açmazlara rağmen vazgeçmediği sanayileşme çabaları II. Meşrutiyet ve İttihat ve Terakki yönetimi ile birlikte millileşmiş, Sanayi Teşvik Kanunu gibi yeni girişim ve düzenlemelerle fabrikaların üretimleri geliştirilmiştir.

15. yüzyıldan başlayarak 19. yüzyıla kadar saray ve ordunun ihtiyaçlarını karşılayan Saray ve Yeniçeri Ehl-i Hiref Teşkilatları 19. yüzyıldan itibaren sırasıyla, III.Selim'in Nizâm-ı Cedid askerleri olarak oluşturmayı planladığı yeni ordunun kıyafetleri için çuha, muhtemelen eğitim kurumlarında kullanılmak üzere kağıt üreten Beykoz Kârhâne-i Âmire / Beykoz Kağıt ve Çuha Fabrikası; II. Mahmut Dönemi'nde deri ve yan ürünlerini üreten Beykoz Debbağhane-i Âmire / Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası, yine ordu için yazlık giysiler ve yelken bezi dokumak üzere pamuk iplik üreten Eyüp Rişтehane-i Âmire / Eyip İplik Fabrikası, fes ile çuha, aba gibi yünlü dokuma üreten Feshane-i Âmire / Fes Fabrikası; Abdülmecit Dönemi'nde aba, çuha gibi yünlü dokuma üreten İzmit Çuha Fabrika-i Hümâyunu / İzmit Çuha Fabrikası, halı, dokuma, döşemelik kumaş üreten Hereke Fabrika-i Hümâyunu / Hereke Halı ve İpekli Dokuma Fabrikası, cam üreten Çubuklu Billur Fabrika-i Hümâyunu / Çubuklu Cam Fabrikası, askeri malzeme ve makine üreten Zeytinburnu Demir Fabrika-i Hümâyunu / Zeytinburnu Demir Fabrikası, dokuma üreten Makriköy (Bakırköy) Bez Fabrika-i Hümâyunu / Bakırköy Bez Fabrikası; ipek iplik üreten Bursa Hârir Fabrika-i Hümâyunu / Bursa İpek İplik Fabrikası, barutun hammaddesi olan güherçileyi üreten Kayseri Güherçile Fabrika-i Hümâyunu / Kayseri Güherçile Fabrikası ile Konya Güherçile Fabrika-i Hümâyunu / Konya Güherçile Fabrikası; II. Abdülhamit Dönemi'nde çini ve porselen üreten Yıldız Çini Fabrika-i Hümâyunu / Yıldız Porselen Fabrikası'na dönüşmüştür.

19. yüzyılın ilk yarısında reformlara uygun olarak, saray ve orduya yönelik üretim yapan Kârhâne-i Âmire / Fabrika-i Hümâyûnlar'ın 50 yıl içinde giderek sistemleştiği ve hatta kurumsallaştığı görülmektedir.

20. yüzyılın ilk yıllarına kadar işlevini sürdüren "Fabrika-i Hümâyûnlar Nezareti", 1920'lerde yerini "Fabrika-i Hümâyûnlar Müdüriyet-i Umumiyyesi"ne, 1921 yılından itibaren ise, "Fabrikalar Müdüriyet-i Umumiyyesi"ne bırakmış; aynı tarihte "Hümâyûn" kelimesi müdüriyet isminden kaldırılmıştır. Fabrika-i Hümâyûn olgusu ve kurgusu ise yeni sanayileşme anlayışının yaşandığı II. Meşrutiyet'le beraber bitmiş, "Hümâyûn" lafı tıpkı Fabrika-i Hümâyûnlar Müdüriyet-i Umumiyyesi'nden kaldırıldığı gibi, fabrikaların isimlerinde de artık kullanılmamıştır.

Osmanlı Devleti 19. yüzyıl boyunca kurulan Kârhâne-i Âmire / Fabrika-i Hümâyûnlar ve bu fabrikaları geliştirmek amacıyla yapılan uygulamalarla, İngiltere'de başlayıp, ardından başta Batı Avrupa olmak üzere tüm dünyaya yayılan sanayileşme olgusu ile yarışır nitelikte olmamakla beraber, ihtiyaçları karşılayacak küçük sanayi, tarıma dayalı ve devlet mülkiyetinin toprakta mutlak olduğu Asya tipi üretim tarzına sahip olan ekonomisi ile kapalı

üretim tarzı içerisinde iç piyasaya yönelik kendi kendine yetme ve yerli malı üretim kullanma düşünsel kurgusunun temelini atmıştır. İttihat ve Terakkiciler ile değişen sanayileşme anlayışı, ancak II. Meşrutiyet'le beraber ivme kazanmış, bu kez iç piyasaya yönelik, millileşmiş, yerli malı kullanmayı teşvik eden gerçek anlamda bir sanayileşme politikası ise yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nde kendini göstermiştir.

Cumhuriyet'in İlânı'ndan sonra mevcut Kârhâne-i Âmire / Fabrika-i Hümâyûnlar'ın sırasıyla, Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası, Devlet Sanayi Ofisi ve son olarak Sümerbank'a devredilmesi, 19. yüzyıl Osmanlı üretim anlayışı ve yapılarını günümüze kadar taşımıştır. Debbağhane-i Âmire / Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası ile Makriköy (Bakırköy) Bez Fabrika-i Hümâyûnu / Bakırköy Bez Fabrikası'nın çok yakın bir tarihe kadar halka dönük satış yapan ve halk tarafından ürünleri çokça tercih edilen üretim birimleri olmaları, bu fabrikaların üretim anlayışının sürekliliği ve kalitesini göstermesi açısından ilginçtir.

Osmanlı 19. yüzyıl Kârhâne-i Âmire / Fabrika-i Hümâyûnları'ndan T.B.M.M.'ne devredilen Hereke Fabrika-i Hümâyûnu / Hereke Halı ve İpekli Dokuma Fabrikası ile Yıldız Çini Fabrika-i Hümâyûnu / Yıldız Porselen Fabrikası'nın kuruluş dönemlerindeki sınırlı sayıdaki halka yönelik satış girişimleri dışında, saraya ait üretim anlayışları günümüzde de devam etmekte, her iki fabrikada, T.B.M.M. Milli Saraylar Daire Başkanlığı'na bağlı saray, köşk ve kasırların ihtiyacı olan döşemelik malzeme, porselen, çini vb. malzemeler üretildiği gibi, aynı kuruluş yıllarında olduğu gibi yurtdışından gelen yabancı misafirlere verilmek üzere devlet tarafından sipariş edilen ürünlerinin imalâtı da sürmektedir. Dolayısıyla Cumhuriyet'in İlânı'ndan sonra Kârhâne-i Âmire / Fabrika-i Hümâyûnlar kapanmak yerine, milli sermaye ile ülkeye hizmet etmeye devam etmiş ve tüm bu gelişmeler yapılarla da desteklenmiştir.

KAYNAKLAR

KİTAP, TEZ, MAKALE VE BİLDİRİLER

Ahmed Lûtfî Efendi (1999), Vak'anüvîs Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi, İstanbul, Tarih Vakfı-Yapı Kredi Yayınları.

Alageyik, Ö. (1967), "Türkiye'de Mensucat Sanayinin Tarihçesi", İstanbul Sanayi Odası Dergisi, 2 (16): 9-11.

Arslan, S. (1996), Feshane Halıları, Sanatta Yeterlilik, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü (yayınlanmamış).

Atasoy, N. (1997), 1582 Surname-i Hümâyûn: An Imperial Collection, Koçbank Yayınları, İstanbul.

Atıl, E. (1980), "The Art of the Book", Turkish Art, 186-238.

Atıl, E. (1987), The Age of Sultan Süleyman the Magnificent, Hary N. Abrams. Inc., New York.

Atıl, E. (1999), Levni ve Surname: Bir Osmanlı Şenliğinin Öyküsü, Koçbank Yayınları, 1999.

Aydın, E.Ö. ve Utkaner, Y. (2006), Hereke Fabrika-i Hümayunu'nun Mimari Analizi ve Koruma Önerileri Bilimsel Araştırma Projesi Bitirme Raporu, Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü.

Ayverdi, E.H. (1958), 19. Asırda İstanbul Haritası, Şehir Matbaası, İstanbul.

Barillari, D. (1995), Gli Architetti Raimondo D'Aronco, Laterza & Figli, Bari.

Barkan, Ö. L. (1979), Süleymaniye Cami ve İmareti İnşaatı (1550-1557), Türk Tarih Kurum Yayınları, Ankara.

Batur, A. (1994), "Yıldız Sarayı", Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, 7: 520-527.

Batur, A. ve Batur, S. (1981), "İstanbul'da 19. Yüzyıl Sanayi Yapılarından Fabrika-i Hümayunlar", I. Uluslararası Türk-İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi, 14-18 Eylül 1981, İstanbul.

Bayram, S. (1984), "Yıldız Çini Fabrikasına Ait Birkaç Vesika", Suut Kemal Yetkin'e Armağan, Hacettepe Üniversitesi Armağan Dizisi, 101-115.

Bayramoğlu, F. (1999), "Camcılık", Osmanlı İmparatorluğu'nun Doruğu, 16. Yüzyıl Teknolojisi, Haz. K. Çeçen, 135-155.

Bayramoğlu, F. (2000), Türk Cam Sanatı ve Beykoz İşleri, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

Cezar, M. (2002), Osmanlı Başkenti İstanbul. Erol Kerim Aksoy Kültür, Eğitim, Spor ve Sağlık Vakfı Yayını, İstanbul.

Clark, E. C. (1992), "Osmanlı Sanayi Devrimi", Osmanlılar ve Batı Teknolojisi Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler, Haz. E. İhsanoğlu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 37-52.

Çağman, F. (1983), "Osmanlı Sanatı", Anadolu Medeniyetleri III. Selçuklu /Osmanlı, T.C. Kültür Bakanlığı, 97-105.

Çağman, F. (1988), "Mimar Sinan Döneminde Sarayın Ehl-i Hıref Teşkilatı", Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarlığı ve Sanatı, İş Bankası Yayınları, 73-77.

Çağman, F. (1989), "Saray Nakkaşhânesinin Yeri Üzerine Düşünceler", Sanat Tarihinde Doğudan Batıya: Ünsal Yücel Anısına Sempozyum Bildirileri, Sandoz Kültür Yayınları, İstanbul.

Çeçen, M.K. (1997), II. Bayezid Suyolu Haritaları, İBB İSKİ Yayınları, İstanbul.

Çelebi, E. (1969), Evliyâ Çelebi Seyâhatnâmesi, Çev. Z. Danışman, Zuhuri Danışman Yayınevi, İstanbul.

Dağcı, R. K. (1981), "Hereke Halıcılığındaki Desen Karakterinin İncelenmesi ve Yeni Çizgilere Ulaştırılması", I. Ulusal El Sanatları Sempozyumu, 18-21 Kasım 1981, İzmir.

Devellioğlu, F. (2007), Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara.

Dölen, E. (1992), Tekstil Tarihi: Dünyada ve Türkiye'de Tekstil Teknolojisinin ve Sanayiinin Tarihsel Gelişimi, Marmara Üniversitesi Teknik Eğitim Fakültesi Yayınları, İstanbul.

Dölen, E. (1994a), "Feshane", Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayınları, 3: 297-298.

Dölen, E. (1994b), "İplikhane-i Âmire", Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayınları, 4: 184-185.

Ekiz, M. (2000), "Geçmişten Bugüne Feshane", Tasarım, 103: 103: 102-122.

Ekiz, M. (2001), "Eyüp Sultan Feshane Binası İşlevsel Dönüşüm Süreci", İstanbul, 39: 135.

Eldem, S. H. (1979), İstanbul Anıları: Reminiscences of Istanbul. Aletaş Alarko Eğitim Tesisleri, İstanbul.

Eldem, S.H. ve Feridun Akozan (1982), Topkapı Sarayı: Bir Mimari Araştırma, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara.

Eldem, V. (1970), Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara.

Erdinç, S. (2002), Endüstri Arkeolojisi Kapsamında İstanbul'daki 19. Yüzyıl Endüstri Yapılarında İşlev Dönüşümüne Bağlı Mimarı Mekân Analizi, Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü (yayınlanmamış).

Ergür, A. (2002), Tekstil Terimleri Sözlüğü, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul.

Eyice, S. (1964), "Arslanhane ve Çevresinin Arkeolojisi", İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı, 11/2, İstanbul, 23-33.

Gencer, A. İ. (2001), Bahriye'de Yapılan Islahât Hareketleri ve Bahriye Nezâreti'nin Kuruluşu (1789-1867), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Gezgör, V. (1999), "Hereke Fabrika-i Hümâyûn'nda Halı Üretimi", Milli Saraylar Koleksiyonunda Hereke Dokumaları ve Halıları, T.B.M.M. Milli Saraylar Daire Başkanlığı Yayını, 172-186.

Güran, T. (1992), "Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları", 150. Yılında Tanzimat, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 235-257.

Haskan, M. N. (1996a), "Feshane-i Amire", Eyüpsultan Tarihi, Eyüpsultan Belediyesi, 353-354.

Haskan, M. N. (1996b), "İplikhâne Fabrikası", Eyüpsultan Tarihi, Eyüpsultan Belediyesi, 356-358.

Hülagü, M. (2001), "Osmanlı Devleti'nde Güherçile Üretimi ve Kayseri Güherçile Fabrikası", E.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı 11, 73-93.

İlgürel, M. (1989), "Zeytinburnu'nda Bir Demir Fabrikası", Tarih Boyunca İstanbul Semineri, 29 Mayıs-1 Haziran 1988, İstanbul.

İncicyan, P.Ğ. (1976), 18. Asırda İstanbul, Çev. H.D. Andreasyan, Baha Matbaası, İstanbul.

İncirlioğlu, G. (1991), "Feshane", Arkitekt, 6: 66-71.

Karaoğlu, Ö. (1994), 19. Yüzyıl Sanayileşme Teşebbüsleri ve Zeytinburnu Demir Fabrikası'nın Kuruluşu, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (yayınlanmamış).

Karavar, H. (2007), Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İzmit Çuha Fabrikası 1844-1920, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kocaeli.

Kaya, M. K. (1999), "Hereke Fabrika-i Hümâyûnu Tarihçesi", Milli Saraylar Koleksiyonunda Hereke Dokumaları ve Halıları, T.B.M.M. Milli Saraylar Daire Başkanlığı Yayını, 10-21.

Kıraç, A.B. (2001), Türkiye'deki Tarihi Sanayi Yapılarının Günümüz Koşullarına Göre Yeniden Değerlendirilmeleri Konusunda Bir Yöntem Araştırması, Doktora Tezi, Mimar Sinan Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü (yayınlanmamış).

Kırımlı, F. (1982), "İstanbul Çiniciliği", Sanat Tarihi Yıllığı, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Enstitüsü, (11): 95-110.

Kırımtayıf, S. (1996), XV. ve XIX. Yüzyıllar Arasında Osmanlı Saray Sanat Teşkilatı, Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (yayınlanmamış).

Kıyıcı, M. (1998), Endüstri Devriminin Osmanlı Mimarlığına Etkileri (1847-1920), Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü (yayınlanmamış).

Kocabaş, H. (1941), Porselencilik Tarihi, Yeni Basımevi, Bursa.

Köksal, T.G. (2005), İstanbul'daki Endüstri Mirası için Koruma ve Yeniden Kullanım Önerileri, Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü (yayınlanmamış).

Kömürcüyan, E.Ç. (1988), İstanbul Tarihi: 17. Asırda İstanbul, Haz. K. Pamukçiyan, Eren Yayınları, İstanbul.

Küçükerman, Ö. (1987a), Anadolu'nun Geleneksel Halı ve Dokuma Sanatı İçinde Hereke Fabrikası: Saray'dan Hereke'ye Giden Yol, Sümerbank Genel Müdürlüğü Yayını, İstanbul.

Küçükerman, Ö. (1987b), Dünya Saraylarının Prestij Teknolojisi: Porselen Sanatı ve Yıldız Çini Fabrikası, Sümerbank Genel Müdürlüğü Yayını, İstanbul.

Küçükerman, Ö (1988a), Geleneksel Türk Dericilik Sanayi ve Beykoz Fabrikası Boğaziçi'nde Başlatılan Sanayi, Sümerbank Genel Müdürlüğü Yayını, İstanbul.

Küçükerman, Ö. (1988b), Türk Giyim Sanayiindeki Ünlü Fabrika "Feshane" Defterdar Fabrikası, Sümerbank Genel Müdürlüğü Yayını, İstanbul.

Küçükerman, Ö. (1992), "Hereke Fabrika-i Hümâyunu ve Yıldız Çini Fabrika-i Hümâyunu", Milli Saraylar, Ankara, TBMM Yayınları, 142-155.

Küçükerman, Ö. (1994a), "Bakırköy Pamuklu Sanayi İşletmesi", Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayınları, 558.

Küçükerman, Ö. (1994b), "Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası", Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Kültür Bankalığı ve Tarih Vakfı Yayınları, 196-198.

Küçükerman, Ö. (1994c), "Yıldız Çini Fabrikası", Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayınları, 7: 515-516.

Kütükoğlu, M.S. (1981), "Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye Kıyâfeti ve Malzemesinin Temini Meselesi", Doğumunun 100. Yılında Atatürk'e Armağan, İstanbul, 519-595.

Mamur, Ü. (1999), T.C. Başbakanlık Arşivi Kamil Tepeci Tasnifi 7234 No'lu Defterde Ehl-i Hıref, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (yayınlanmamış).

Martal, A. (1999), "Osmanlı Sanayileşme Çabaları (XIX. Yüzyıl)", Osmanlı, Haz. G. Eren, İktisat, Yeni Türkiye Yayınları, 3: 279-285.

Müller-Wiener, W. (1992), "15-19. Yüzyıllar Arasında İstanbul'da İmalathane ve Fabrikalar", Osmanlılar ve Batı Teknolojisi: Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler, Haz. E. İhsanoğlu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 53-120.

Oral, E.Ö. (2004), Bursa'da İpek Fabrikaları ve İpekçilikle İlgili Endüstri Mirasının Korunması, Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü (yayınlanmamış).

Ortaylı, İ. (1999), İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, İletişim Yayınları, İstanbul.

Ökçün, G. (1997), Osmanlı Sanayii 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.

Öney, G. (1976), Türk Çini Sanatı / Turkish Tile Art, Binbirdirek Matbaacılık Sanayi A.Ş., İstanbul.

Önsoy, R. (1988), Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara.

Öz, T. (1946), Türk Kumaş ve Kadifeleri I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.

Öz, T. (1951), Türk Kumaş ve Kadifeleri II, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.

Öztürk, N. (1990), "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Sanayileşme ve 1827'de Kurulan Vakıf İplik Fabrikası", Vakıflar Dergisi, 12: 23-80.

Pardoe, J. (2004), Şehirlerin Ecesi İstanbul Bir Leydinin Gözüyle 19. Yüzyılda Osmanlı Yaşamı, Çev. B. Büyükkal, Kitap Yayınevi, İstanbul.

Pervititch, J. (t.y.), Sigorta Haritalarında İstanbul / İstanbul in the Insurance Maps of Jacques Pervititch, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul.

Sandalcı, M. (2000), Max Fruchtermann Kartpostalları, Koçbank Yayınları, İstanbul.

Sümerbank Dergisi (1961), "Beykoz Deri ve Kundura Sanayi Müessesesi", 1 (1): 22-23.

Sümerbank Cumhuriyet'in 25. Yılı, 1948.

Tekeli, İ. ve İlkin, S. (1992), "Osmanlı'da Nafia Programları ve Teknoloji Gelişimi Üzerine", Toplum ve Ekonomi, 37.

Tolga, H.B. (2006), Endüstriyel Alanların Dönüşümü, Kentsel Mekana Etkileri: Beykoz Kundura ve Deri Fabrikası İçin Bir Dönüşüm Senaryosu, Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü (yayınlanmamış).

Toprak, Z. (1982), Türkiye'de "Milli İktisat" (1908-1918), Yurt Yayınları, Ankara.

Toprak, Z. (1985), "Tanzimat'ta Osmanlı Sanayi", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, İletişim Yayınları, 1345-1348.

Tuğlacı, P. (1981), Osmanlı Mimarlığında Batılılaşma Dönemi ve Balyan Ailesi, İnkılâp ve Aka Yayınları, İstanbul.

Uzunçarşılı, İ.H. (1945), Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Uzunçarşılı, İ. H. (1957), "Asâkir-i Mansûre'ye Fes Giydirilmesi Hakkında Sadr-ı Âzamın Takriri ve II. Mahmud'un Hatt-ı Hümayunu", Belleten, 18 (70): 223-230.

Yaman, B. (1996), "18. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Saray Ehl-i Hıref (Sanatkarlar) Teşkilatı", Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Prof. Dr. Hasan Gürbüz'e Armağan, Isparta.

Yılmaz, Y. ve Boynak, S. (1999), "Hereke Fabrika-i Hümâyûnu ve İpek Jakar Dokumaları", Milli Saraylar Koleksiyonunda Hereke Dokumaları ve Halıları, T.B.M.M. Milli Saraylar Daire Başkanlığı Yayını, 22-37.

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİV BELGELERİ

Sadaret Âmedi Kalemi Belgeleri (A.AMD.)

57/75

Sadaret Düvel-i Ecnebiye Kısmı Belgeleri (A.DVN.DVE.)

2/A/53

Sadaret Mektubî Kalemi Evrakı (A.MKT.)

1/63

137/86

Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM.)

8/32

276/22

279/89

287/94

320/73

405/94

461/91

466/38

Sadaret Mektubî Kalemi Meclis-i Vâlâ Yazışmalarına Ait Belgeler (A.MKT.MVL.)

70/15

Sadaret Mektubî Kalemi Nezaret ve Devâir Yazışmalarına Ait Belgeler (A.MKT.NZD.)

17/58

242/100

254/17

268/93

270/31

277/14

Cevdet Tasnifi, Bahriye (C.BH.)

111/5353

111/5371
117/5666
136/6600
Cevdet Tasnifi, Darphane (C.DRB.)
64/3190
Cevdet Tasnifi, İktisat Konulu Belgeler (C.İKTS.)
3/120
10/500
14/677
20/982
21/1023
33/1637
35/1707
37/1832
Cevdet Tasnifi, Maliye (C.ML.)
4/43
92/4132
119/5330
Dahiliye Muhasebe Kalemi (DH.EUM.MH)
223/20
Muhaberat-ı Umumiye İdaresi, İdarî Kısım Belgeleri (DH.İD.)
25/1
Dahiliye Nezareti Evrakı (DH.MKT.)
571/57
887/42
892/71033
963/76150
968/76519
971/76744
1021/80504
1043/82020
1067/8373
1175/53
1324/34
2194/112
Dahiliye Umûr-ı Mahalliyye-i Vilâyât Müdüriyet-i Belgeleri (DH.UMVM.)

38/41

153/3

Hatt-ı Hümayun (HAT.)

325/18966

594/29135

667/32495

1319/51445/A

Hazine-i Hassa Defterleri (HH.d.)

36, 1258/1842

65, 1262/1846

Hariciye Nezareti, Mektubî Kalemi Belgeleri (HR.MKT.)

28/23

69/8

Hariciye Nezareti, Tercüme Odası (HR.TO.)

447/7

İradeler, Askeri (İ.AS.)

9/1312 M-11

İradeler, Dahiliye Belgeleri (İ.DH.)

59/2927

77/3819

111/5604

205/11822

388/25633

517/35233

531/36799

601/41916

700/48988

786/63890

858/68732

864/69156

876/69931

955/75525

993/78748

1105/86589

İradeler, Dosya Usulü (İ.DUİT.)

99/19

99/36
162/89
İradeler, Hususi Belgeler (İ.HUS.)
30/1312 R-019
48/S-65
101/1320 L-54
İradeler, Mabeyn-i Hümayun (İ.MBH.)
4/1328/L-022
154/1325/R-105
İradeler, Maarif Belgeleri (İ.MF.)
20/1330.Ş-12
İradeler, Meclis-i Mahsus Belgeleri (İ.MMS.)
43/1793
54/2396
65/3087
79/3457
197/1333 L-20
İradeler, Mesail-i Mühimme Belgeleri (İ.MSM.)
24/611
24/612
24/616
24/648
65/3087
İradeler, Meclis-i Vala Belgeleri (İ.MVL.)
27/455
317/13393
İradeler, Rüsumat (İ.RSM.)
2/1311 Za-7
İradeler, Tophane-i Âmire (İ.TPH.)
9/1318 L-03
1/1310/ZA-05
2/1311 N-05
2/1311 Za-04
2/1311 Z-01
3/1312/CA-01
3/1312/B-03

3/1312/M-05
4/1313 S-06
5/1314 S-03
8/1317/B-02
9/1318 Ra-4
12/1321 Ra-01
15/1324/R-01
16/1325/L-01
16/1325/Z-01
Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV.)
89/8
130/56
153/58
210/99
224/46
241/107
255/57
Yıldız Tasnifi, Sadaret Resmî Maruzat Evrakı (Y.A.RES.)
29/5
153/61
Yıldız Tasnifi, Mütenevvî Maruzat Evrakı (Y.MTV.)
142/67
156/43
222/129
223/62
228/29
230/27
244/22
268/53
306/32
311/192
Yıldız Tasnifi, Perakende Evrakı, Askerî Maruzat (Y.PRK.ASK.)
25/32
91/93
92/19
93/40

94/42
253/57
Yıldız Tasnifi, Perakende Evrakı, Mabeyn Başkitabeti (Y.PRK.BŞK.)
28/105
60/56
69/128
Yıldız Tasnifi, Perakende Evrakı Elçilik, Şehbenderlik ve Ataşemiliterlik (Y.PRK.EŞA.)
35/50
Yıldız Tasnifi, Perakende Evrakı, Hazine-i Hassa Nezareti Maruzatı (Y.PRK.HH.)
14/53
30/72
34/53
34/62
40/71
Yıldız Tasnifi, Yaveran ve Maiyyet-i Seniyye Erkan-ı Harbiye Dairesi (Y.PRK.MYD.)
3/47
Yıldız Tasnifi, Perakende Evrakı Zaptiye Nezareti Maruzatı Analitik Envanteri (Y.PRK.ZB.)
34/86
Zabtiye Nezareti Belgeleri (ZB.)
11/100
380/112
473/24

T.B.M.M. MİLLİ SARAYLAR ARŞİV BELGELERİ

1/210
Defterler
2019
2603
Hazine-i Hassa Emirler Defteri
940, 1314-1315
Hazine-i Hassa Ahkam Defteri
163, 1314

TOPKAPI SARAYI MÜZESİ KÜTÜPHANESİ ARŞİV BELGELERİ

B 304, Yaprak 198b
E 9297
E 11569
R 1224, Yaprak 133a-133b

İNTERNET KAYNAKLARI

[1] http://earth.google.com (son erişim, 12.2007)

[2] http://lcweb2.loc.gov/pp/ahiiquery.html (son erişim, 12.2007)

[3] http://www.feshane.com.tr (son erişim, 12.2007)

[4] http://www.os-ar.com (son erişim, 05.2008)

[5] http://www.tdk.gov.tr (son erişim, 12.2007)

GÖRÜŞMELER

Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası'nın güvenlik görevlisiyle yapılan görüşme, 21 Aralık 2007.

Hereke Halı ve İpekli Dokuma Fabrikası Müdürü Ali İhsan Toraman ile yapılan görüşme, 18 Aralık 2007.

Hereke Halı ve İpekli Dokuma Fabrikası Personel Müdürü Abdül Erbil ile yapılan görüşme, 18 Aralık 2007.

Yıldız Porselen Fabrikası Müdürü İsmet Dağlı ile yapılan görüşme, 2 Kasım 2007.

YAZIŞMALAR

Beşiktaş Belediyesi İletişim Merkezi ile Yıldız Çini Fabrika-i Hümâyunu konusunda yapılan yazışma, 21 Ocak 2008.

Beykoz Belediyesi'yle Kârhâne-i Âmire ve Beykoz Debbağhane-i Âmire konusunda yapılan yazışma, 13 Şubat 2008.

Eyüp Belediyesi Plan ve Proje Müdürü Gülnur Kadayıfçı ile Rişтehane-i Âmire ve Feshane-i Âmire konusunda yapılan yazışma, 28 Ocak 2008.

Zeytinburnu Belediyesi Bilgi Edinme Birimi'nden Gülseren Özcan ile Zeytinburnu Demir Fabrika-i Hümâyunu konusunda yapılan yazışma, 11 Şubat 2008.

EKLER

Ek 1 II. Beyazıt Dönemi'nde Eski Saray ve Yeniçeri Kışlaları'nın yakınındaki sanatçı atölyeleri ve dükkânların yeri. .

EK 2a, 2b Beykoz'dan yeniden yapılan çuha ve kağıt fabrikalarının inşası hususunda hizmetleri takdir ve tahsin edilen (beğenilen) Garabet Kalfa'nın, kağıt kalıplarını yapan Kuyumcu Askeroğlu Artin'in, kağıt tezgahlarının çarkları, milleri, civataları ile çuha aleti ve makarasını yapan Demircibaşı Çilingir Hezârfen Artin ve oğulları ile 2'şer nefer hizmetkarlarının tekaliften (vergilerden) muafiyetleri ve umur-ı zabıtasına nezaret eden Kethüda Mustafa'ya Hassa Hasekiliği tevcihi (BOA.C.İKTS. 21/1023, 08 Ş 1220).

Ek 3a-3d İstanbul'da Feshane fabrikatörünün layihası vechile bir çuha fabrika inşası ve İslimiye Çuha Fabrikası'nda mülkçe muhassenatı mucip olacağı beyanıyla iktizasının (ihtiyaçların) icrası (BOA.C.DRB. 64/3190, 25 C 1257).

Ek 4 Vapurların yenilenmesi gereken kazanlarının Londra'dan satın alınması yerine Zeytinburnu'ndaki fabrikada imali (BOA.A.AMD. 57/75, 1272).

Ek 5a-5d Asker için gerekli olan çuha ve abanın ülke içinden temini maksadıyla Feshane fabrikası yanındaki arsada mevcut fabrikaya ilaveten bir fabrika daha yapılması hakkında (BOA.Y.A.RES. 29/5, 07 B 1302).

Ek 6a, 6b Mağduriyetinden bahisle telafisi hakkında Beykoz'da Behic Efendi nezaretindeki Çuha Fabrikası sabık müdürü Françesko Gianni'den Rikab-ı hümayuna arzuhal (BOA.HAT. 1319/51445/A, 29 Z 1223).

Ek 7a, 7b Askeri feslerin yapılması için Fransa'dan aletler, piyasadan İspanya yünü ve Rumeli'den boya tedarik olunarak, Tunus'tan getirilen fes ustalarının sanatı hakkıyla öğretmek istememeleri üzerine kendilerine yol verilerek Türk ustalarıyla Eyüp'teki Sultan Sarayı'nda fes yapılması ve Beykoz Kağıthanesi'ndeki tutkal kazanhanesinin tamiri hakkında belge (BOA.C.İKTS. 37/1832, 29 Za 1224).

Ek 8 Deri sanatını öğrenmek üzere Paris'e altı kişinin gönderilmesi (BOA.A.MKT.MHM. 287/94, 11 B 1280)

Ek 9a-9d Hereke'deki İmparatorluk İpek Fabrikası'nın eski kurucusu ve müdürü olarak bir İtalyan'ın görevli olduğu (BOA.HR.TO. 447/7, 23.01.1865).

Ek 10 Fabrika-i Hümâyûn'a dışarıdan gelecek alet ve edevatı yerlerine ulaştırmak için gereken işleri organize edecek bir komisyonun kurulması (BOA.Y.PRK.ASK. 92/19, 17 Z 1310).

Ek 11 Feshane-i Âmire bitişiğinde yeniden inşa olunan Fabrika-i Hümâyûn için gereken alet ve edevatın İngiltere'den getirtilerek yerleştirilmesi (BOA.Y.PRK.ASK. 93/40, 02 M 1311).

Ek 12 a, 12b Hereke Fabrikası'nda çuha imali için Avrupa'ya mübayaa olunacak (satın alınacak) makineler hakkında belge (BOA.Y.MTV. 244/22, 18 S 1321).

Ek 13a-13e Fransız Devleti tebaasından ve Sevr Milli Fabrikası imalatı mühendislerinden Mösyö Nare'nin çini fabrikasında istihdamı (BOA.İ.MF 20/1330 Ş-12, 28 Ş 1330).

Ek 14 Hereke Fabrika-yı Hümâyûnu'nun gelişmesini sağlamak için ihraç edeceği mensucatından ve Avrupa'dan getireceği eşyadan gümrük resmi alınmaması (BOA.MV. 130/56, 21 B 1327).

Ek 15 Fabrika-i Hümayunlar Nezareti'nin vezirlikle Mustafa Paşa'ya tevcihi (rütbe verilmesi) (BOA.A.DVN. 112/8, 08 B 1272).

Ek 16 Fabrikalar Nazırı Mustafa Paşa'nın Meclis-i Vâlâ'ya devam etmesi (BOA.İ.D.H. 388/25633, 14 S 1274).

Ek 17 Tarakçılar'da Fabrika-i Hümayunlar merkezi olan hanın yanında inşa edilmekte olan hanın arsasından yol payı alınması (BOA.A.MKT.NZD. 270/31, 22 R 1275).

Ek 18a-18e Tarakçılar içinde Fabrika-i Hümayun merkezi olan hanın bitişiğinde han inşa edilmesi (BOA.İ.MVL. 412/17994, 03 B 1275).

Ek 19a-19d Tarakçılar'daki Malatya İş Hanı'nın Zemin, 1. Kat, İkinci (Asma), Kat Planı

Ek 20a-20d Teşkil, maaş, kararname; Fabrika-i Hümayun Müdüriyet-i Umumiyyesi (BOA.İ.DUİT. 162/89, 14 R 1339).

Ek 21a, 21b Fabrikalar Müdüriyet-i Umumiyyesi teşkilatına dair tanzim edilen kararname layihasının yürürlüğe konulması (BOA.MV. 255/57, 07 Ş 1339).

Ek 22a-22h Nizamat, bütçe, tahsisat; Fabrikalar Müdüriyet-i Umumiyyesi; Muamelat-ı Zatiye İdaresi; Usta Mektebi; Unkapanı değirmenleri; Nişantaşı fırını; Bahariye Araba Fabrikası; Düvel-i İtilafiye; Makriköy Fabrikası; Zeytinburnu Fabrikası; Beykoz Fabrikası; Tophane Fabrikası (BOA.İ.DUİT. 99/19, 19 B 1340).

Ek 23a-23c Beykoz'daki debbağhanenin devlet tarafından idaresinin sakıncalarıyla, özel şirkete ihalesinin mukayesesi (BOA.HR.MKT. 28/23, 1265).

Ek 24a, 24b Beykoz debbağhanesi için sipariş olunan makine mevzii ile yeniden inşası icab eden baca vs. masrafları (BOA.İ.DH. 700/48988, 08 Ra 1292).

Ek 25 Barutçu Simon'un kardeşinin iplikhanede yaptığı tüfek çarkı ile iplik çarkının merkumanla beraber gönderildiği (BOA.HAT. 667/32495, 29 Z 1240).

Ek 26 İplikhane'de imal edilecek ipliğin Tersane-i Amire'ye ve asker elbiselerine yaramayacağı tebeyyün etmiş olduğundan yapılması kararlaştırılan yeni çarkların imali veya imal edilmemesi istizanı (BOA.HAT. 594/29135, 29 Z 1248).

Ek 27a, 27b Rişтehane (iplikhane) binasının Bahriye Nezareti'ne satılması hakkında yazılan muhabereli tezkire (BOA.A.MKT.MHM. 461/91, 23 C 1290).

Ek 28a, 28b Rişтehane fabrikasının tamiri (BOA.İ.DH. 955/75525, 12 N 1302).

Ek 29 Kadırga'da Cündi Meydanı'ndaki Fes Fabrikası muhtac-ı tamir olup ne kadar tamir edilse matluba muvafık bir hale getirilemeyeceğinden ileride başlıca bir fabrika yapılıncaya kadar mezkur fabrikanın Eyüp'te Defterdar İskelesi'ndeki Eski Sultan Sarayı'na nakli ve bekar amele için koğuşlar inşası hakkında belge (BOA.C.İKTS. 20/982, 9 Za 1245).

Ek 30 Feshane-i Âmire'nin eski ve yeni binalarının fabrika yapılarak çuha imal edilmesi hakkında belge (BOA.İ.MVL. 27/455, 29 B 1257).

Ek 31 Feshane-i Âmire'nin yine Darphane-i Amire tarafından idaresi hakkında belge (BOA.İ.DH. 59/2927, 05 R 1258).

Ek 32a-32e Feshane Fabrikası'nda yapılması gereken ıslahat, feshane raporu ve feshane varidat ve masarifi hakkında padişaha sunulan detaylı rapor (BOA.Y.PRK.MYD. 3/47, 11 R 1301).

Ek 33 Eyüp'teki Feshane Fabrikası'nın askeri ihtiyaçları karşılayacak nisbette istihsal yapabilmesi için tevsii hakkında ilk keşif defteri (BOA.Y.PRK.ASK. 25/32, 19 R 1302).

Ek 34a, 34b Feshane-i Amire ittisalinde bulunan arsa üzerinde mevcut fabrikaya ilaveten bir fabrika inşası (BOA.İ.MMS. 79/3457, 25 B 1302)

Ek 35 Feshane-i Amire yanında inşa edilen Fabrika-i Hümayun için lazım olan alet ve edavatın gönderileceği (BOA.Y.PRK.ASK. 91/93, 07 Z 1310).

Ek 36 İzmit Çuha Fabrikası'nın hazar ve seferde ordunun ihtiyacı olan dokumayı karşılamak için keşf ve ihalesine dair belge (BOA.MV. 153/58, 21 C 1329).

Ek 37a-37f İzmit Çuha Fabrikası'na müntekil yolun bir an evvel tamiri (BOA.DH.İD. 25/1, 25 L 1328).

Ek 38 Serasker-i sabık Rıza Paşa'nın Hereke'de inşa eylediği Bez Fabrikası'nı padişaha bıraktığı (BOA.İ.DH. 111/5604, 24 L 1261).

Ek 39a, 39b Hereke'de kain ipek fabrika-i hümayununa dair (BOA.HR.TO. 447/7, 23.11.1865).

Ek 40a, 40b Yanan Hereke Fabrikası hakkında yapılan tahkikat (BOA.DH.MKT. 1324/34, 29 Ş 1295).

Ek 41 Hereke Halı Fabrika-i Hümayunu'na ek olarak yapılacak bina, su kaynağının temizlenmesi ve temin edilmesi gereken aletlerin ne kadara mal olunacağına dair bilgiler (BOA.Y.PRK.HH. 34/62, t.y.).

Ek 42 Boğaziçi'nde kain İncir Karyesi civarında Hüdavendigar Müşiri Mustafa Paşa'nın inşa eylemiş olub taraf-ı eşref-i şahaneden mübayaa buyrulmuş olan cam ve billur fabrikası mahallinin usul-i evkafa tatbikan icabının tesviyesine dair Evkaf-ı Hümayun Nezareti takririnin takdimini şamil tezkire-i samiye (BOA.İ.MSM. 24/616, 16 R 1262).

Ek 43a-43e İnşası mutasavver olan Demir Fabrikası için Barutçu Ohannes marifetiyle mukaddem ü muahhar Londra'dan mübayaası lazım gelen edevatın fiyatına dair mersum tarafından defter kılıklı vürud eden mektubun tercümesi arzıyla fabrika-i mezkurun Zeytinburnu'nda inşası ve edevat-ı mezbure masarıfının tesviyesi istizanına dair tezkire-i samiye (BOA.İ.MSM. 24/611, 06 Ra 1259).

Ek 44 Almanya'dan alınıp mavzer fişeği imalinde kullanılacak olan makine ve tezgahları koymak için Zeytinburnu Fabrikası'nda bina inşası (BOA.Y.PRK.BŞK. 60/56, 22 Ca 1317).

Ek 45 Zeytinburnu Fabrikası'nda fişek imali için Krup fabrikası ile mukavele yapıldığı (BOA.Y.MTV. 230/27, 07 S 1320).

Ek 46 Zeytinbunu hastanesi tabiblerinin Zeytinburnu Fabrikası'nda yaptığı teftişlerde hastalık belirtileri tespit ettikleri. Toplara mahsus milsiz tane, şarapnel ve peşverin mühimat-ı mamul ambarına gönderildiği. Rusya'nın Floyd Volanter Kumpanyası'nın Fosterma adlı vapurunun tıbbi muayeneden sonra pratikalarını alarak Vladivostok'a hareket edeceği. Rüsumat Emini tarafından muayene için verilen yaylı salon tüfeğinin Sevk Komsiyonu'na teslim edildiği (BOA.Y.PRK.ASK. 253/57, 17 Z 1325).

Ek 47a-47f Zeytinburnu'nda yeniden inşa edilmekte olan fişek fabrikası amele koğuşu keşif defteri, planı ve resminin Teftiş-i Askeri Komisyonu'nca takdimi (BOA.Y.MTV. 222/129, 25 B 1319).

Ek 48a, 48b Zeytinburnu Fişek Fabrikası'nın noksanın giderilmesi (BOA.Y.MTV. 306/32, 09 M 1326).

Ek 49a, 49b Zeytinburnu Fabrikası demirhanesinin icra-yı tamiri (BOA.Y.A.RES. 153/61, 20 M 1326).

Ek 50a-50c Makriköy'ünde bir kısmı Fabrika-i Hümayun'a muttasıl olan ve Ali Rıza Bey'in tasarrufu altında bulunan arsanın satın alınarak Fabrika-i Hümayun arsasına ilave edilmesi (BOA.İ.AS. 9/1312 M-11, 13 M 1312).

Ek 51a-51e Harb dolayısıyla Avrupa'dan izolatör getirilemediğinden haberleşmenin devamını sağlamak için çini ve porselen fabrikasında izolatör üretilmesi için tahsisat yapıldığı (BOA.İ.MMS. 197/1333 L-20, 28 L 1333).

Ek 1 II. Beyazıt Dönemi'nde Eski Saray ve Yeniçeri Kışlaları yakınındaki sanatçı atölyeleri ve dükkanlar

Ek 2a BOA.C.İKTS. 21/1023 numarada kayıtlı belgenin 1 numaralı varağının fotokopisi

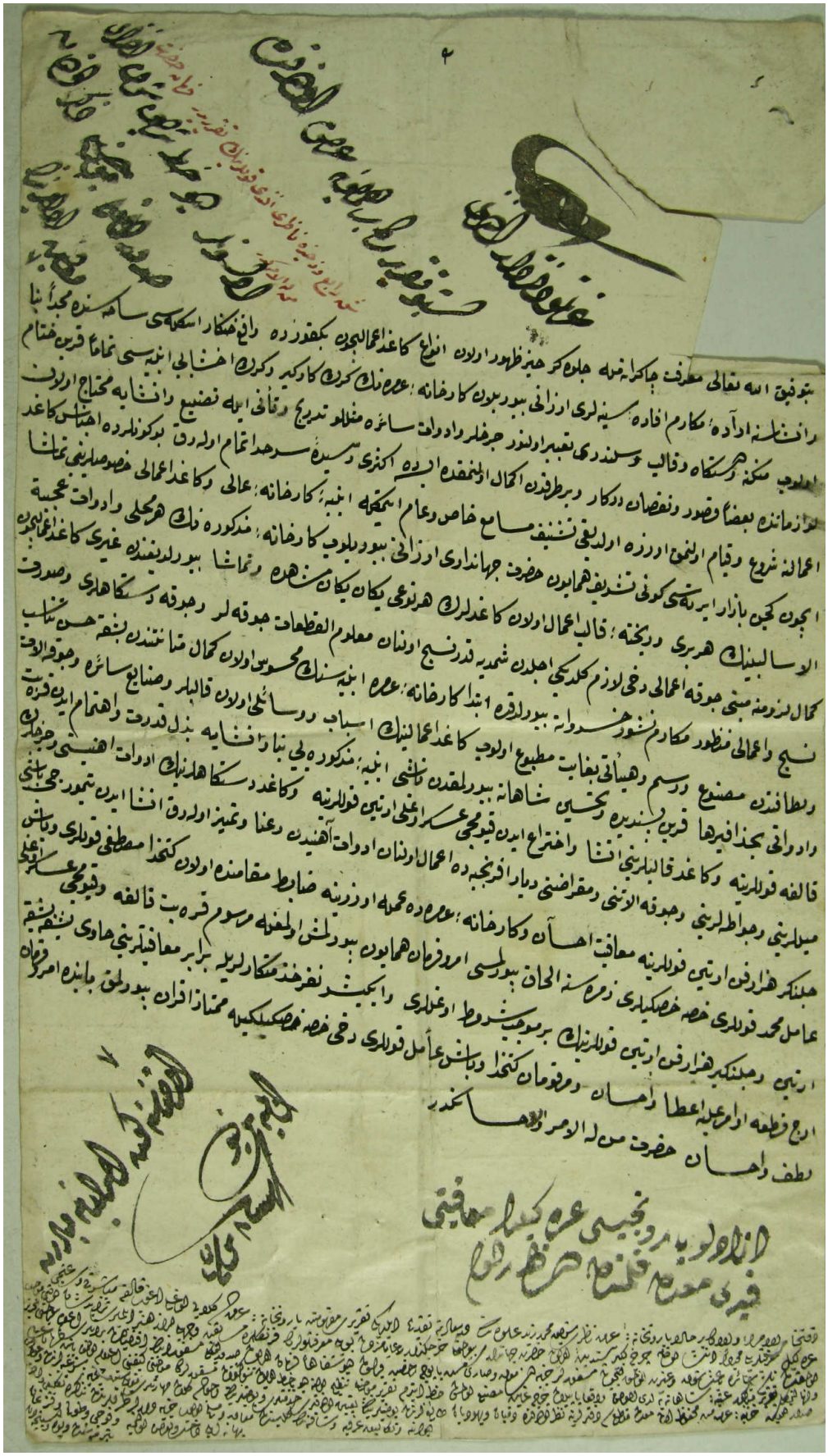

Ek 2b BOA.C.İKTS. 21/1023 numarada kayıtlı belgenin 2 numaralı varağının fotokopisi

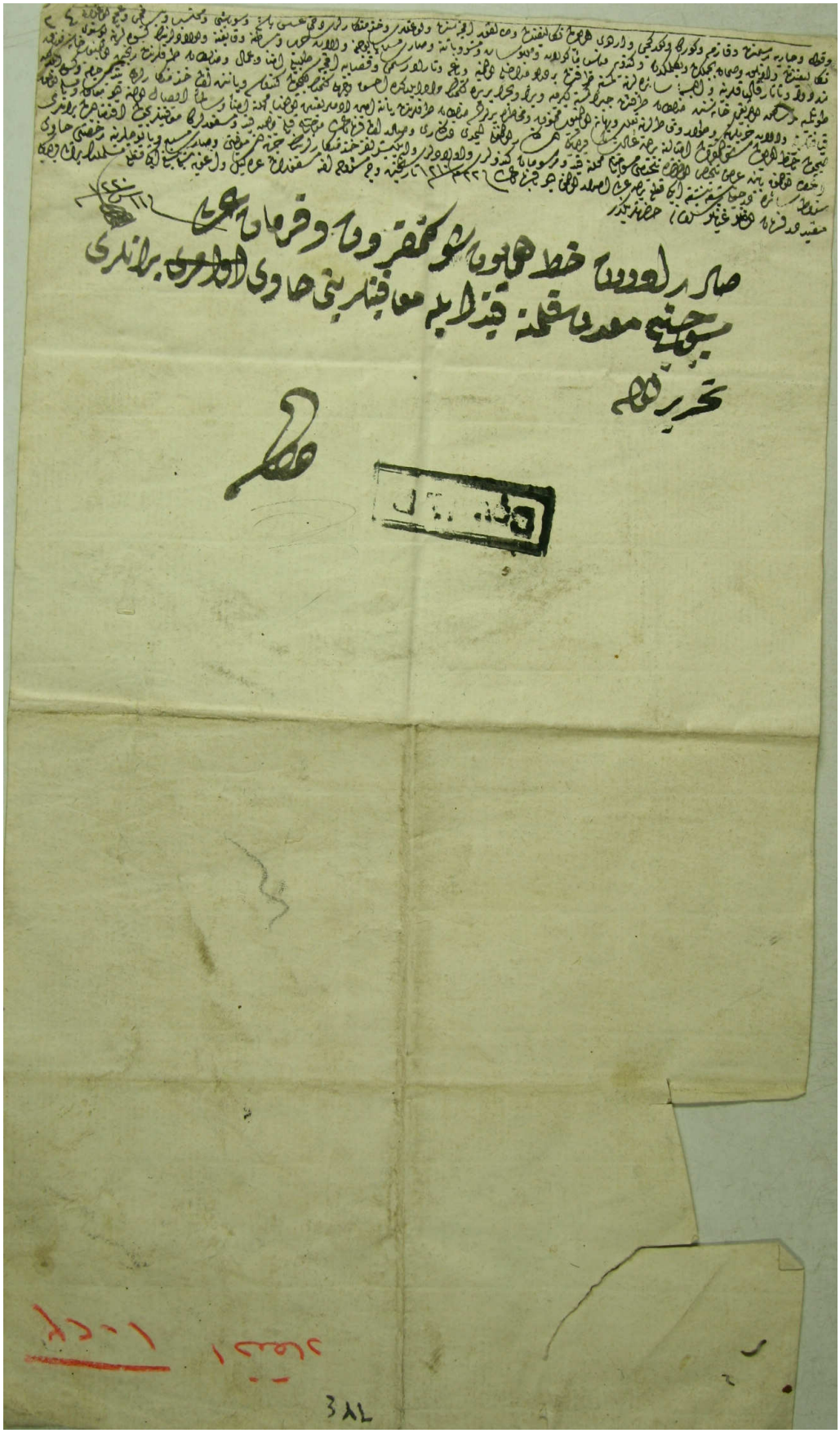

Ek 3a BOA.C.DRB. 64/3190 numarada kayıtlı belgenin 1 numaralı varağının fotokopisi

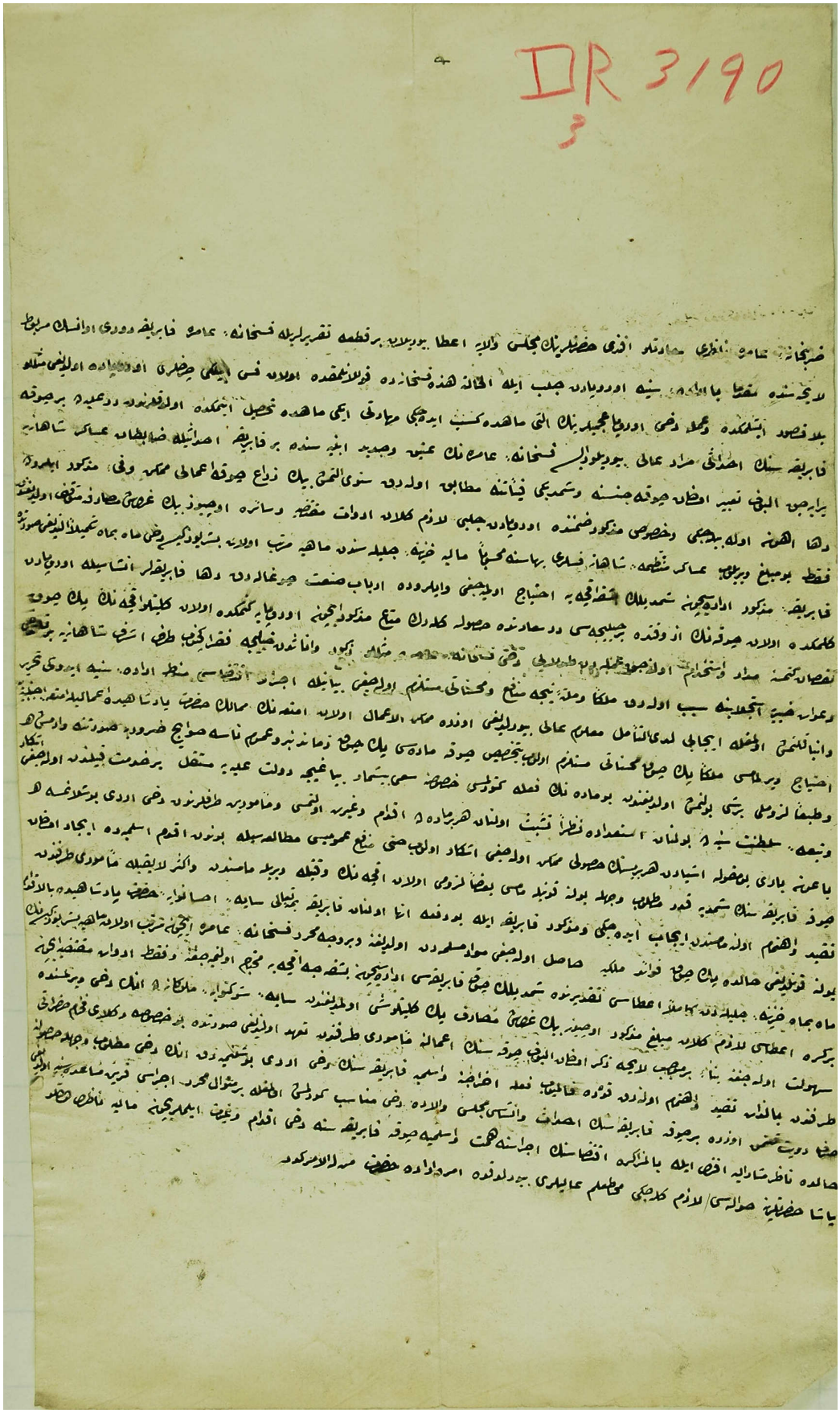

Ek 3b BOA.C.DRB. 64/3190 numarada kayıtlı belgenin 2 numaralı varağının fotokopisi

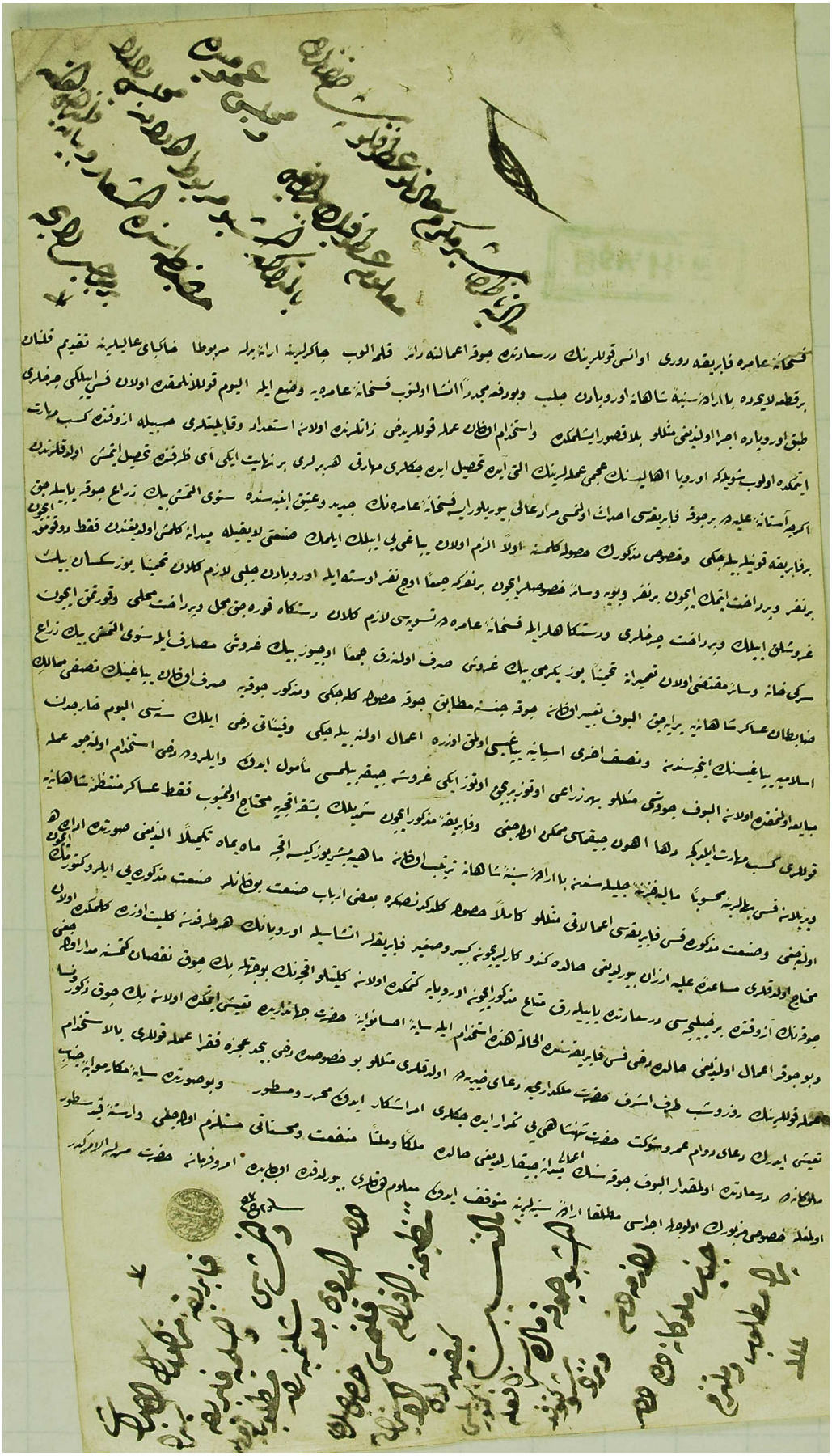

Ek 3c BOA.C.DRB. 64/3190 numarada kayıtlı belgenin 3 numaralı varağının fotokopisi

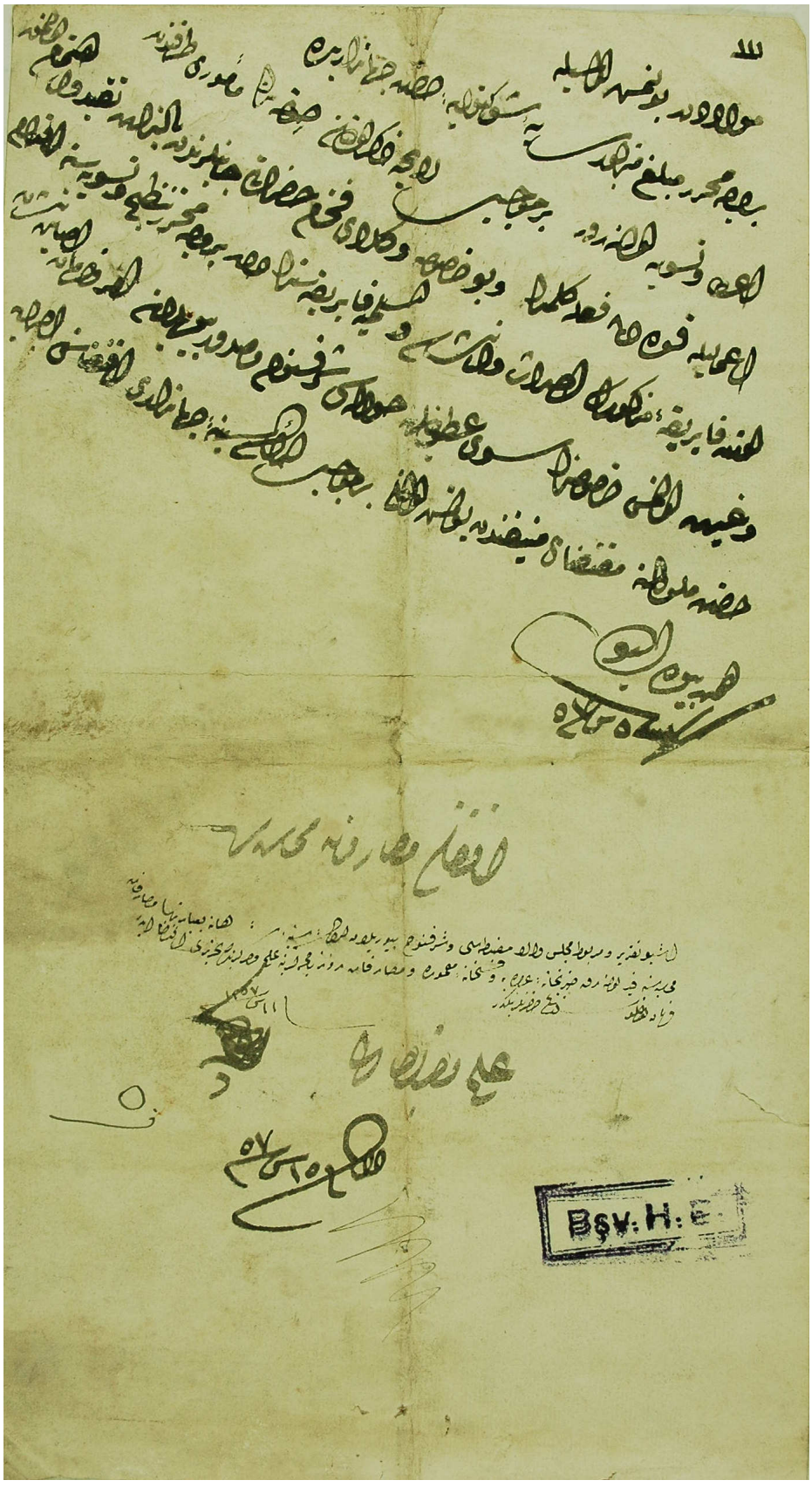

Ek 3d BOA.C.DRB. 64/3190 numarada kayıtlı belgenin 4 numaralı varağının fotokopisi

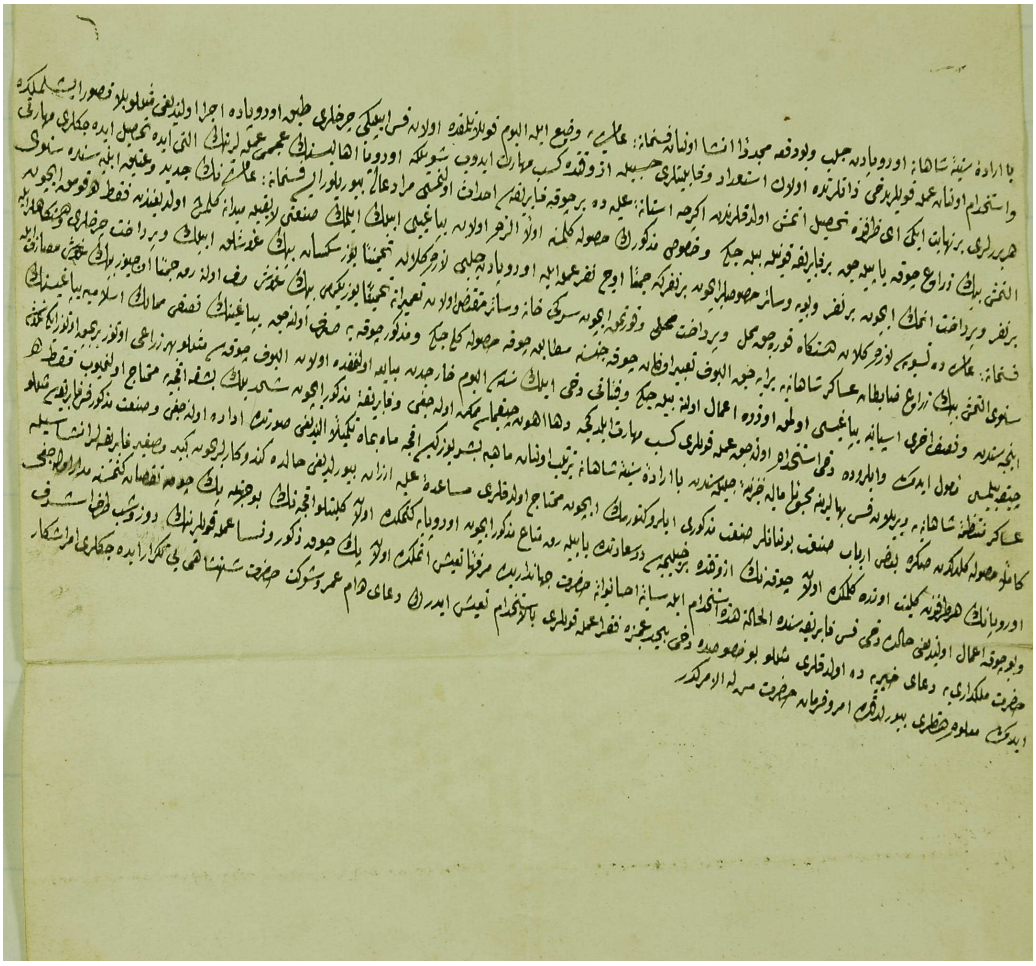

Ek 4 BOA.A.AMD. 57/75 numarada kayıtlı belgenin fotokopisi

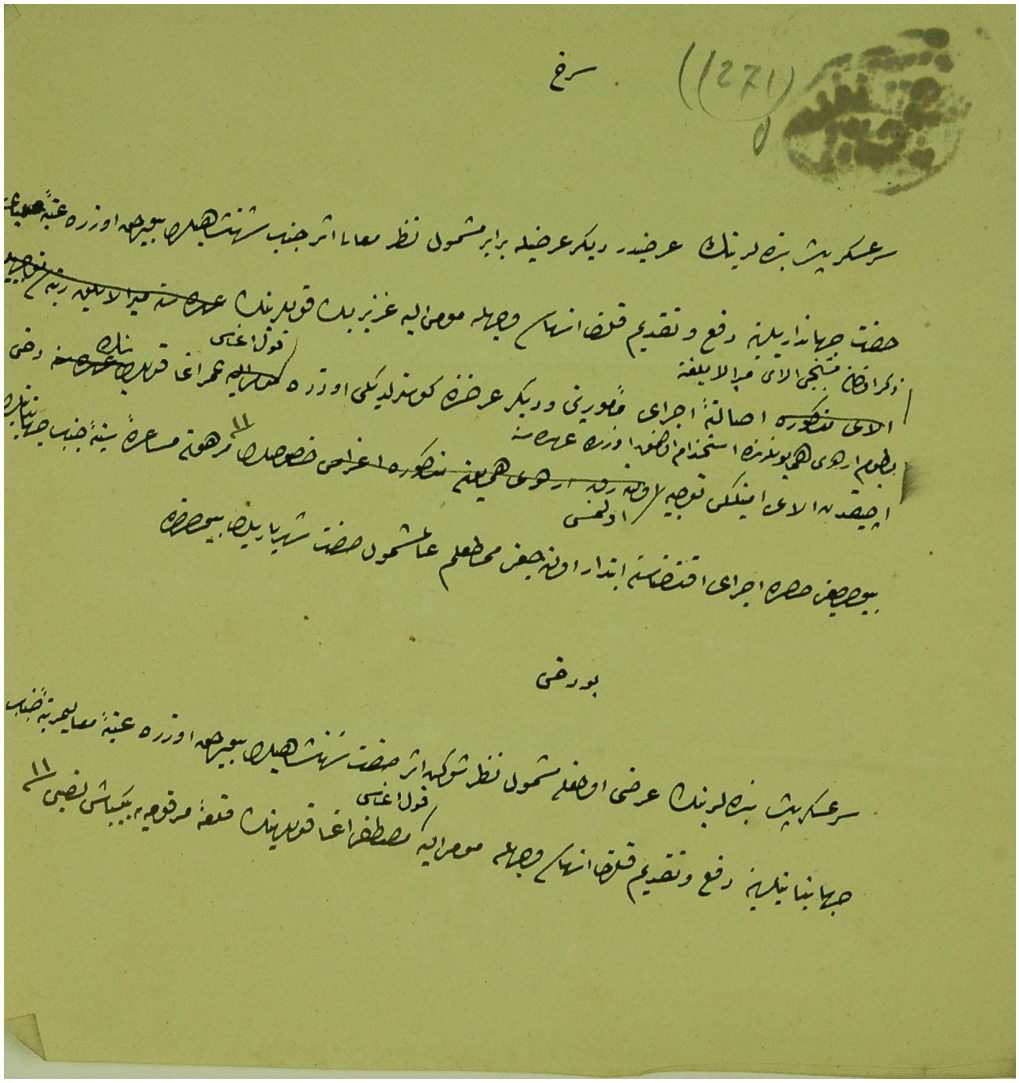

Ek 5a BOA.Y.A.RES. 29/5 numarada kayıtlı belgenin 1 numaralı varağının fotokopisi

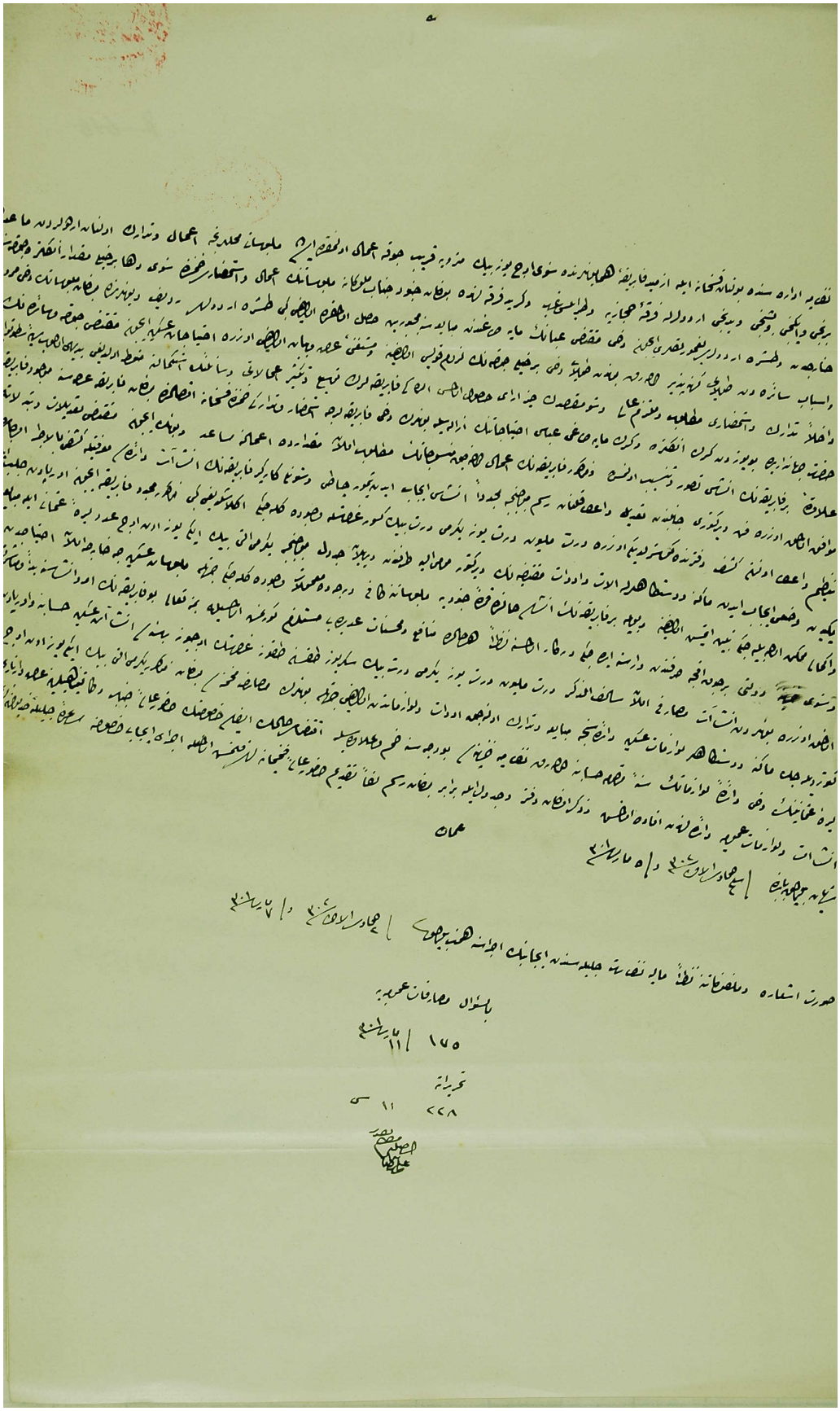

Ek 5b BOA.Y.A.RES. 29/5 numarada kayıtlı belgenin 2 numaralı varağının fotokopisi

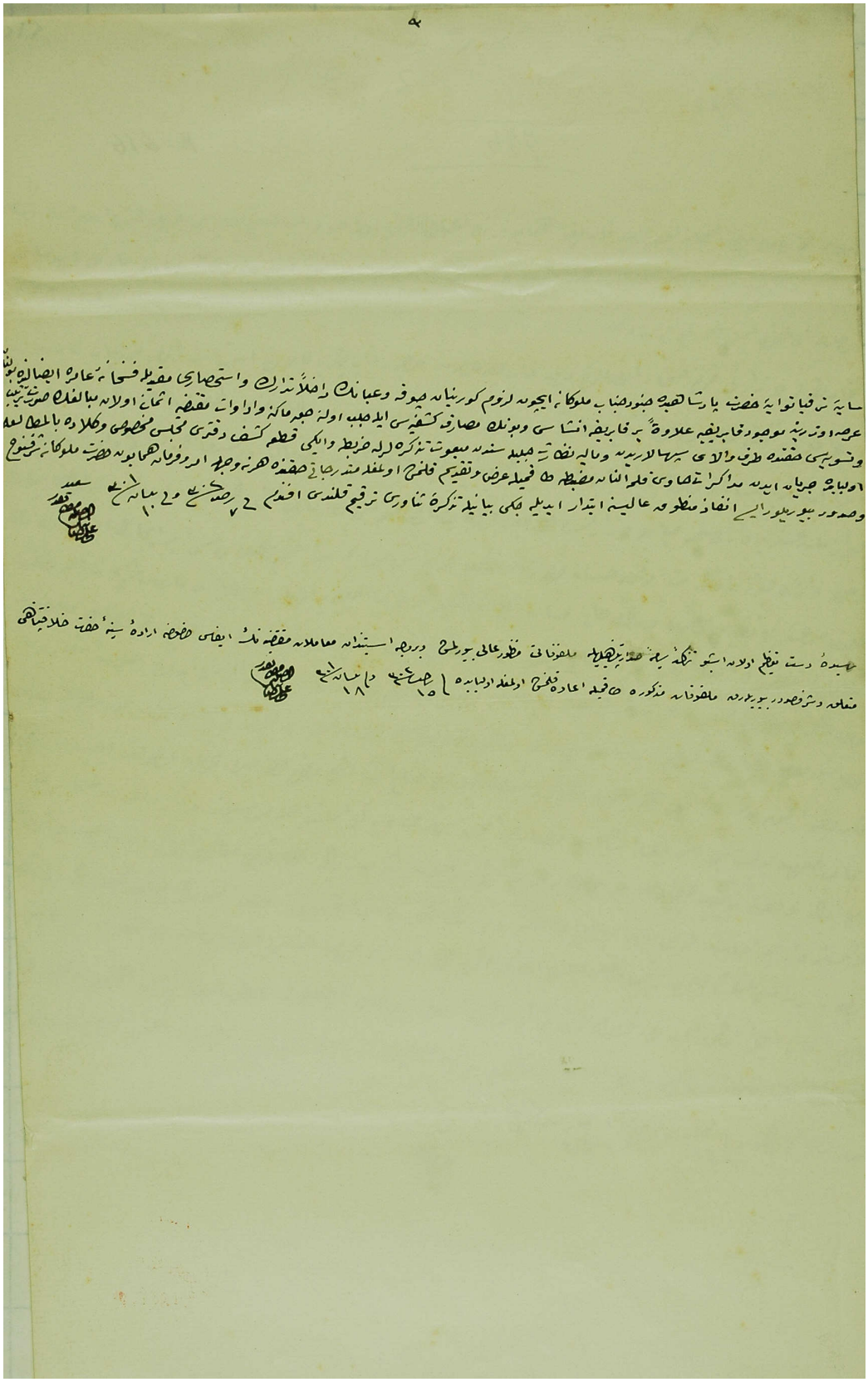

Ek 5c BOA.Y.A.RES. 29/5 numarada kayıtlı belgenin 3 numaralı varağının fotokopisi

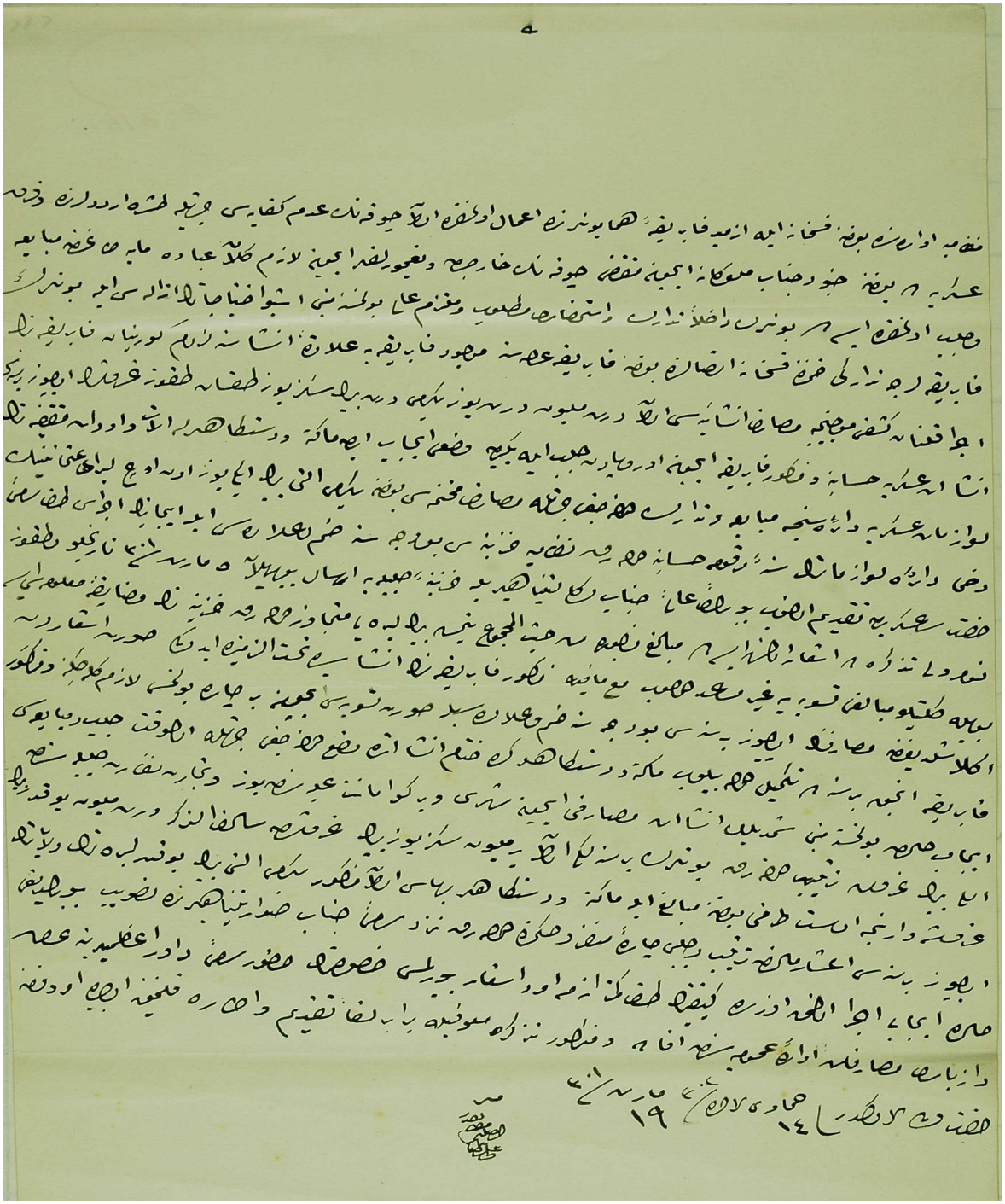

Ek 5d BOA.Y.A.RES. 29/5 numarada kayıtlı belgenin 4 numaralı varağının fotokopisi

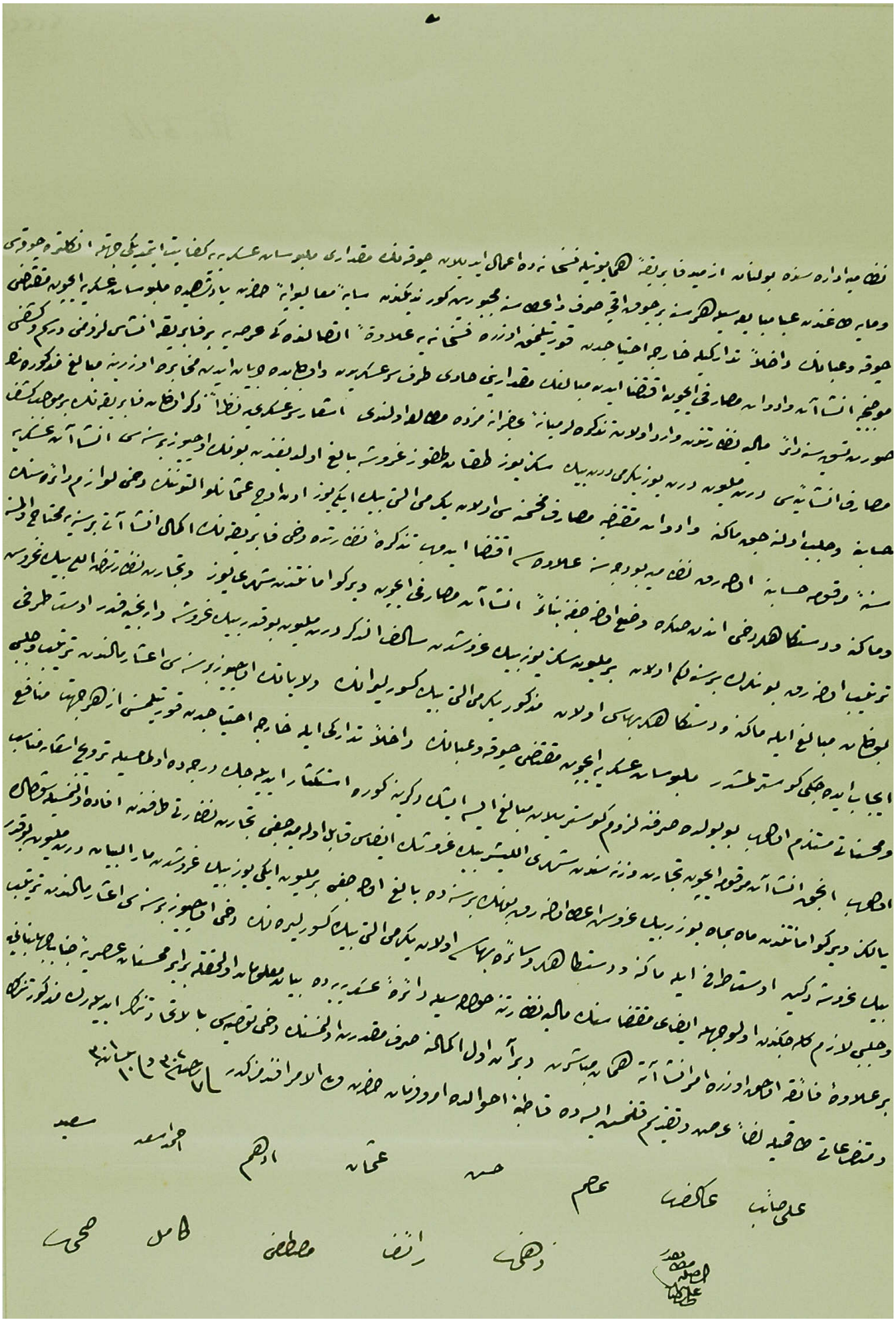

Ek 6a BOA.HAT. 1319/51445/A numarada kayıtlı belgenin 1 numaralı varağının fotokopisi

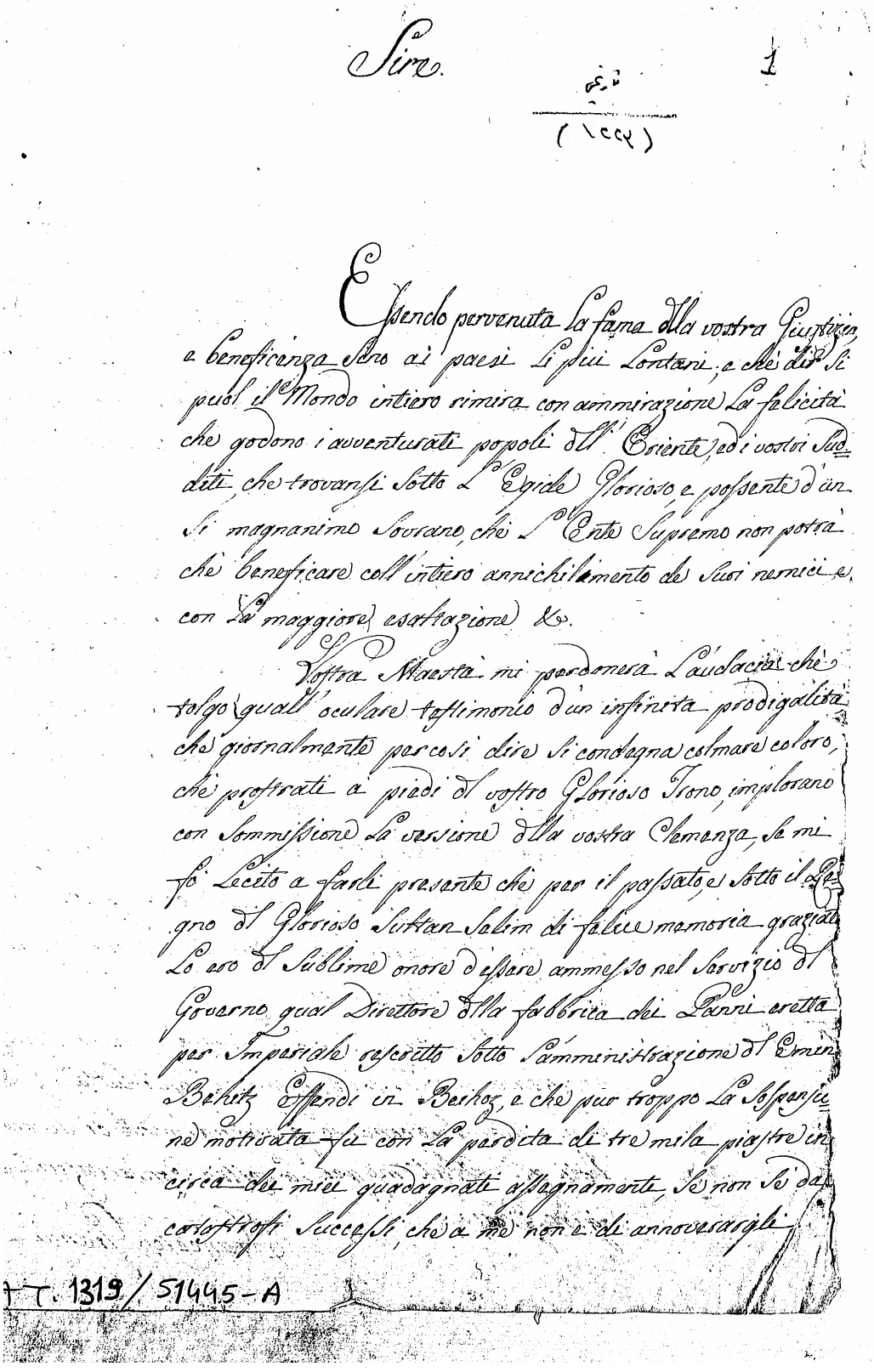

Sire. 1

(1224)

Essendo pervenuta la fama della vostra Giustizia
e beneficenza sino ai paesi li più Lontani, e che dir si
può il Mondo intiero rimira con ammirazione La felicità
che godono i avventurati popoli dell' Oriente, ed i vostri Sud-
detti che trovansi Sotto l'Egide Glorioso e possente d'un
Sì magnanimo Sovrano, che l'Ente Supremo non potrà
che beneficare coll'intiero annichilamento de Suoi nemici e
con la maggiore esaltazione &.

Vostra Maestà mi perdonerà l'audacia che
tolgo (quall' oculare testimonio d'un infinita prodigalità
che giornalmente per così dire si condegna colmare coloro,
che prostrati a piedi del vostro Glorioso Trono implorano
con sommissione la versione della vostra Clemenza, se mi
fò Lecito a farli presente che per il passato, sotto il Re-
gno di Glorioso Sultan Salim di felice memoria gratia
Lo ero di Sublime onore d'essere ammesso nel Servigio del
Governo qual Direttore della fabbrica dei Panni eretta
per Imperiale rescritto Sotto l'amministrazione del Emin
Beikt Effendi in Beihoz, e che pur troppo La sospensi-
ne motivata fu con la perdita di tre mila piastre in
circa dei miei guadagnati d'ognamente, Se non si da
contrattempi Successi, che a me non è di annoversargli

T. 1319 / 51445 - A

Ek 6b BOA.HAT. 1319/51445/A numarada kayıtlı belgenin 2 numaralı varağının fotokopisi

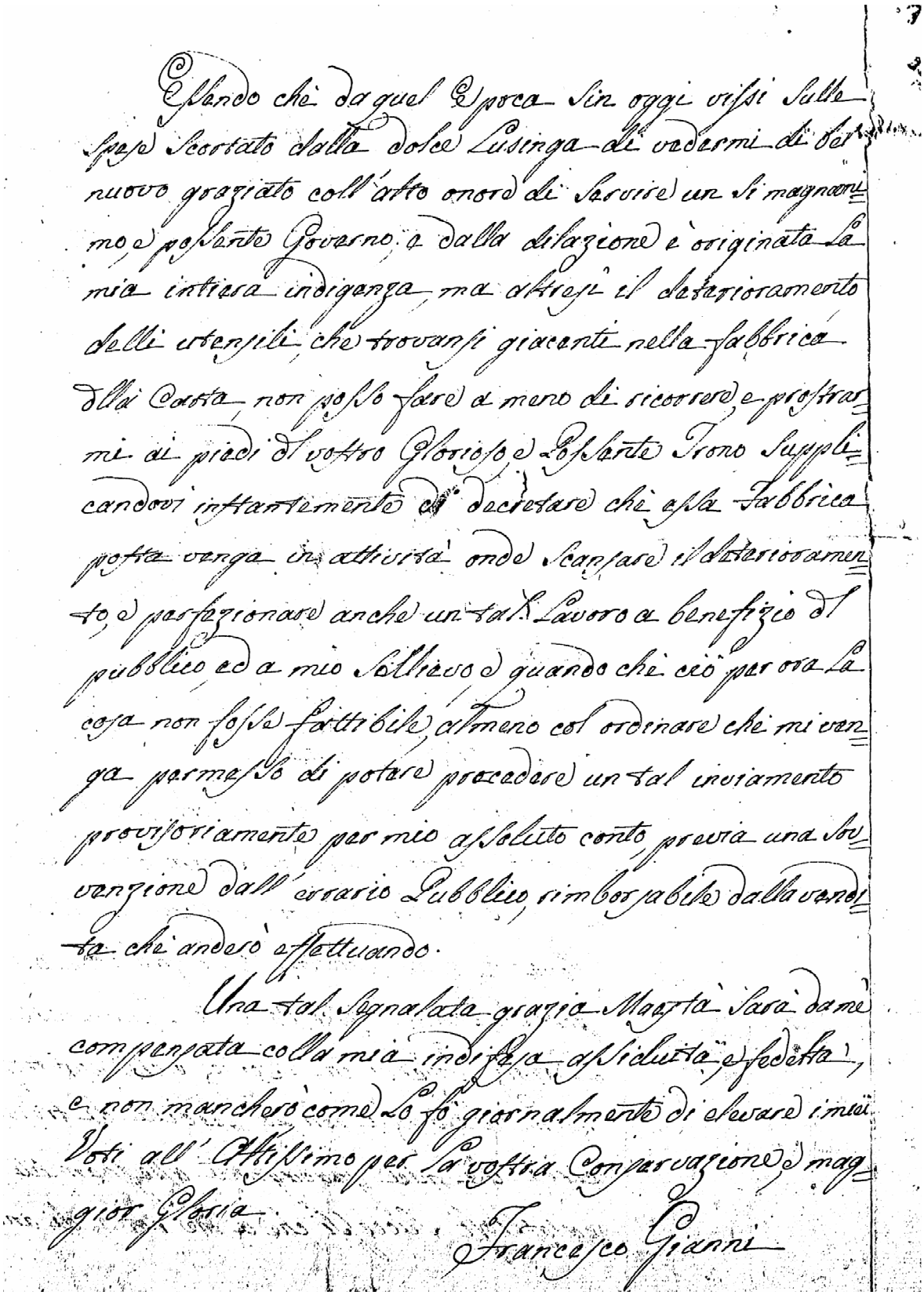

Essendo che da quel Epoca sin oggi vissi sulle spese scortato dalla dolce Lusinga di vedermi di bel nuovo graziato coll'atto onorevole di servire un Sì magnanimo, e possente Governo, e dalla dilazione è originata la mia intiera indigenza, ma attesi il deterioramento delli utensili che trovansi giacenti nella fabbrica della Costa non posso fare a meno di ricorrere, e prostrarmi ai piedi di vostro Glorioso, e Possente Trono supplicandovi instantemente di decretare che ella fabbrica posta venga in attività onde scansare il deterioramento, e perfezionare anche un tal Lavoro a benefizio del pubblico ed a mio sollievo, quando che ciò per ora la cosa non fosse fattibile, almeno col ordinare che mi venga permesso di potere procedere un tal inviamento provvisoriamente per mio assoluto conto, previa una sovvenzione dall'erario Pubblico, rimborsabile dalla vendita che andero effettuando.

Una tal segnalata grazia Maestà Sara dame compensata colla mia indefessa assiduità, e fedeltà, e non mancherò come lo fo giornalmente di elevare i miei Voti all'Altissimo per la vostra Conservazione, e maggior Gloria

Francesco Gianni

Ek 7a BOA.C.İKTS. 37/1832 numarada kayıtlı belgenin 1 numaralı varağının fotokopisi

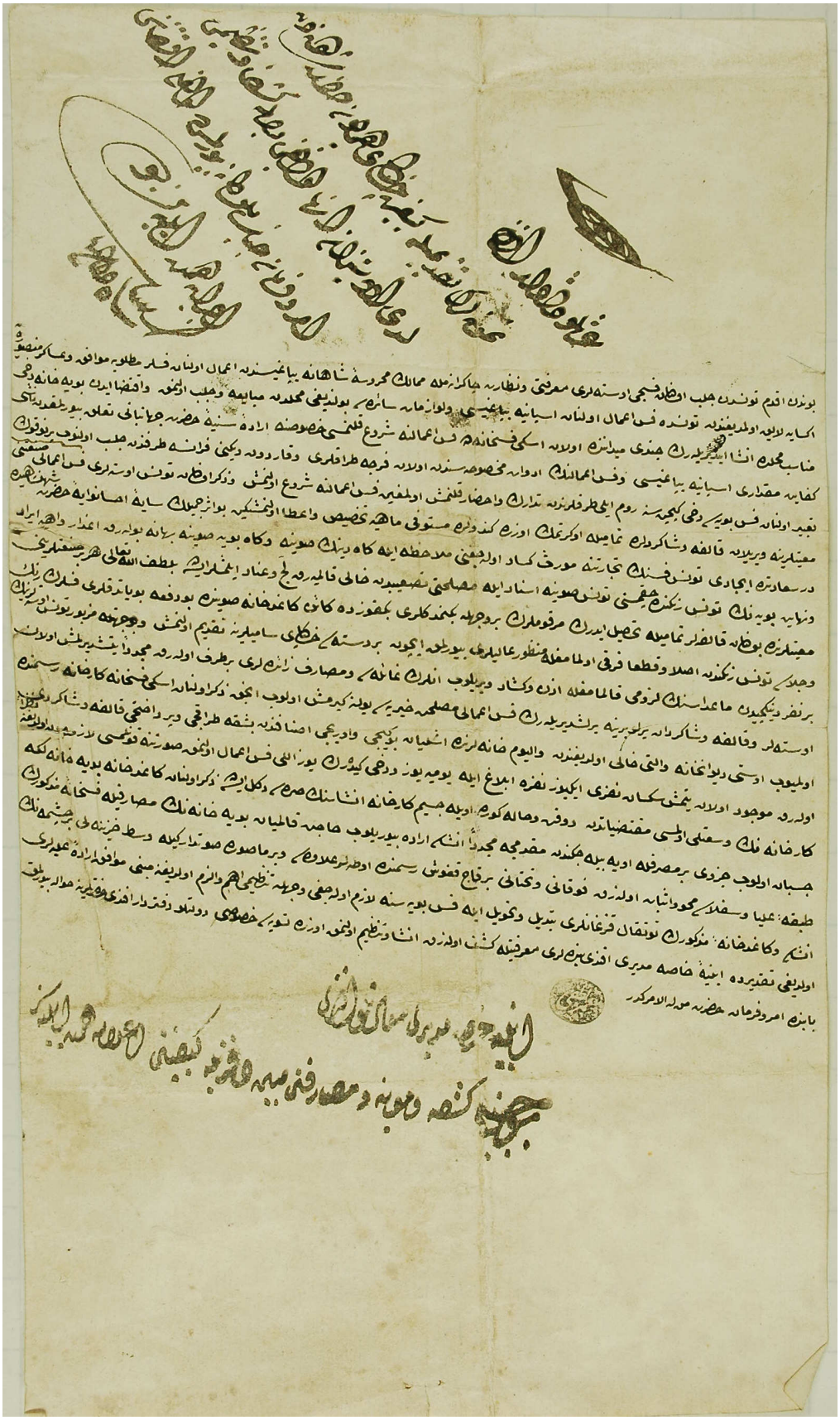

Ek 7b BOA.C.İKTS. 37/1832 numarada kayıtlı belgenin 2 numaralı varağının fotokopisi

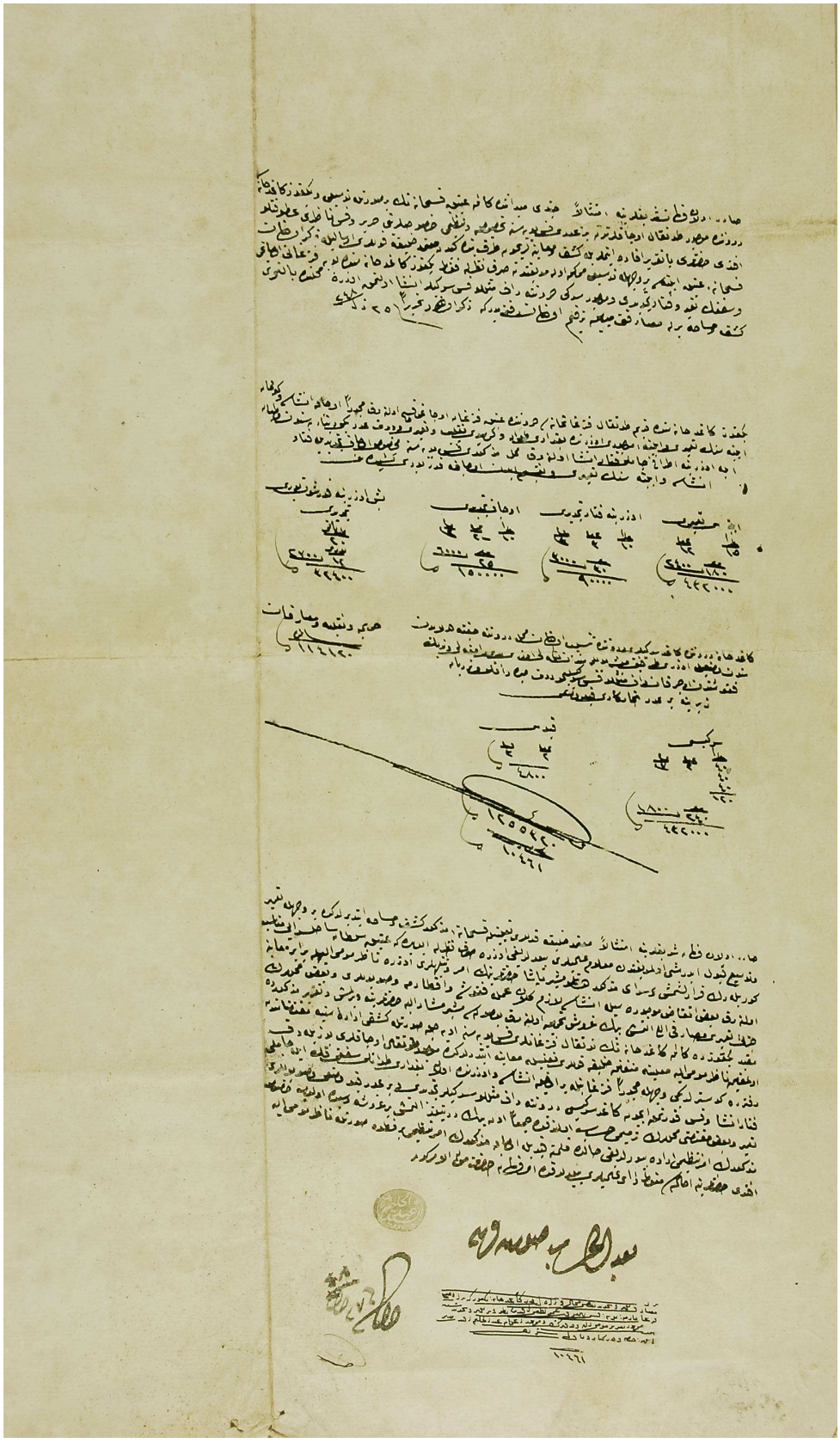

Ek 8 BOA.A.MKT.MHM. 287/94 numarada kayıtlı belgenin fotokopisi

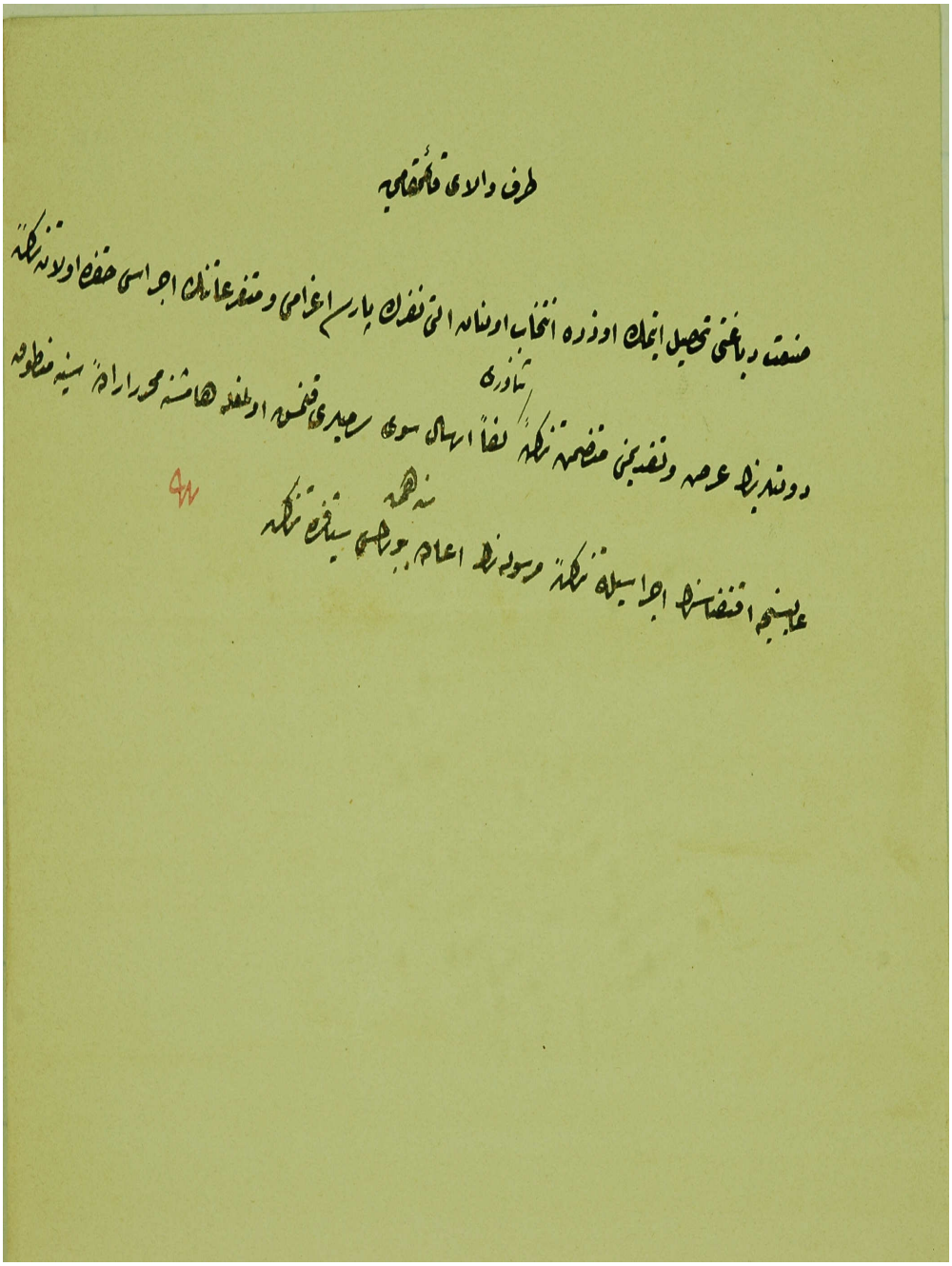

Ek 9a BOA.HR.TO. 447/7 numarada kayıtlı belgenin 1 numaralı varağının fotokopisi

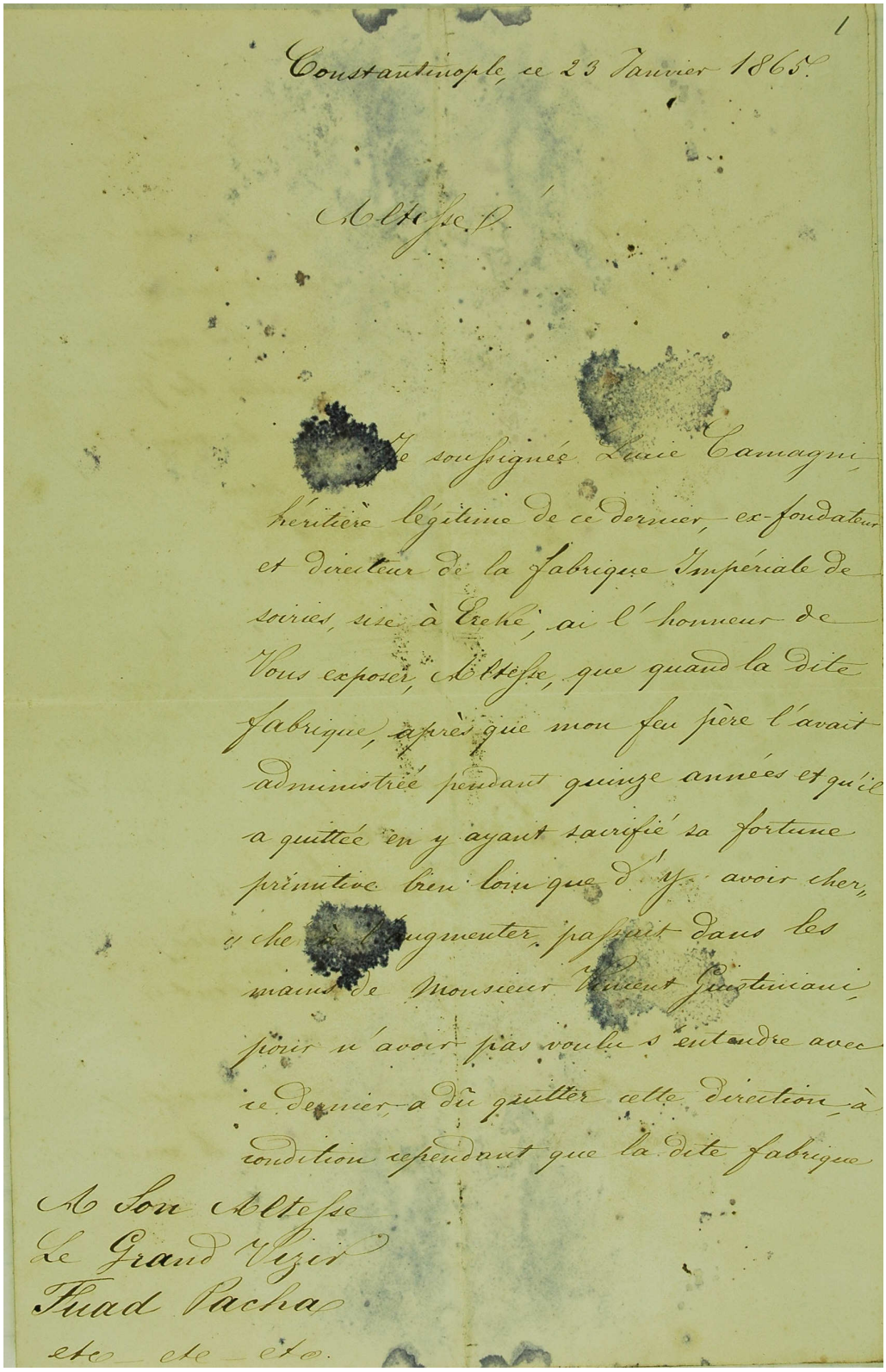

1

Constantinople, ce 23 Janvier 1865.

Altesse.

Le soussignée Louise Camagni,
héritière légitime de ce dernier, ex-fondateur
et directeur de la fabrique Impériale de
soies, sise à Brousse, ai l'honneur de
Vous exposer, Altesse, que quand la dite
fabrique, après que mon feu père l'avait
administrée pendant quinze années et qu'il
a quittée en y ayant sacrifié sa fortune
primitive bien loin que d'y avoir cher,
y cherché à augmenter, passait dans les
mains de Monsieur Vincent Justiniani,
pour n'avoir pas voulu s'entendre avec
ce dernier, a dû quitter cette direction à
condition cependant que la dite fabrique

A Son Altesse
Le Grand Vizir
Fuad Pacha
etc. etc. etc.

Ek 9b BOA.HR.TO. 447/7 numarada kayıtlı belgenin 2 numaralı varağının fotokopisi

Ek 9c BOA.HR.TO. 447/7 numarada kayıtlı belgenin 3 numaralı varağının fotokopisi

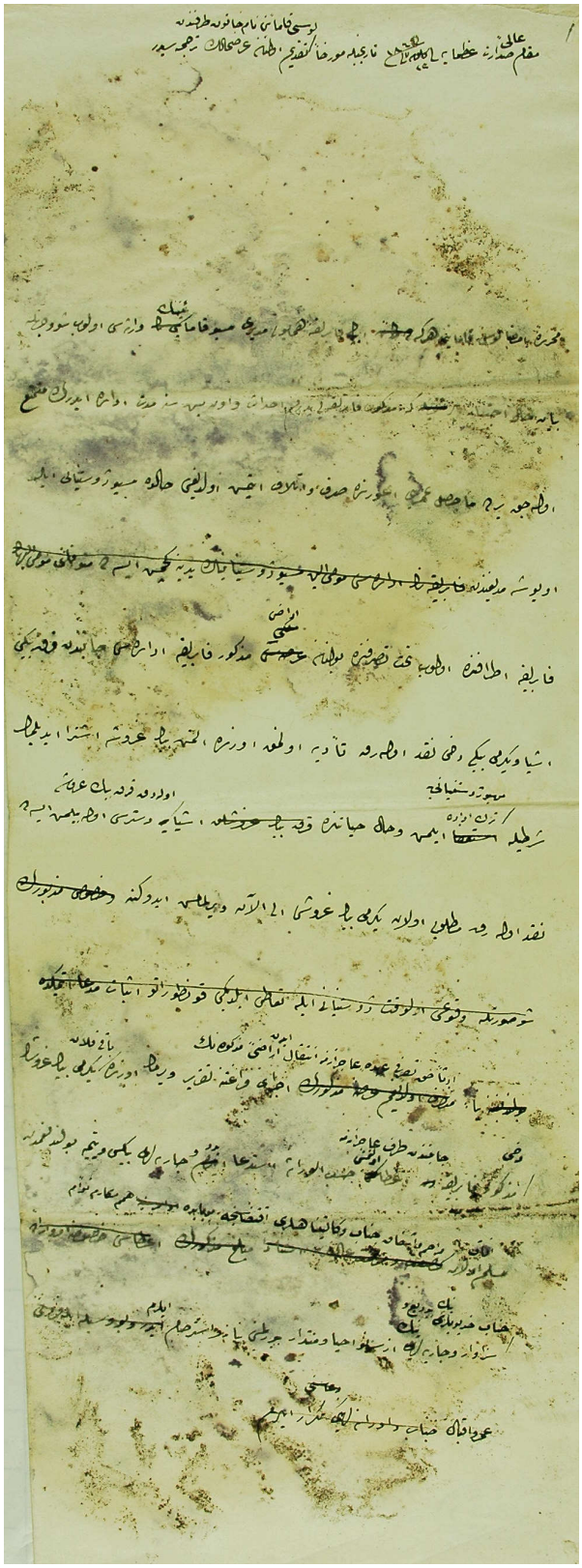

Ek 9d BOA.HR.TO. 447/7 numarada kayıtlı belgenin 4 numaralı varağının fotokopisi

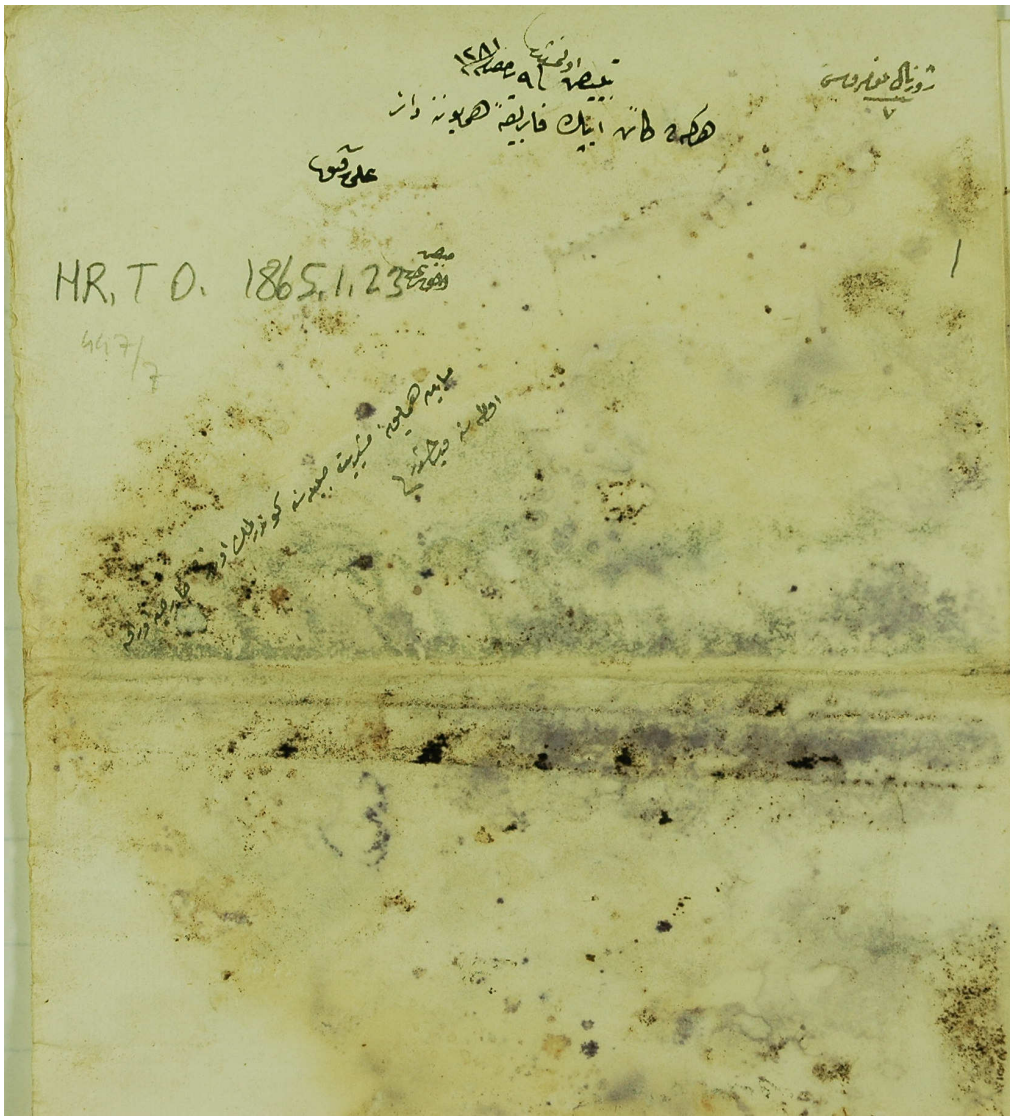

Ek 10 BOA.Y.PRK.ASK. 92/19 numarada kayıtlı belgenin fotokopisi

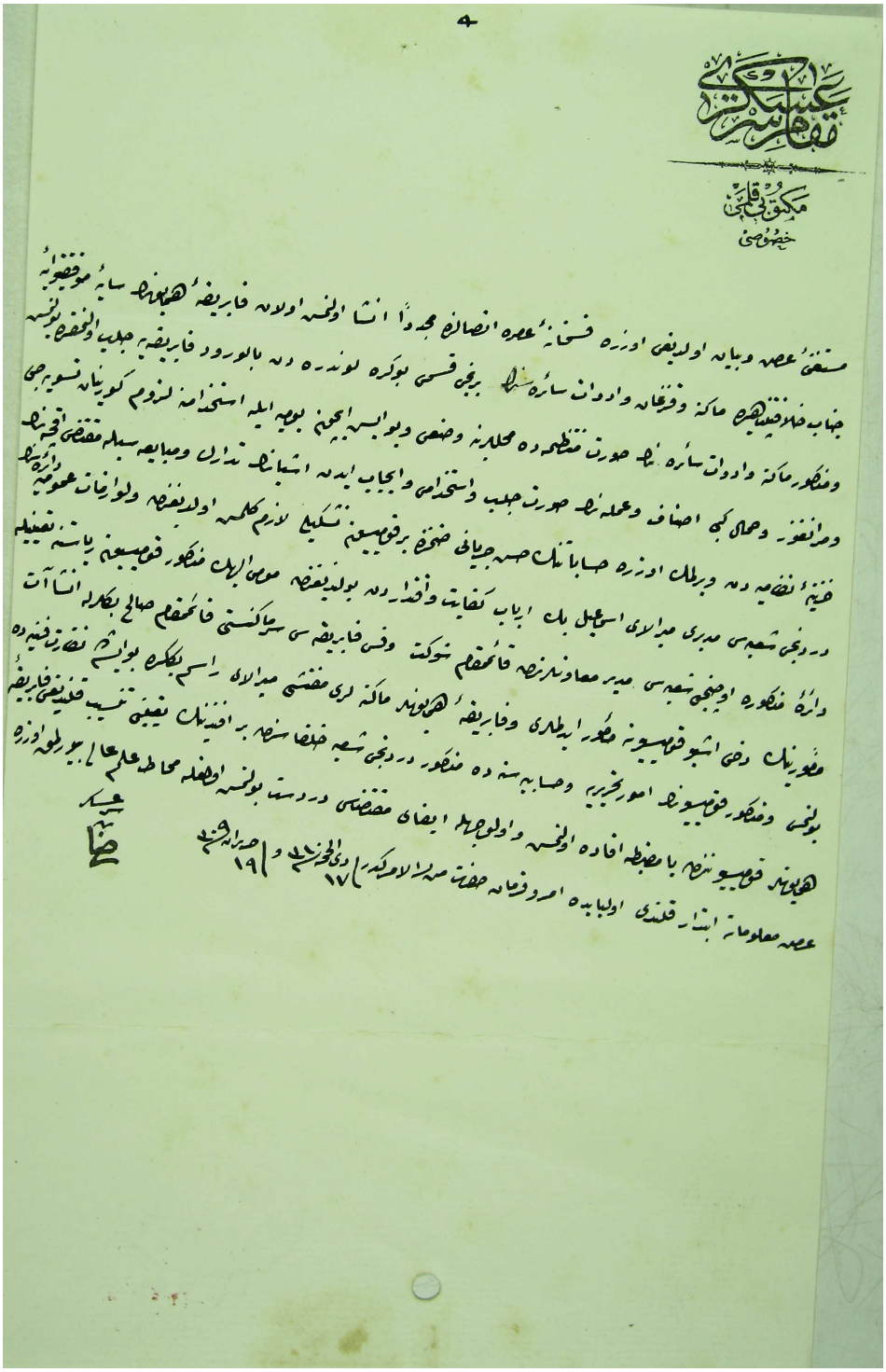

Ek 11 BOA.Y.PRK.ASK. 93/40 numarada kayıtlı belgenin fotokopisi

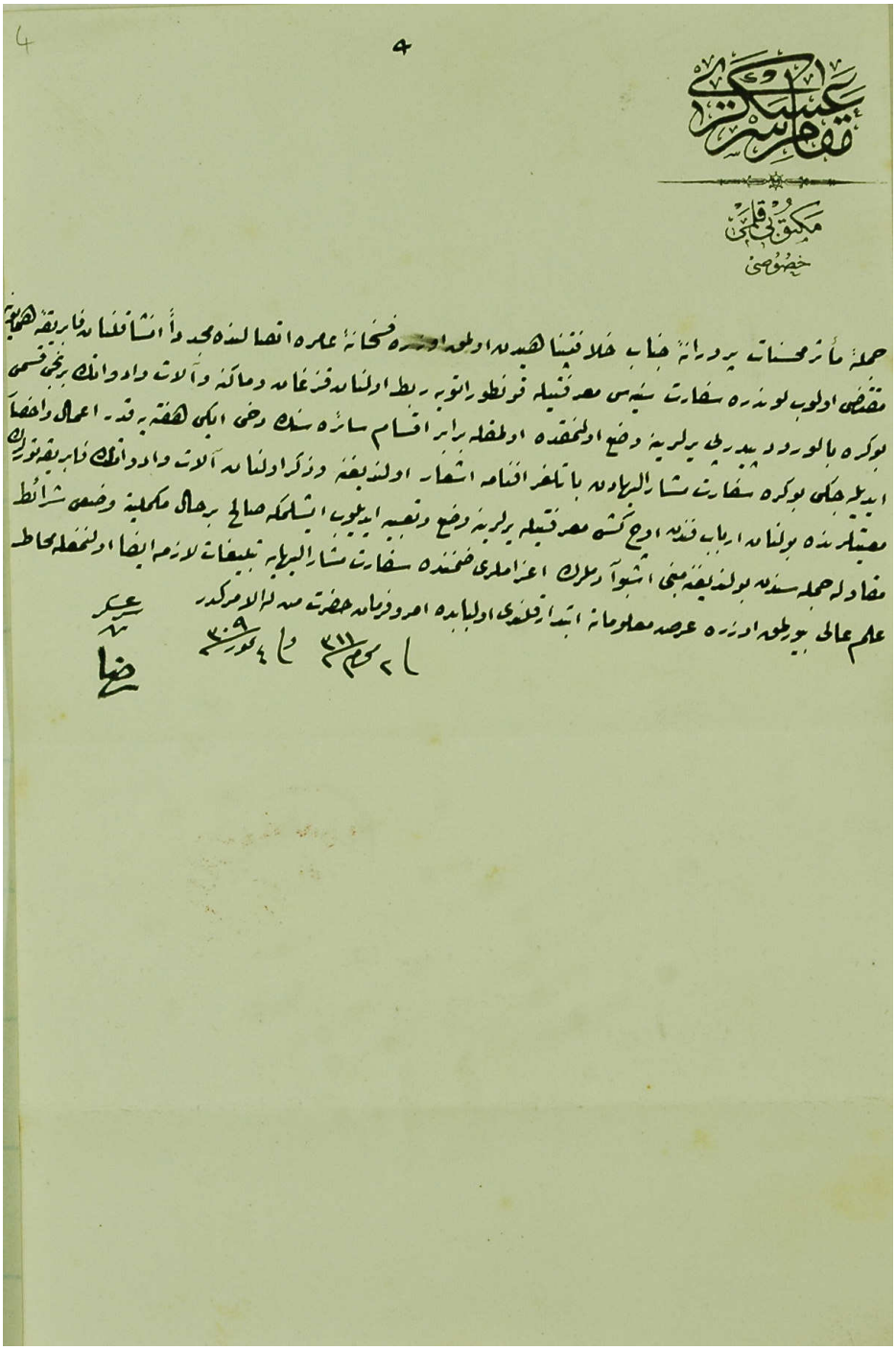

Ek 12a BOA.Y.MTV. 244/22 numarada kayıtlı belgenin 1 numaralı varağının fotokopisi

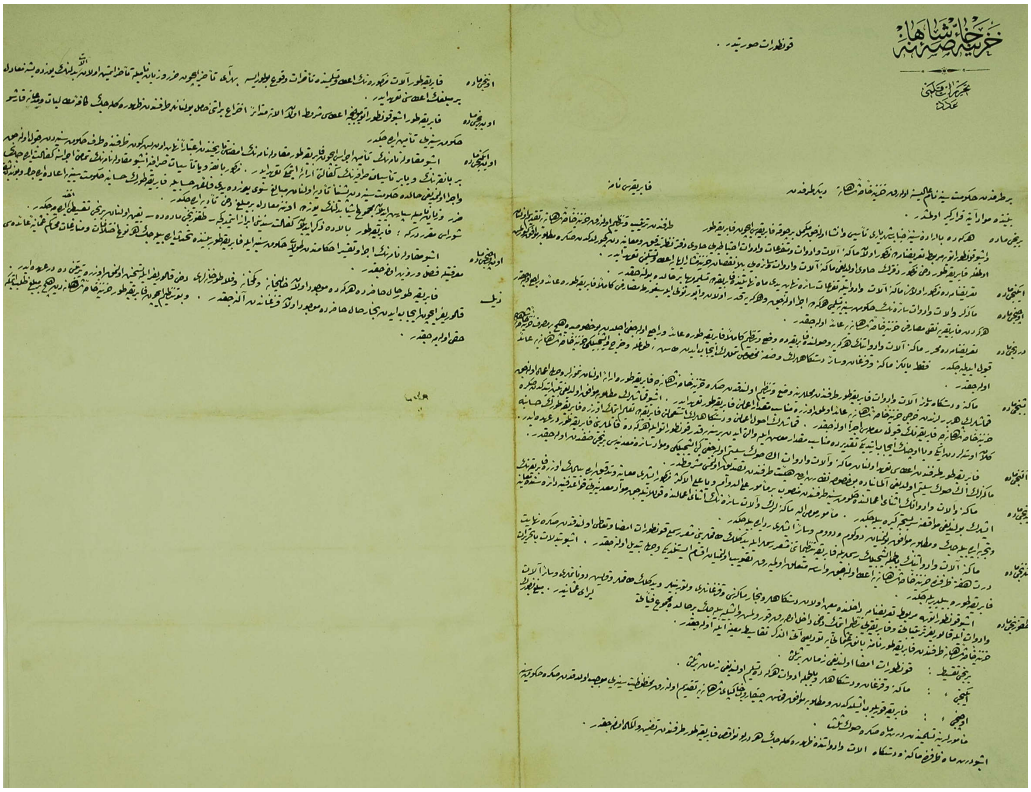

Ek 12b BOA.Y.MTV. 244/22 numarada kayıtlı belgenin 2 numaralı varağının fotokopisi

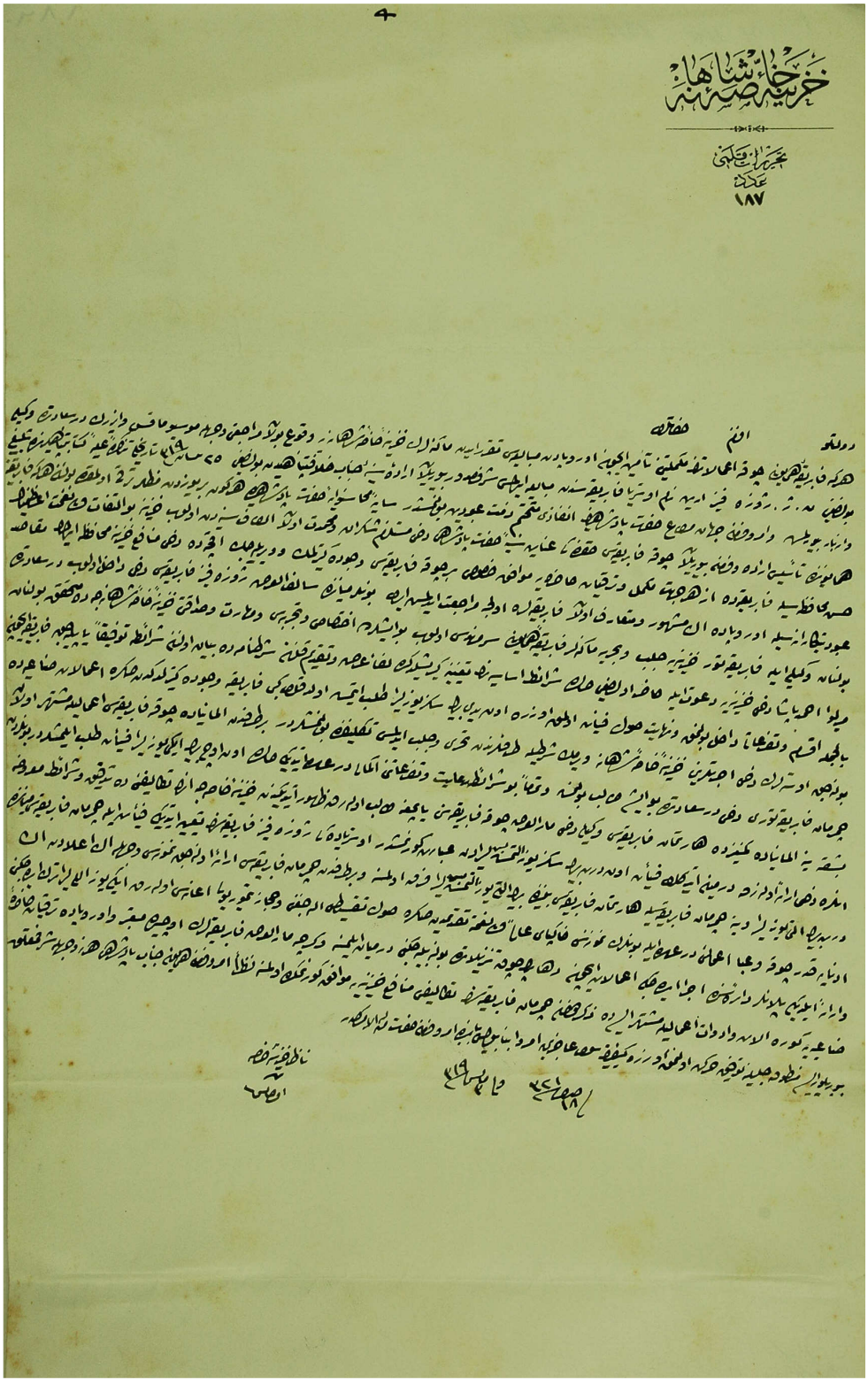

Ek 13a BOA.İ.MF. 20/1330 Ş-12 numarada kayıtlı belgenin 1 numaralı varağının fotokopisi

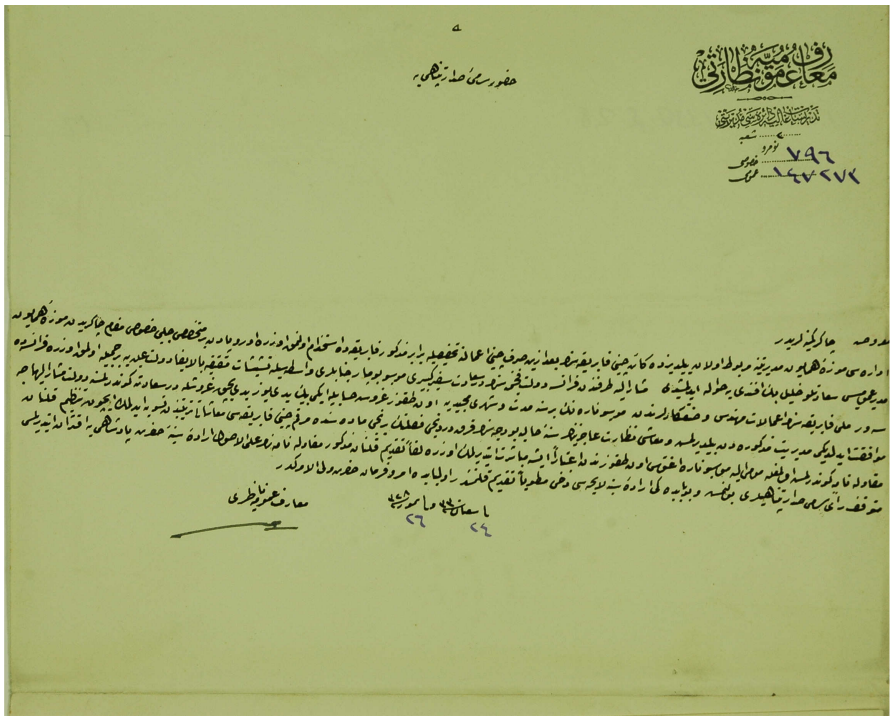

Ek 13b BOA.İ.MF. 20/1330 Ş-12 numarada kayıtlı belgenin 2 numaralı varağının fotokopisi

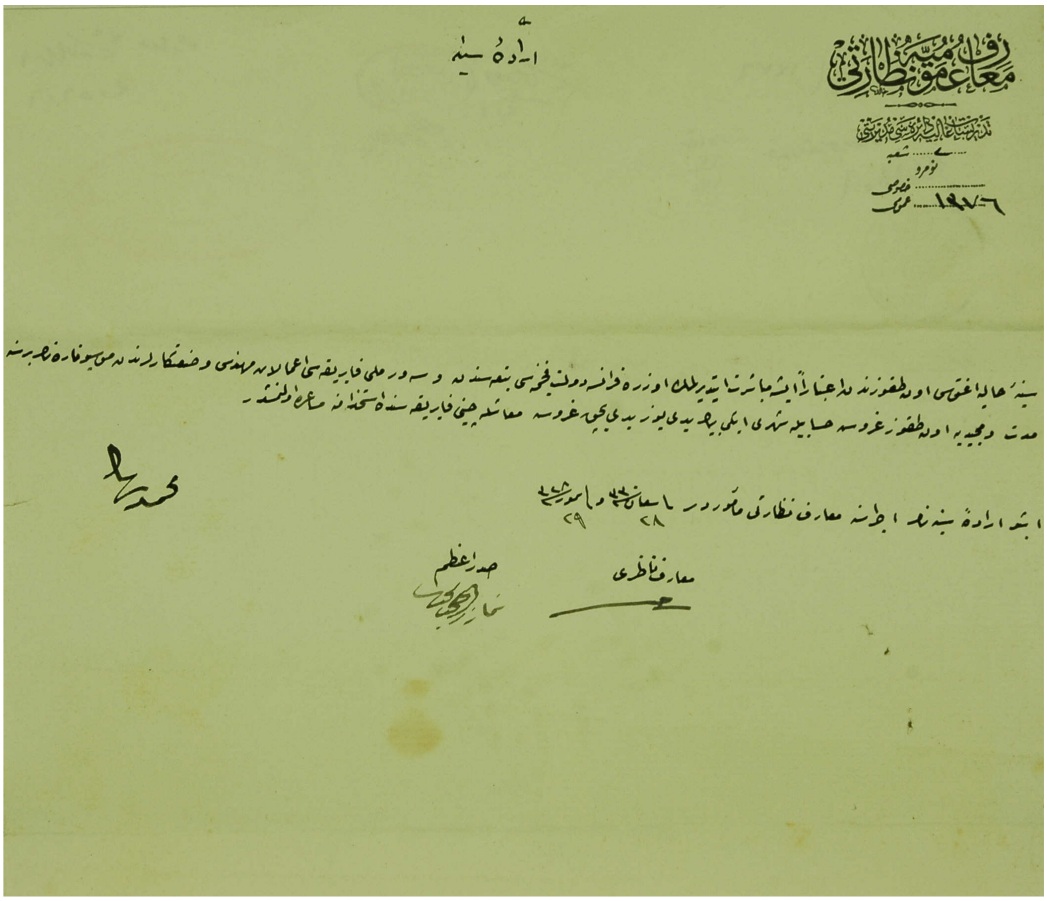

Ek 13c BOA.İ.MF. 20/1330 Ş-12 numarada kayıtlı belgenin 3 numaralı varağının fotokopisi

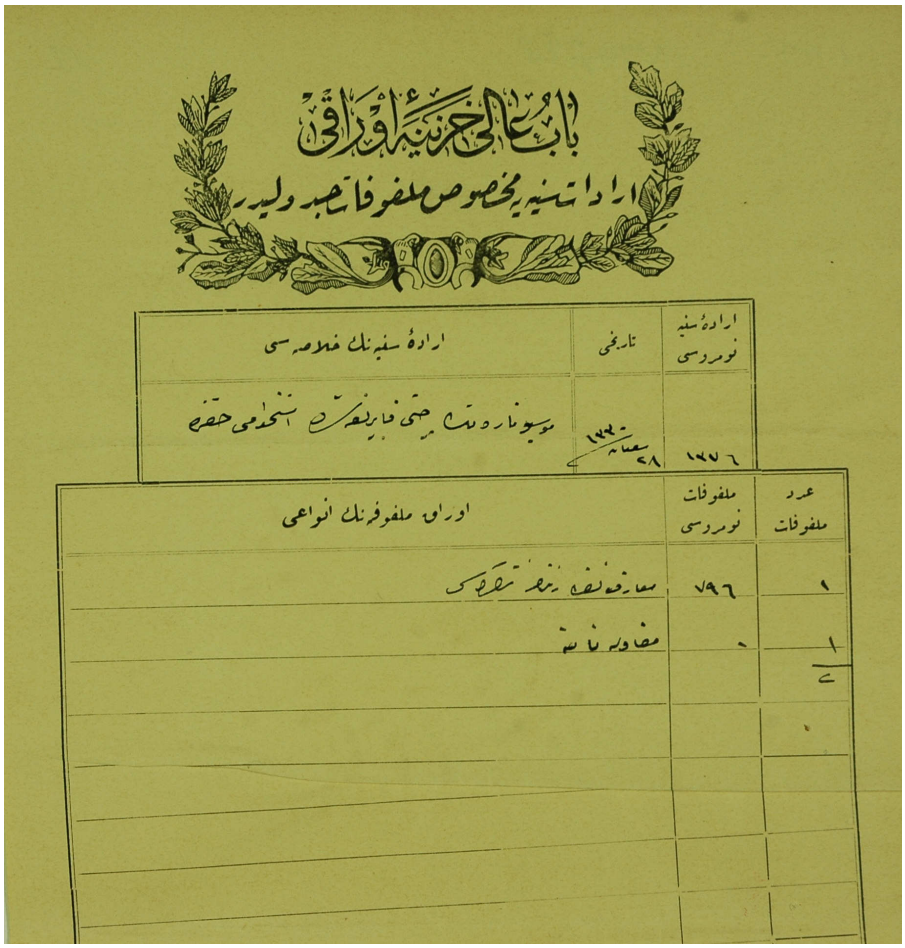

Ek 13d BOA.İ.MF. 20/1330 Ş-12 numarada kayıtlı belgenin 4 numaralı varağının fotokopisi

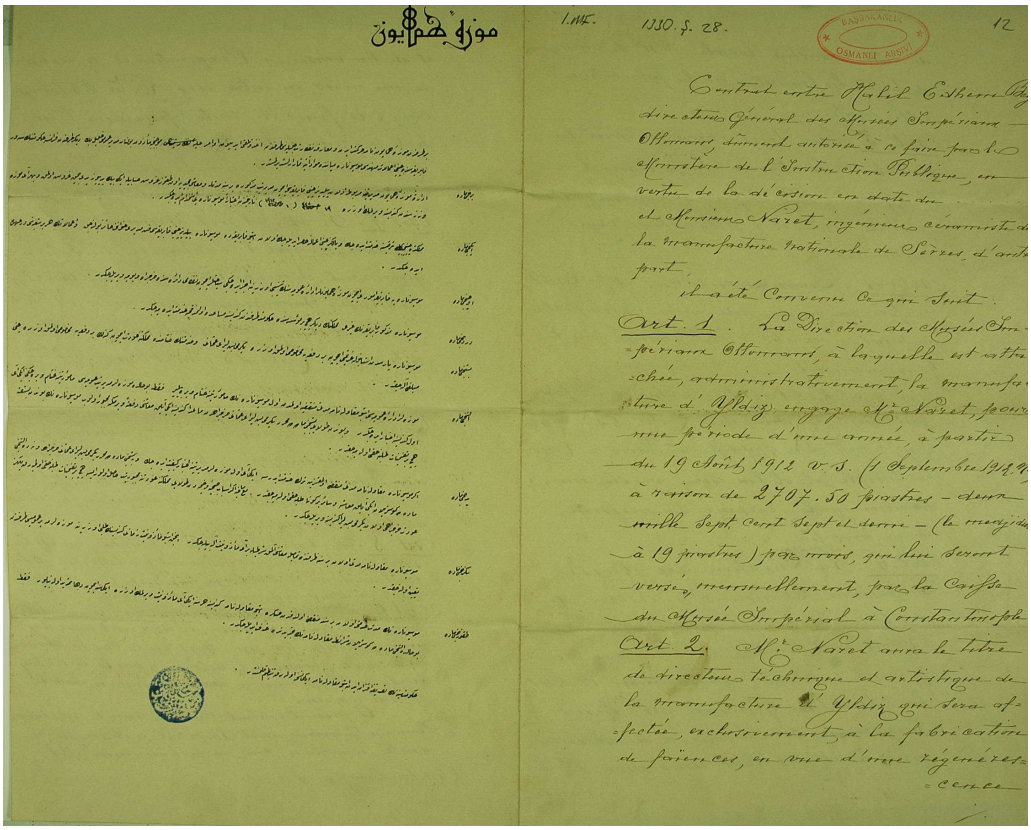

Ek 13e BOA.İ.MF. 20/1330 Ş-12 numarada kayıtlı belgenin 5 numaralı varağının fotokopisi

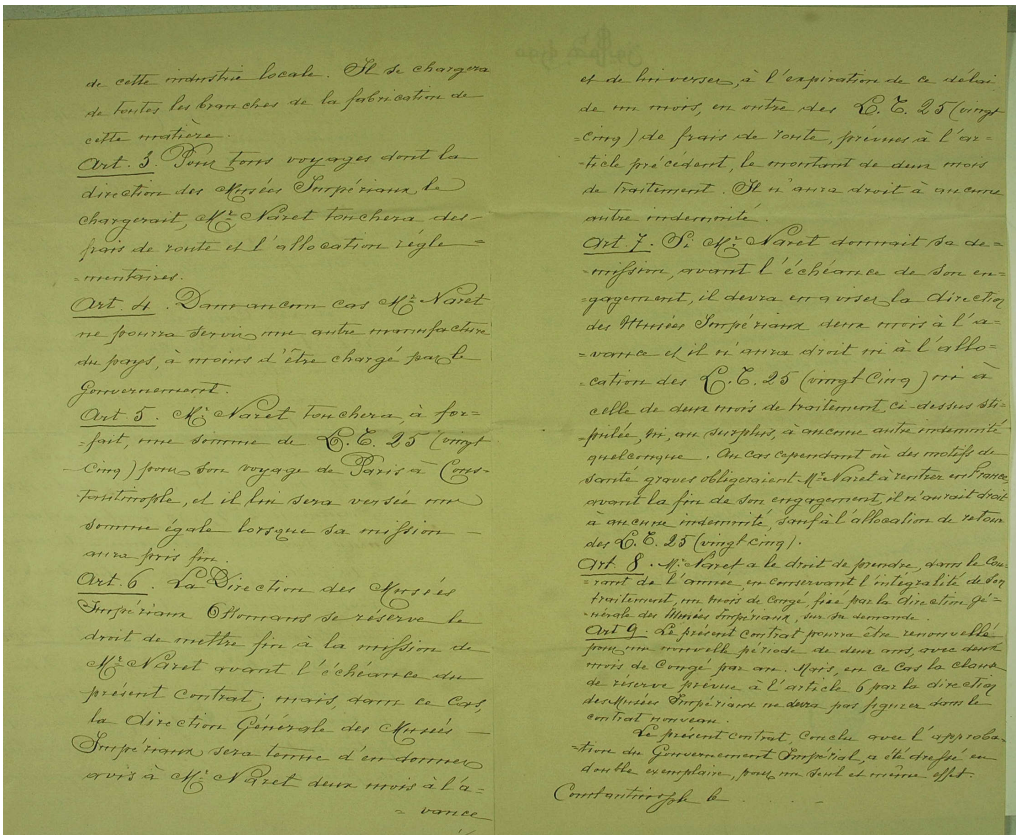

de cette industrie locale. Il se chargera de toutes les branches de la fabrication de cette matière.

Art. 3. Pour tous voyages dont la direction des affaires Impériales le chargerait, Mr Varet touchera des frais de route et l'allocation réglementaires.

Art. 4. Dans aucun cas Mr Varet ne pourra servir une autre manufacture du pays, à moins d'être chargé par le Gouvernement.

Art. 5. Mr Varet touchera à forfait, une somme de L.T. 25 (vingt Cinq) pour son voyage de Paris à Constantinople, et il lui sera versé une somme égale lorsque sa mission aura pris fin.

Art. 6. La Direction des Musées Impériaux Ottomans se réserve le droit de mettre fin à la mission de Mr Varet avant l'échéance du présent contrat; mais dans ce cas, la Direction Générale des Musées Impériaux sera tenue d'en donner avis à Mr Varet deux mois à l'avance et de lui verser, à l'expiration de ce délai de trois mois, en outre des L.T. 25 (vingt Cinq) de frais de route, prévues à l'article précédent, le montant de deux mois de traitement. Il n'aura droit à aucune autre indemnité.

Art. 7. Si Mr Varet donnait sa démission, avant l'échéance de son engagement, il devra en aviser la Direction des Musées Impériaux deux mois à l'avance et il n'aura droit ni à l'allocation des L.T. 25 (vingt Cinq) ni à celle de deux mois de traitement ci-dessus stipulés, ni au surplus, à aucune autre indemnité quelconque. Au cas cependant où des motifs de santé graves obligeraient Mr Varet à rentrer en France avant la fin de son engagement, il n'aurait droit à aucune indemnité, sauf à l'allocation de retour des L.T. 25 (vingt Cinq).

Art. 8. Mr Varet a le droit de prendre, dans le courant de l'année, en conservant l'intégralité de son traitement, un mois de congé fixé par la Direction Générale des Musées Impériaux, sur sa demande.

Art. 9. Le présent Contrat pourra être renouvellé pour une nouvelle période de deux ans, avec deux mois de congé par an. Mais, en ce cas la clause de réserve prévue à l'article 6 par la direction des Musées Impériaux ne devra pas figurer dans le contrat nouveau.

Le présent Contrat, conclu avec l'approbation du Gouvernement Impérial, a été dressé en double exemplaire, pour un seul et même effet.

Constantinople le

Ek 14 BOA.MV. 130/56 numarada kayıtlı belgenin fotokopisi

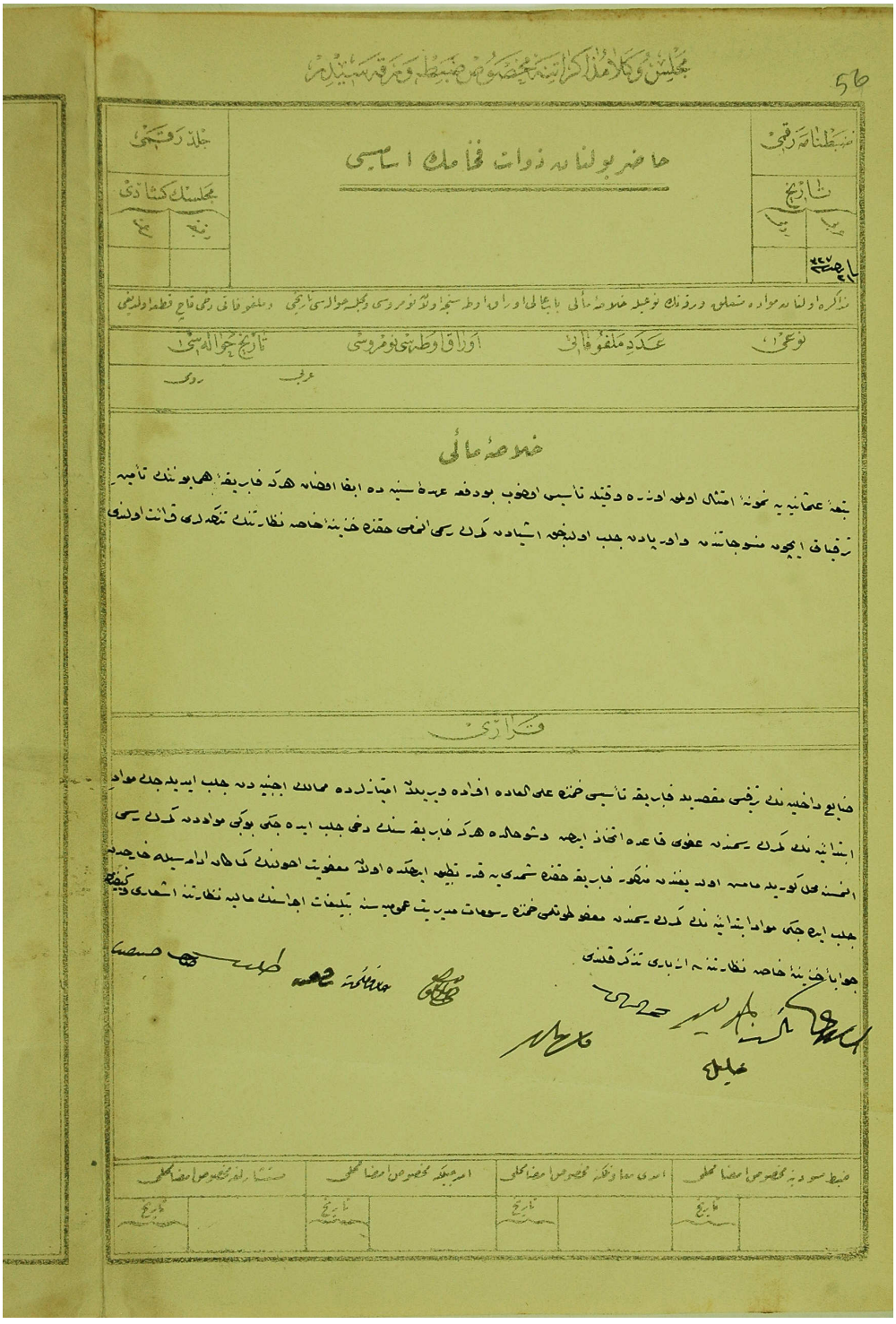

Ek 15 BOA.A.DVN. 112/8 numarada kayıtlı belgenin fotokopisi

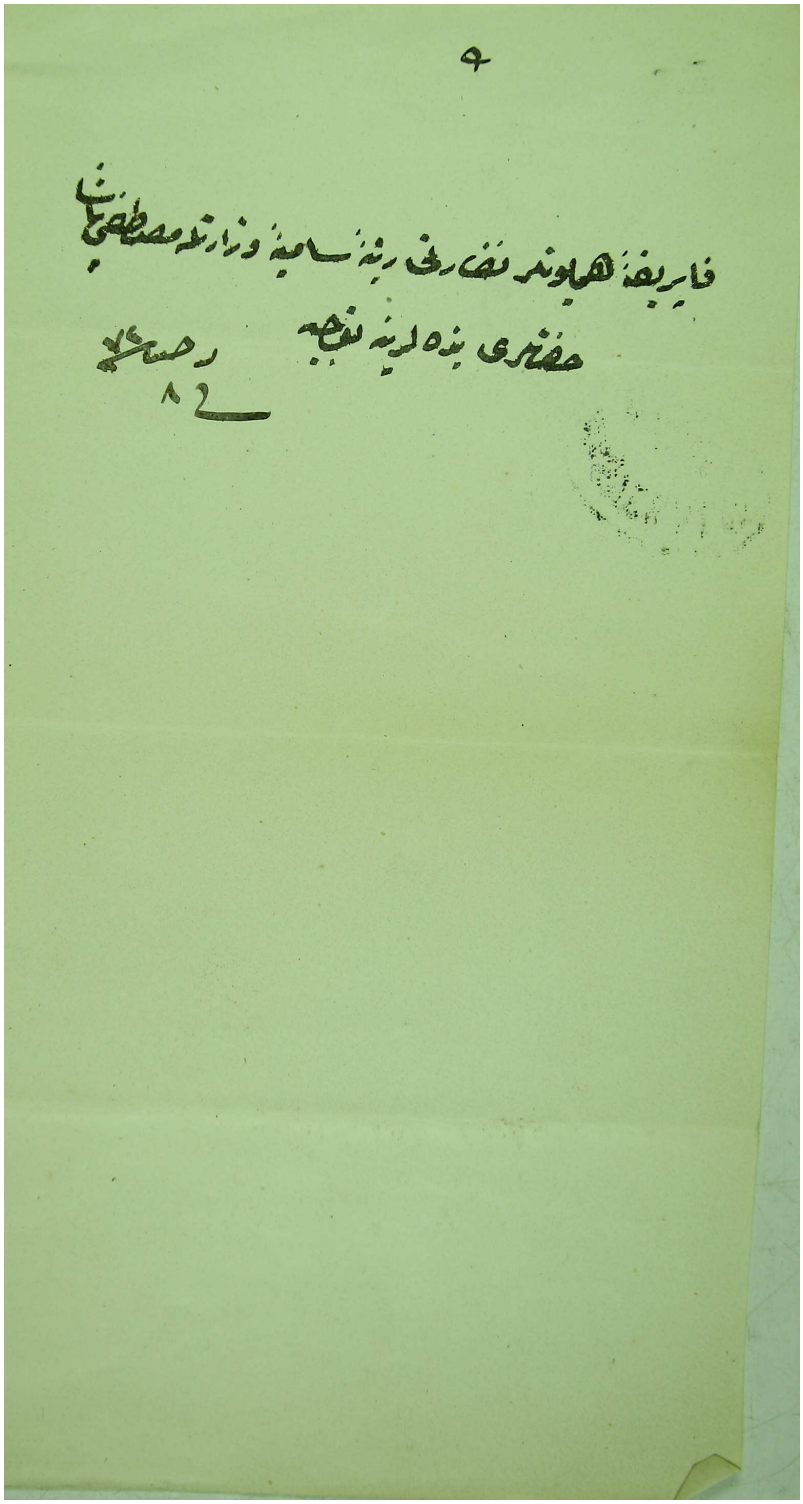

Ek 16 BOA.İ.DH. 388/25633 numarada kayıtlı belgenin fotokopisi

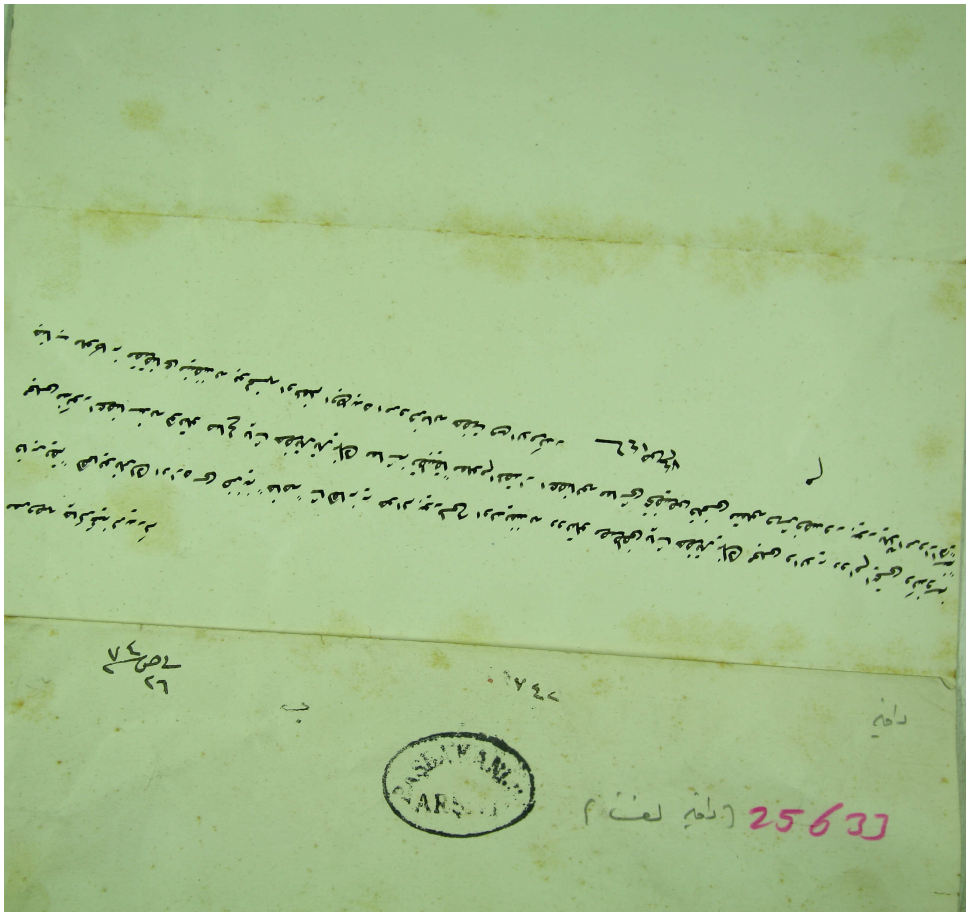

Ek 17 BOA.A.MKT.NZD. 270/31 numarada kayıtlı belgenin fotokopisi

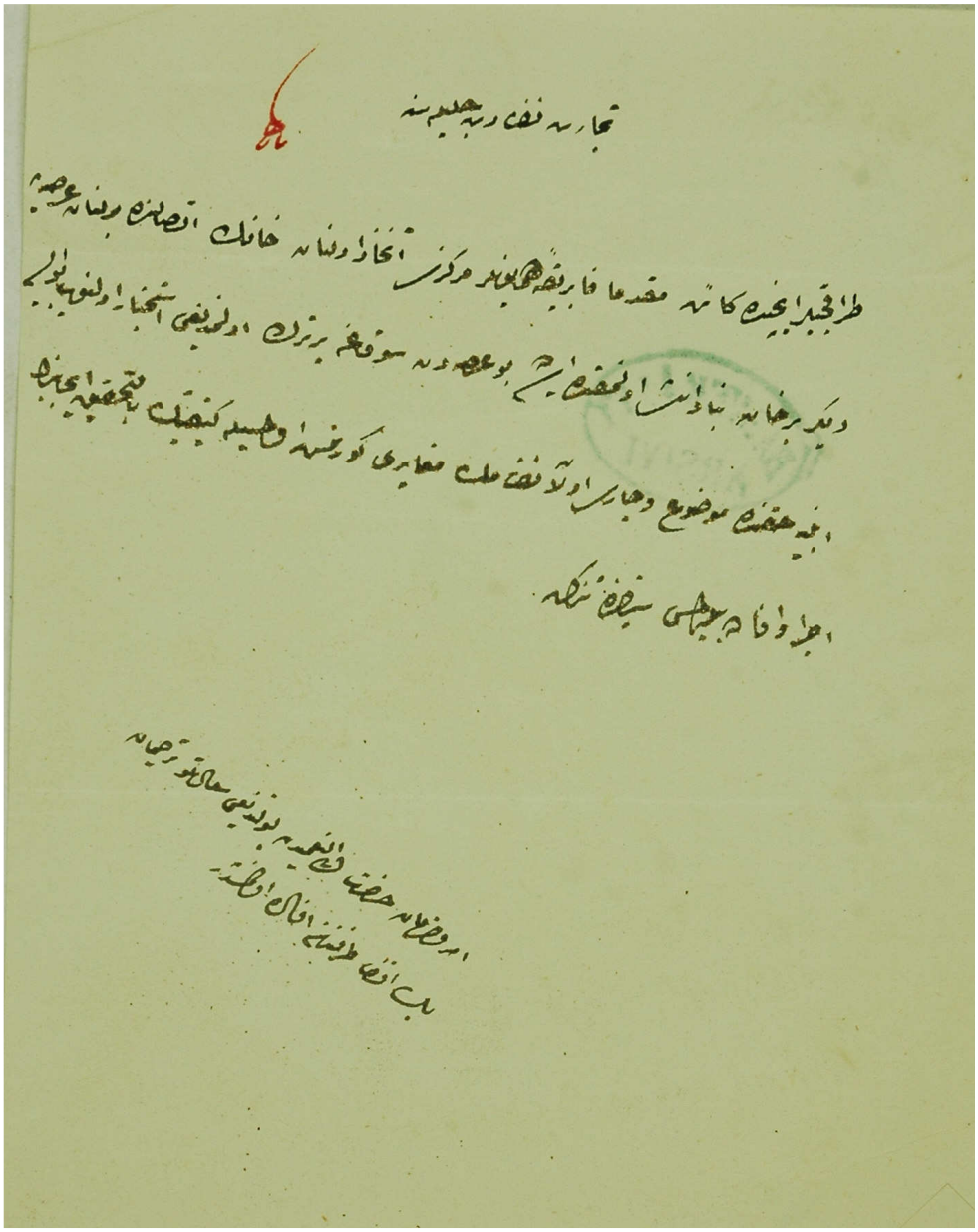

Ek 18a BOA.İ.MVL. 412/17994 numarada kayıtlı belgenin 1 numaralı varağının fotokopisi

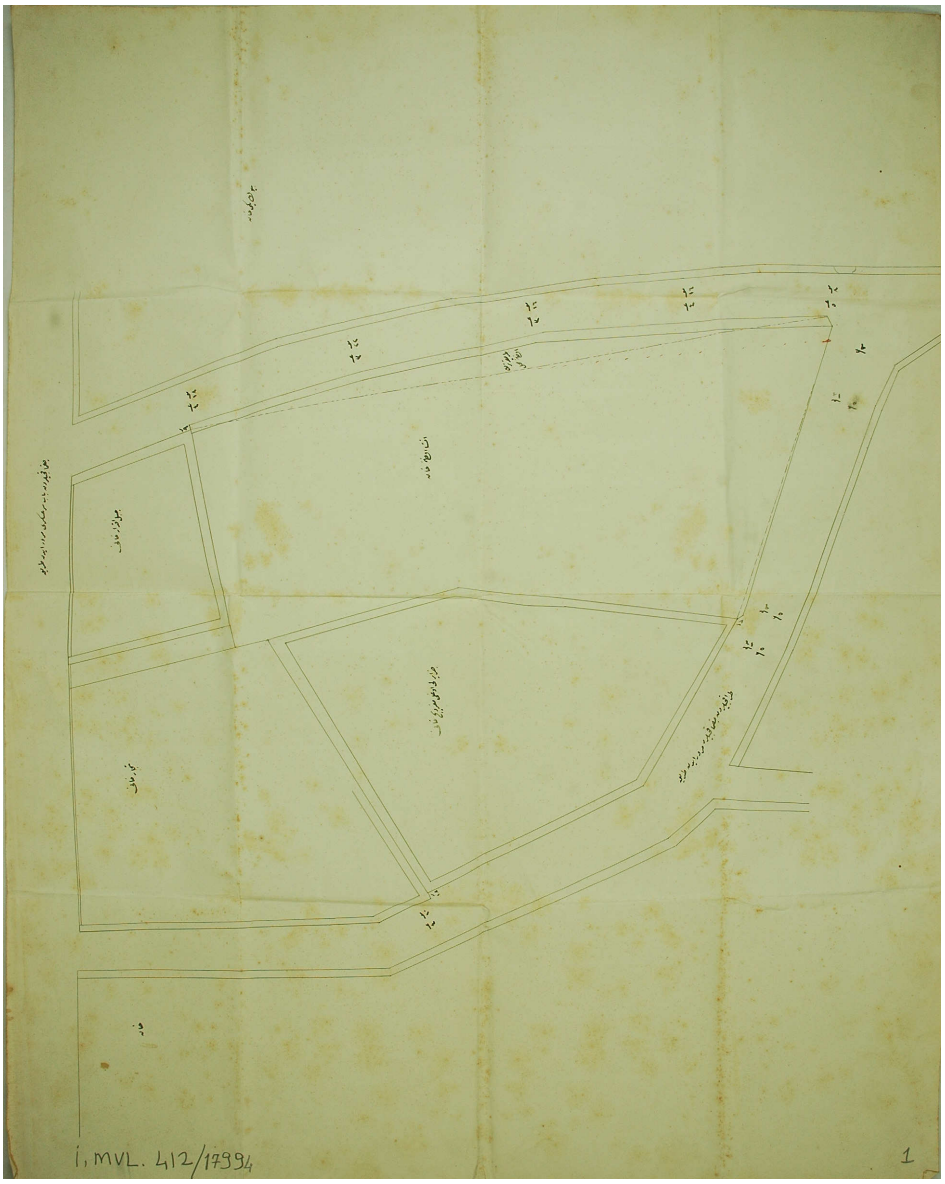

Ek 18b BOA.İ.MVL. 412/17994 numarada kayıtlı belgenin 2 numaralı varağının fotokopisi

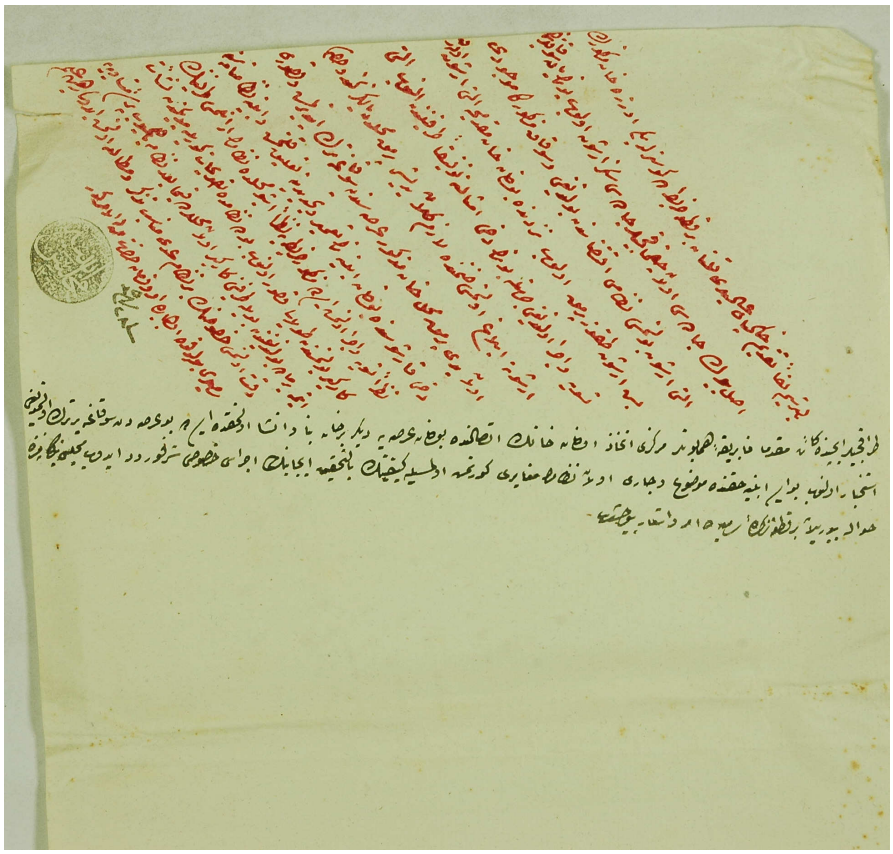

Ek 18c BOA.İ.MVL. 412/17994 numarada kayıtlı belgenin 3 numaralı varağının fotokopisi

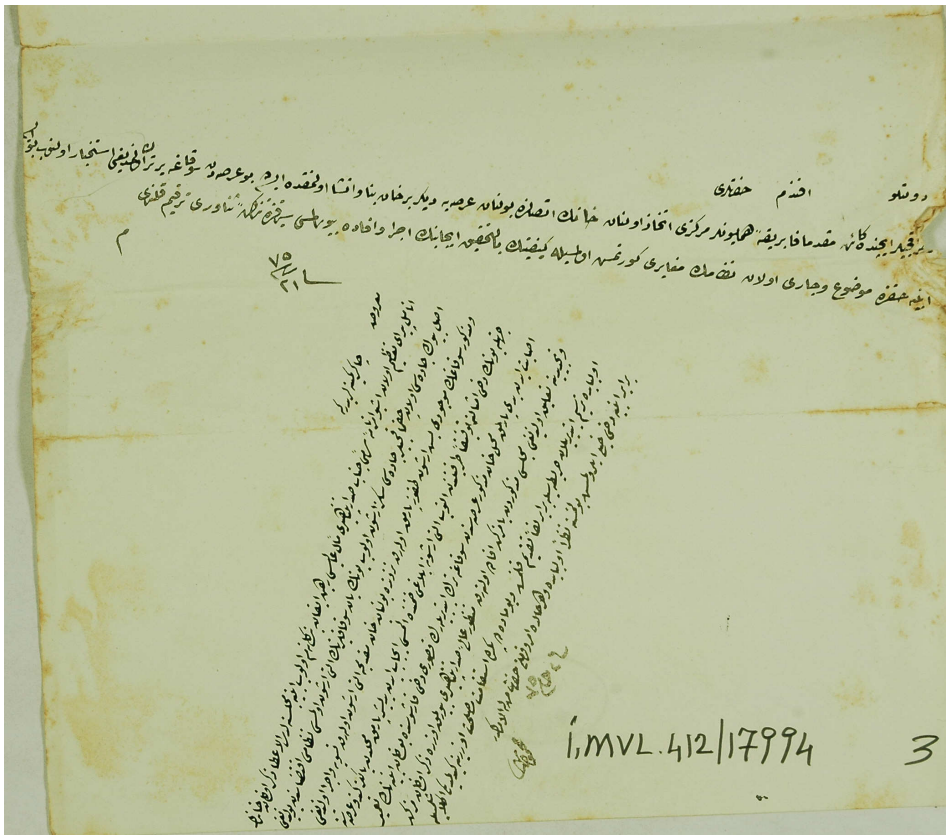

Ek 18d BOA.İ.MVL. 412/17994 numarada kayıtlı belgenin 4 numaralı varağının fotokopisi

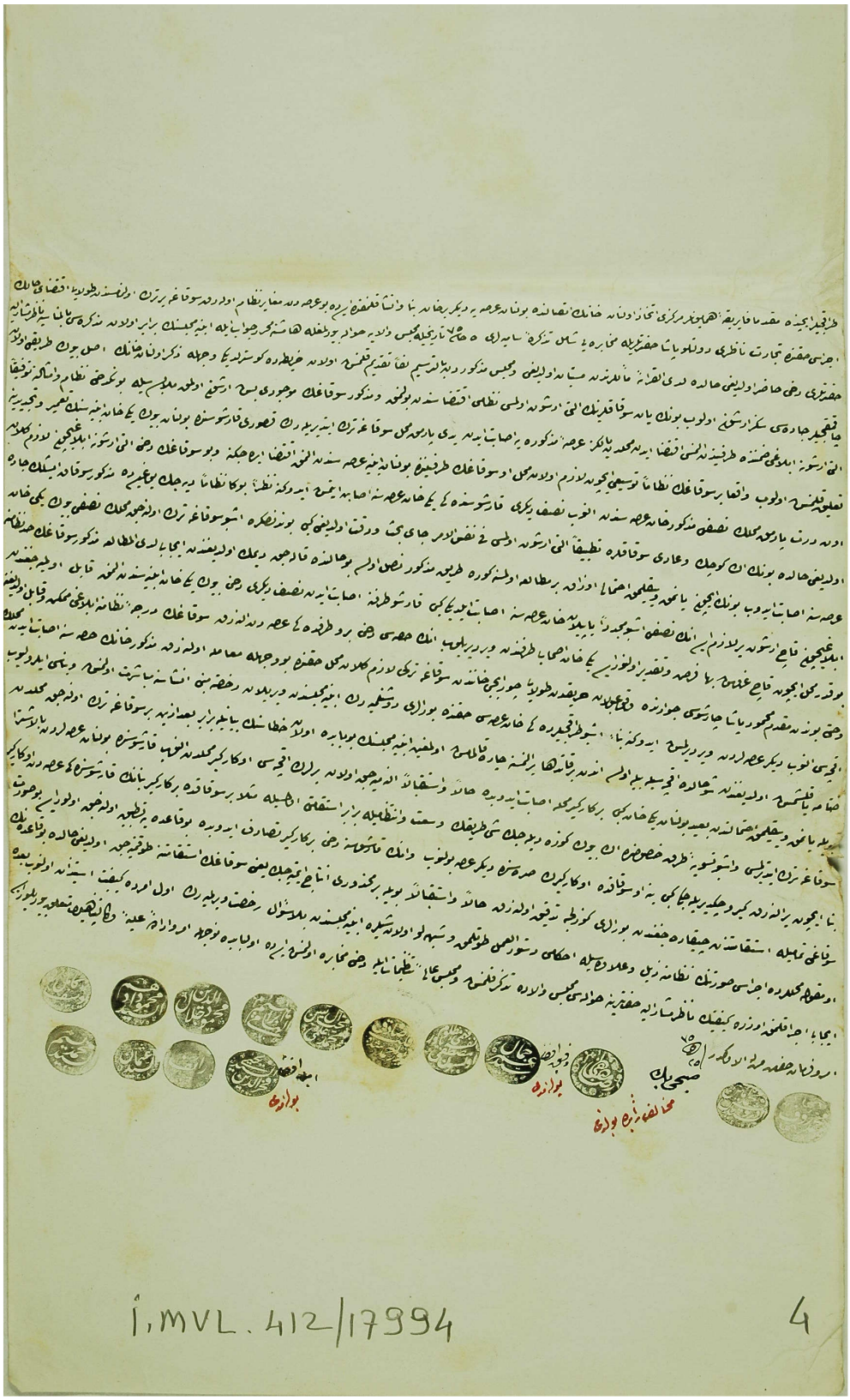

İ.MVL. 412/17994 4

Ek 18e BOA.İ.MVL. 412/17994 numarada kayıtlı belgenin 5 numaralı varağının fotokopisi

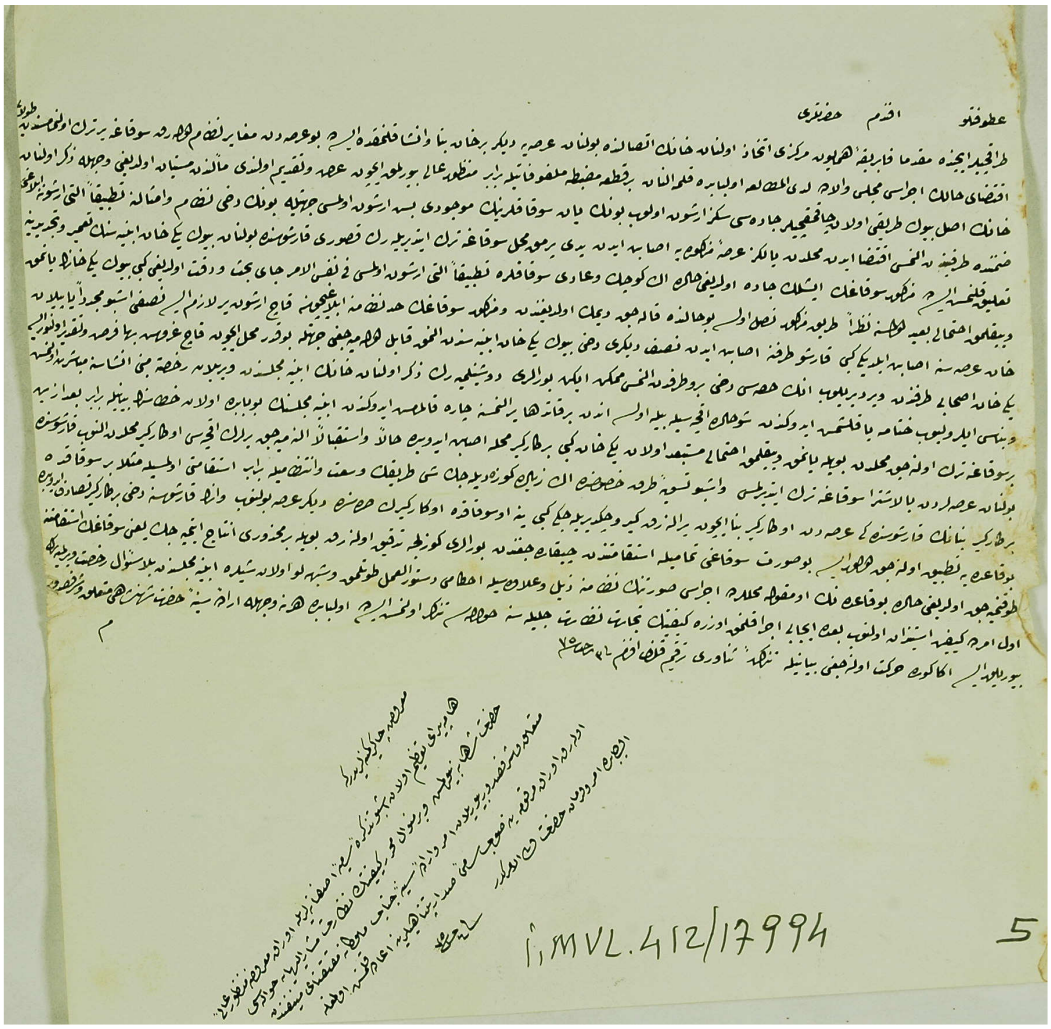

Ek 19a Tarakçılar'daki Malatya İş Hanı'nın Zemin Kat Planı

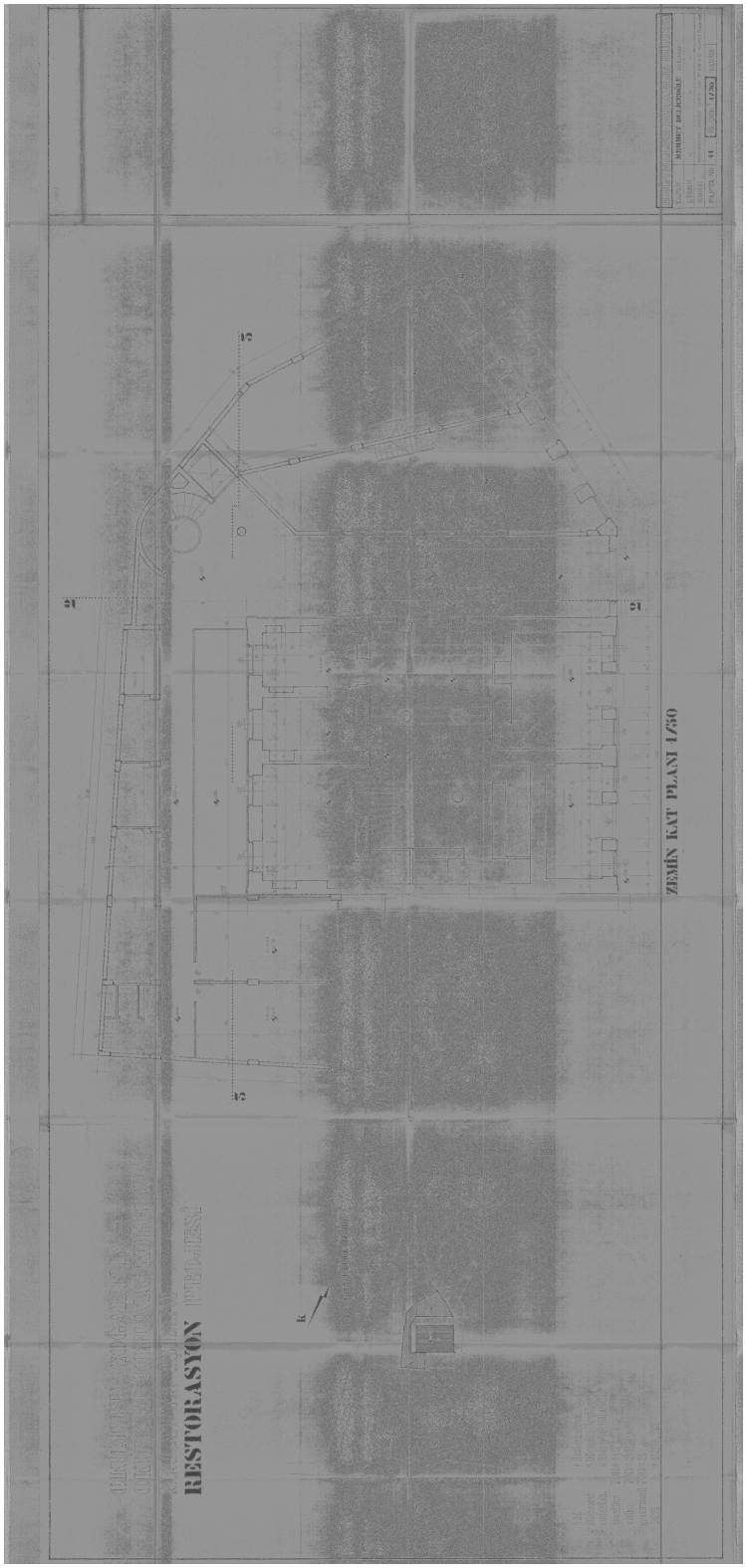

Ek 19b Tarakçılar'daki Malatya İş Hanı'nın Birinci Kat Planı

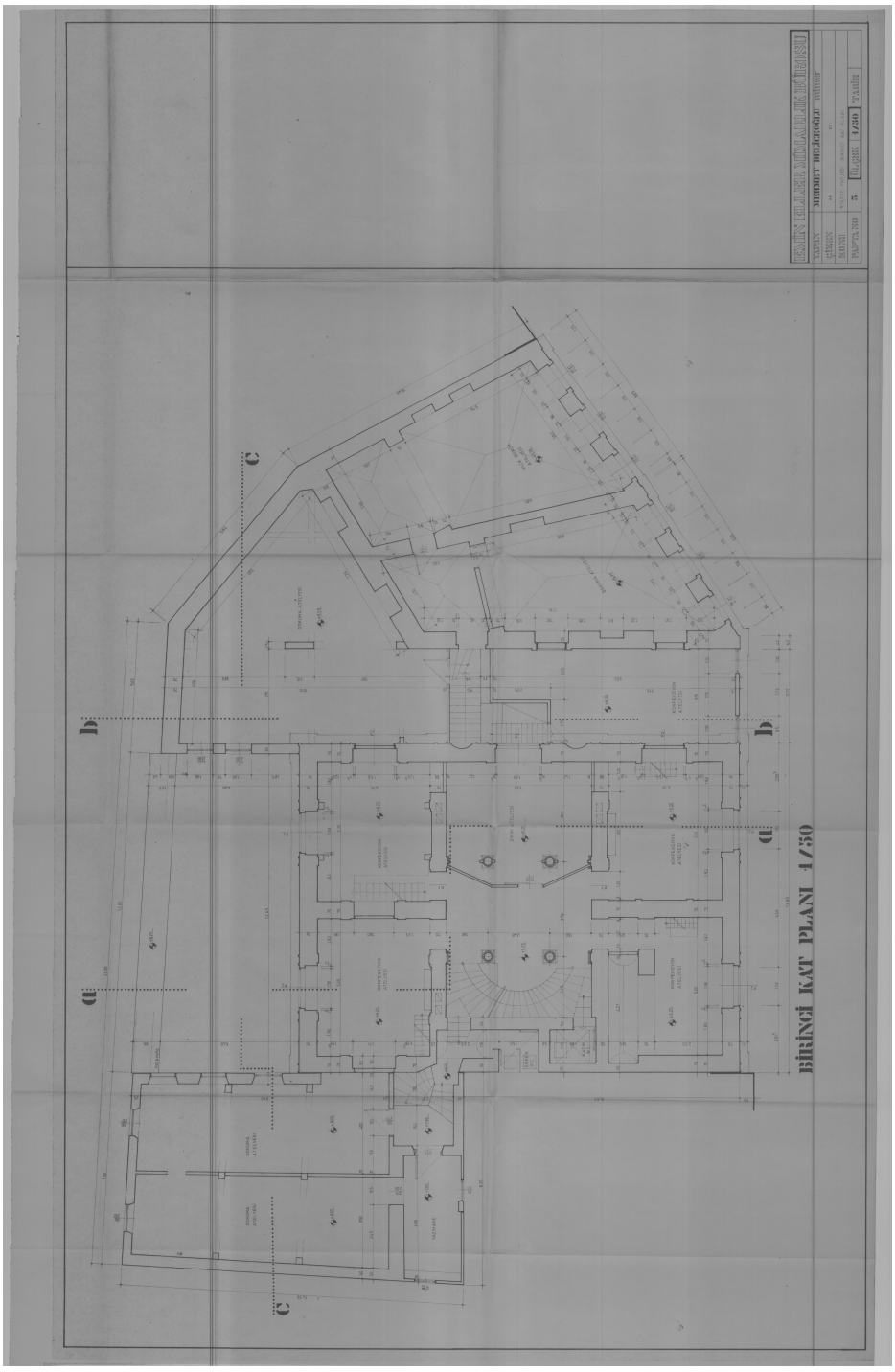

Ek 19c Tarakçılar'daki Malatya İş Hanı'nın İkinci (Asma) Kat Planı

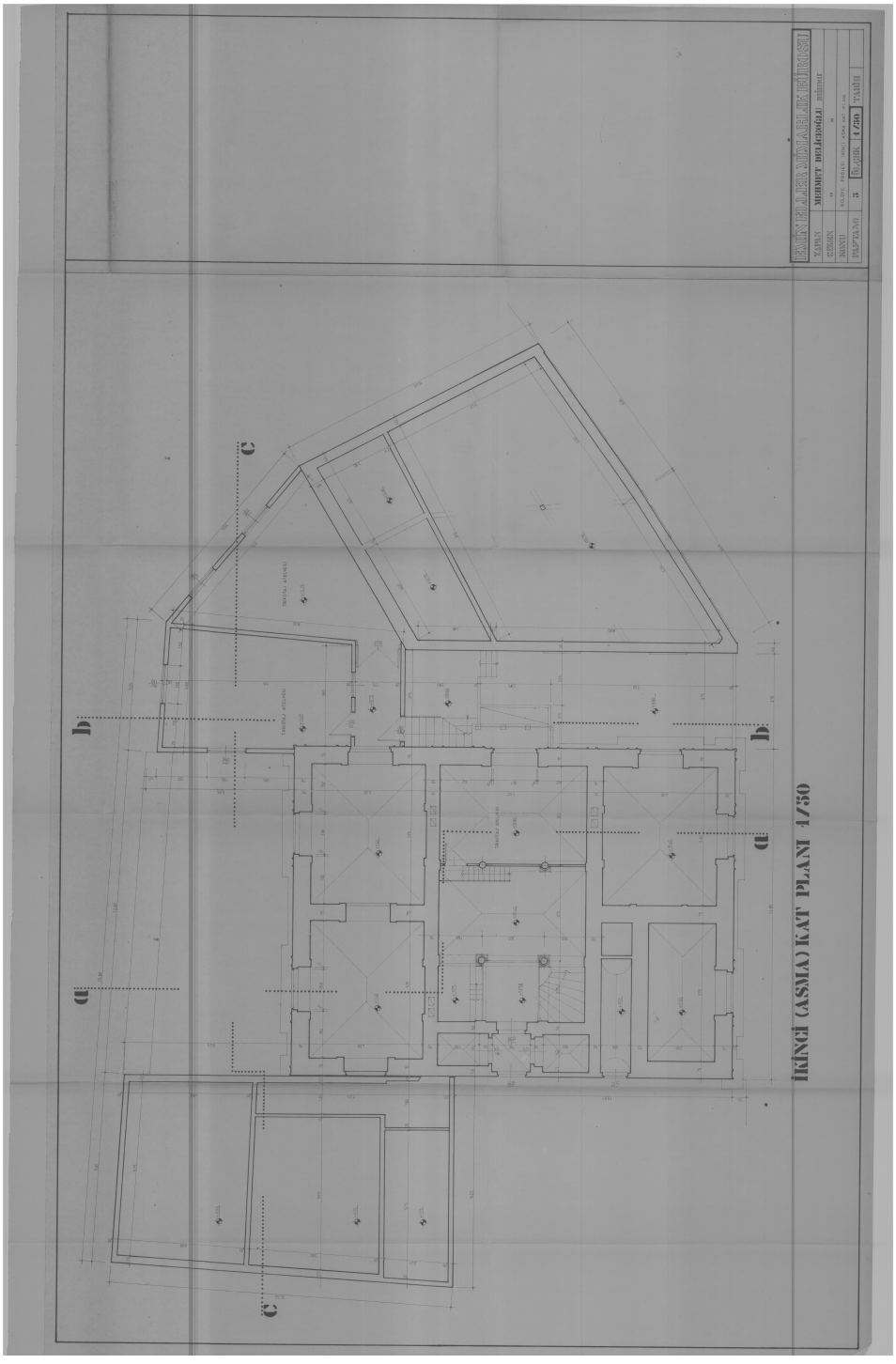

Ek 19d Tarakçılar'daki Malatya İş Hanı'nın İkinci Kat Planı

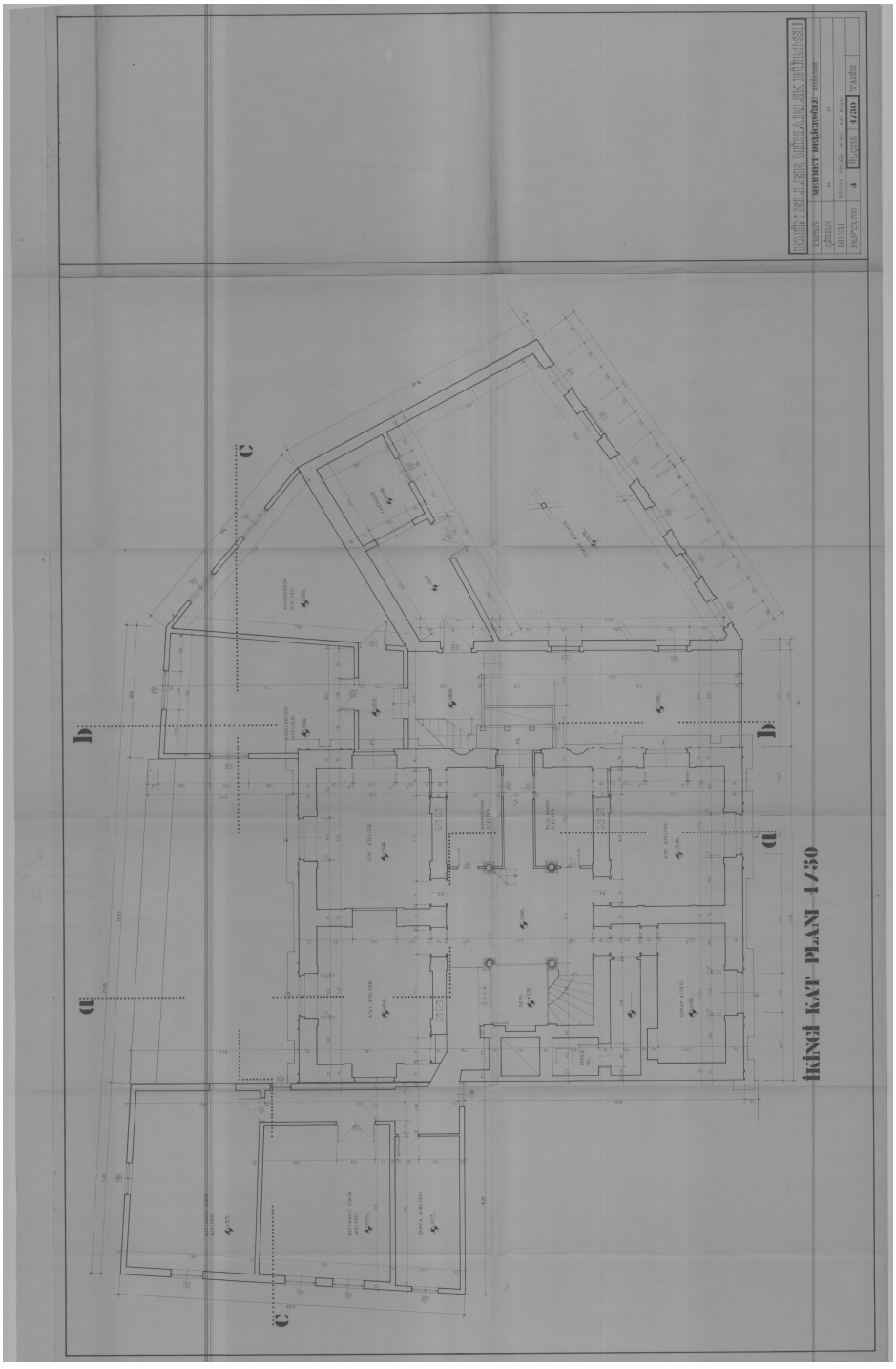

Ek 20a BOA.İ.DUİT. 162/89 numarada kayıtlı belgenin 1 numaralı varağının fotokopisi

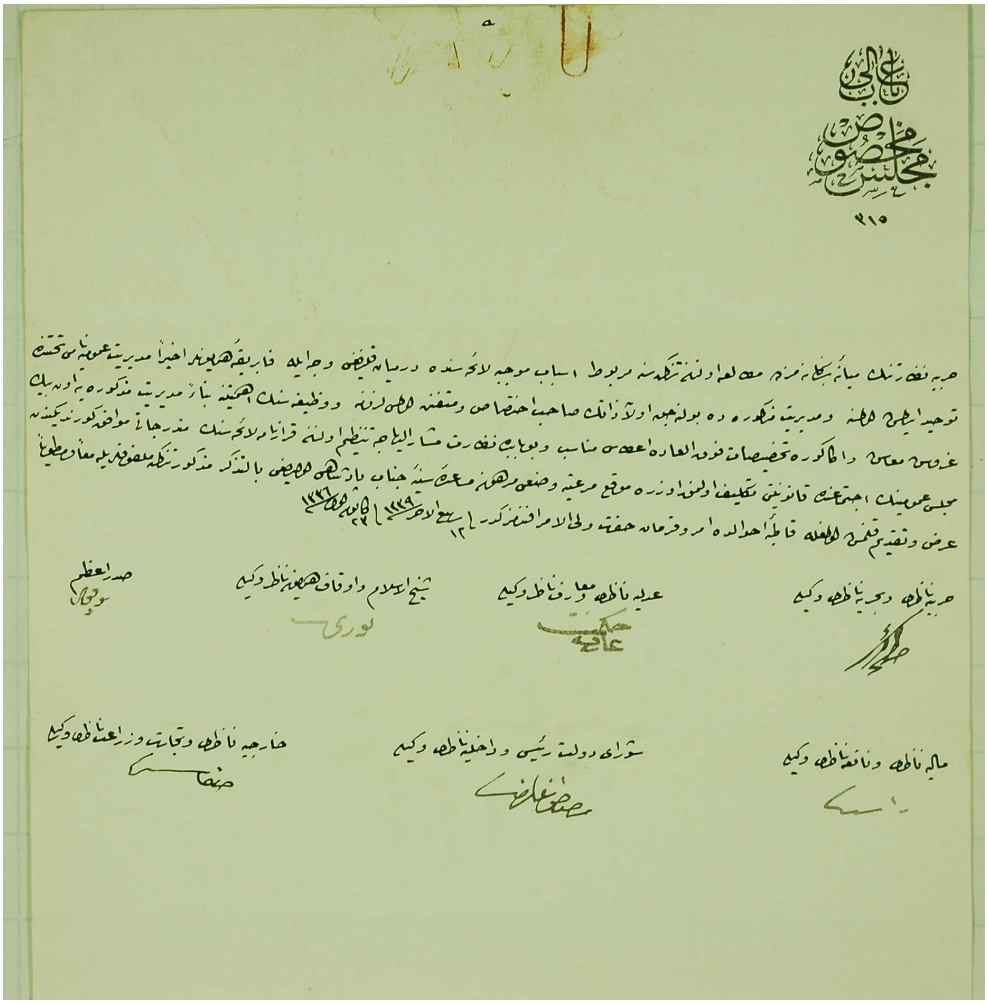

Ek 20b BOA.İ.DUİT. 162/89 numarada kayıtlı belgenin 2 numaralı varağının fotokopisi

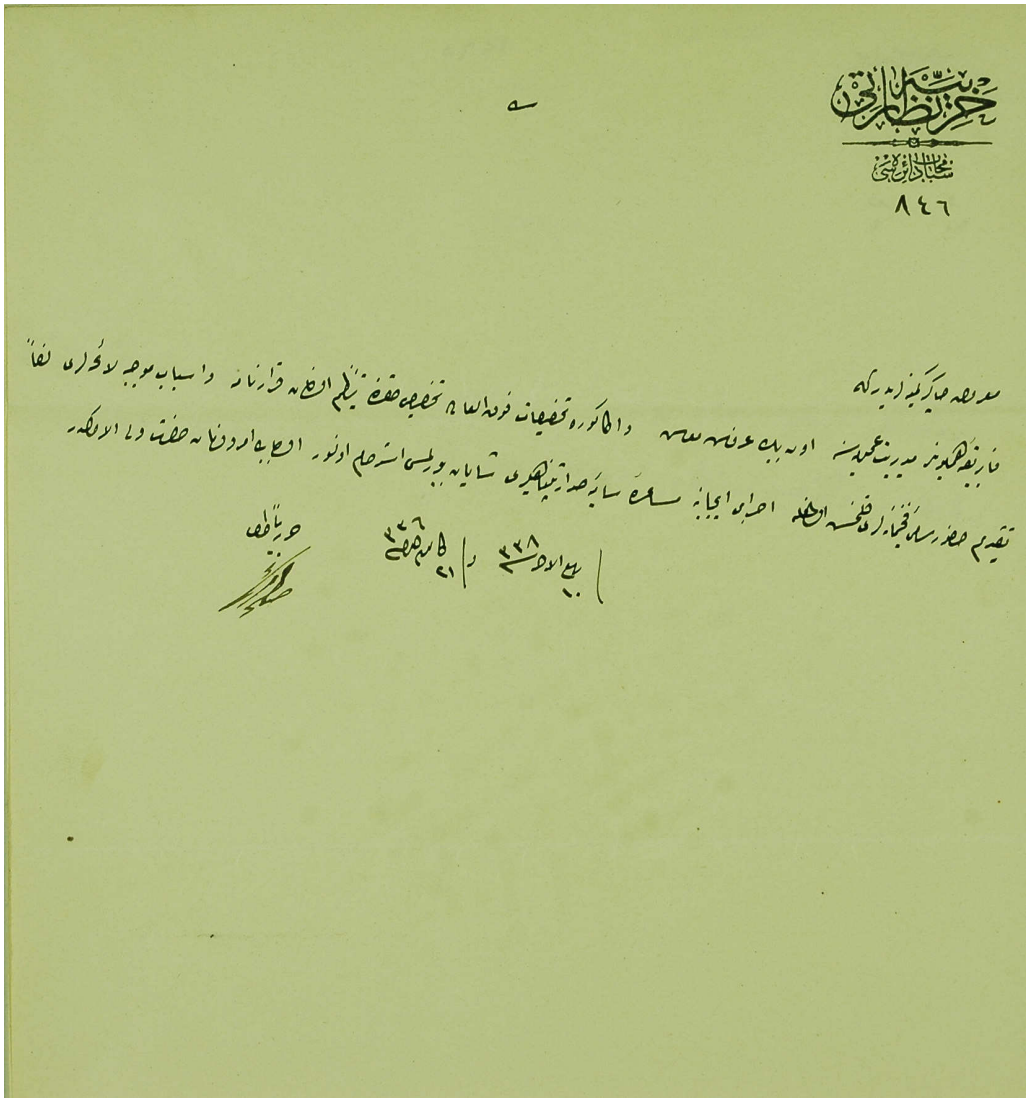

Ek 20c BOA.İ.DUİT. 162/89 numarada kayıtlı belgenin 3 numaralı varağının fotokopisi

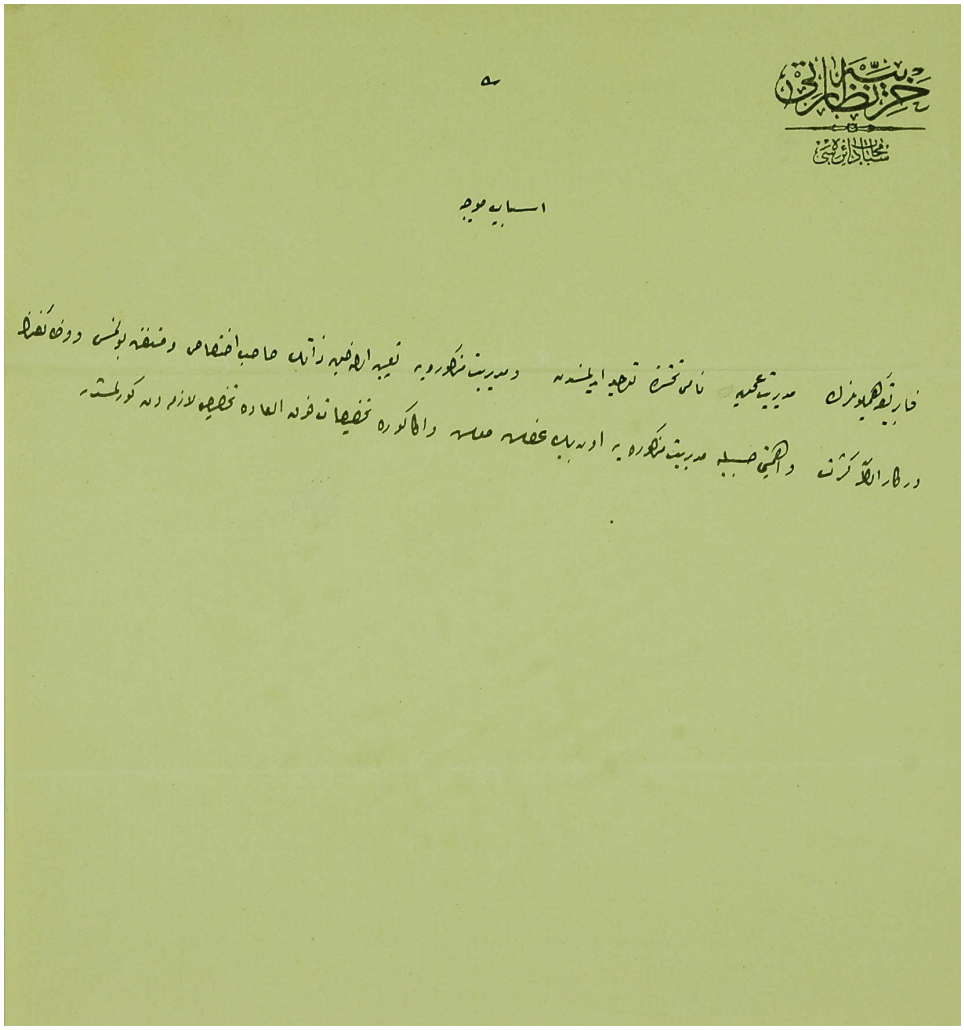

Ek 20d BOA.İ.DUİT. 162/89 numarada kayıtlı belgenin 4 numaralı varağının fotokopisi

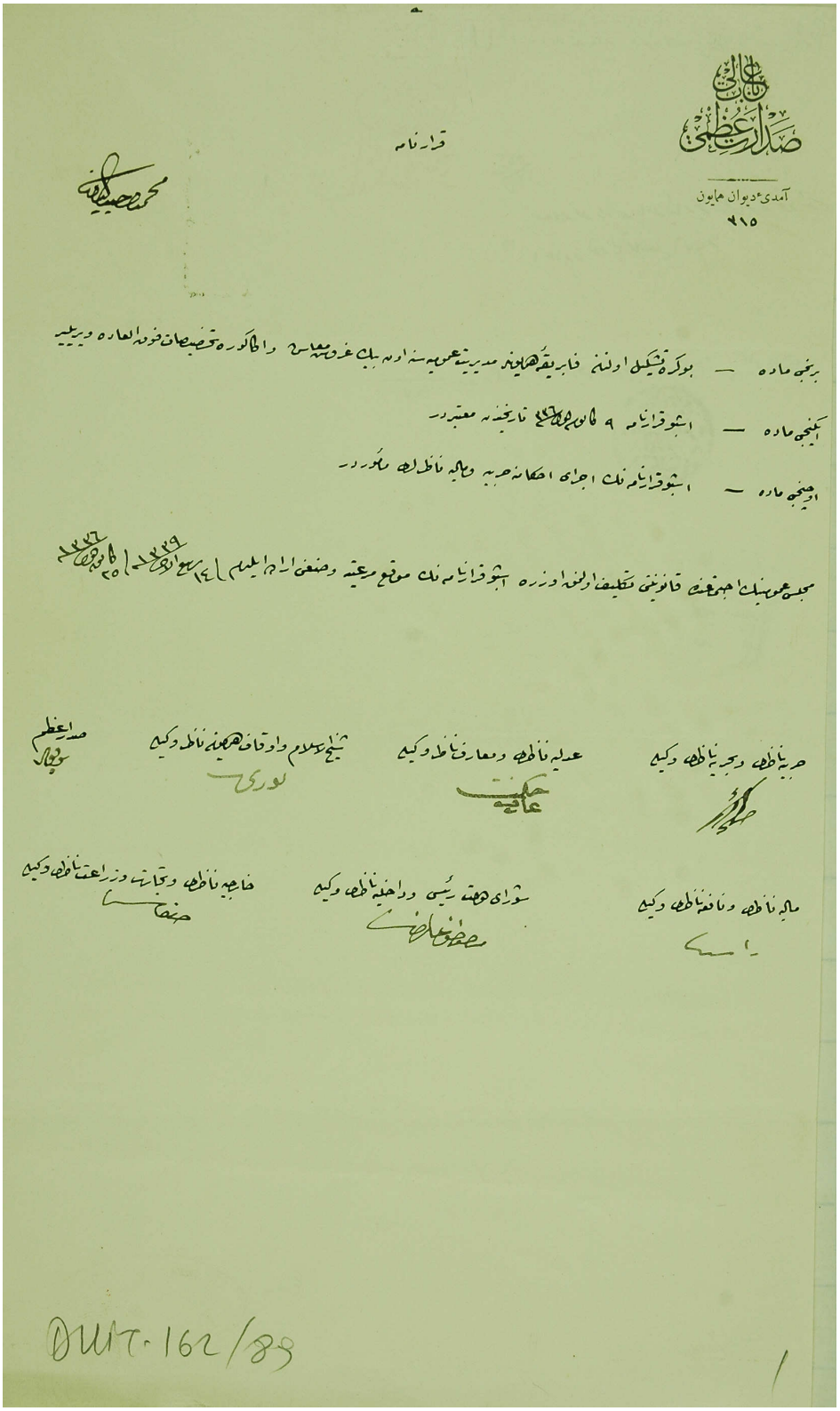

Ek 21a BOA.MV. 255/57 numarada kayıtlı belgenin 1 numaralı varağının fotokopisi

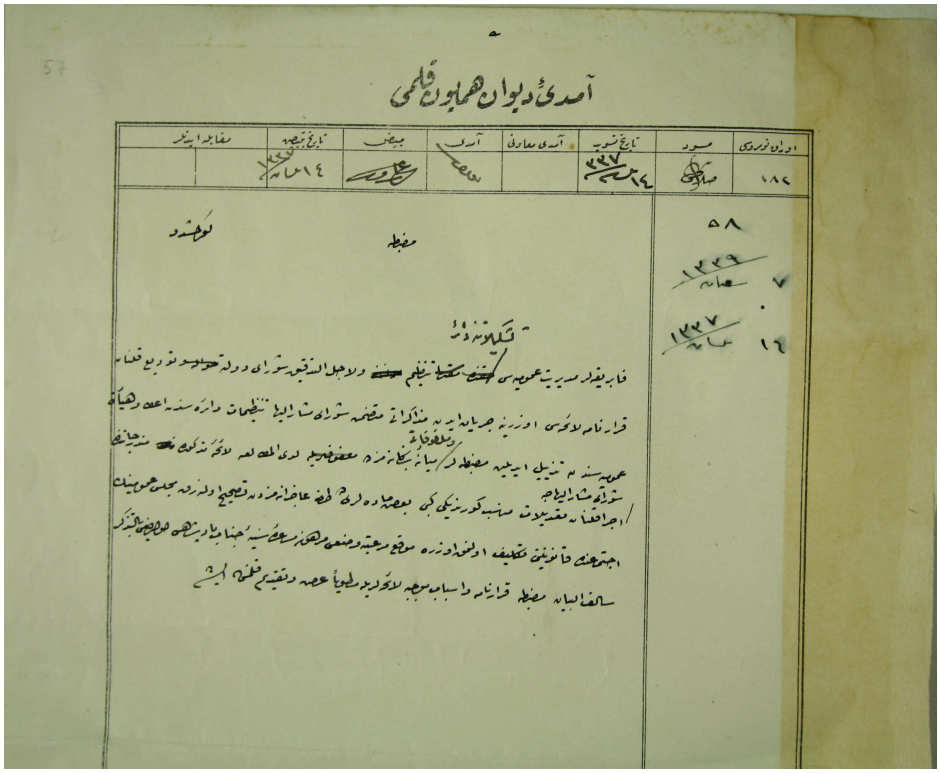

Ek 21b BOA.MV. 255/57 numarada kayıtlı belgenin 2 numaralı varağının fotokopisi

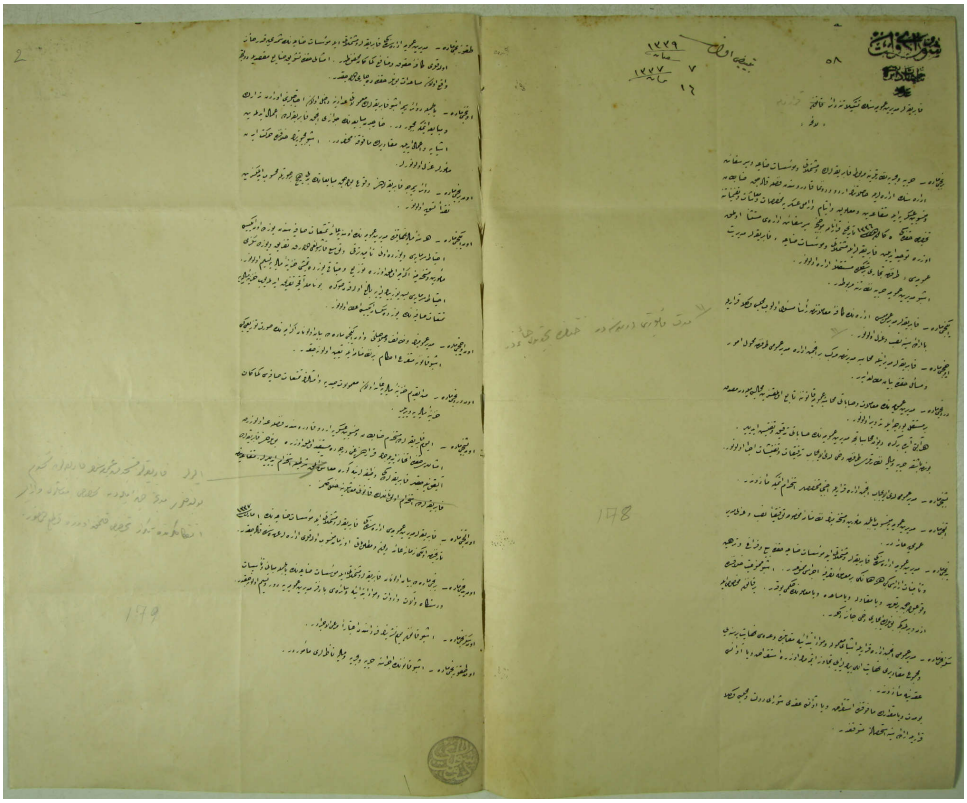

Ek 22a BOA.İ.DUİT. 99/19 numarada kayıtlı belgenin 1 numaralı varağının fotokopisi

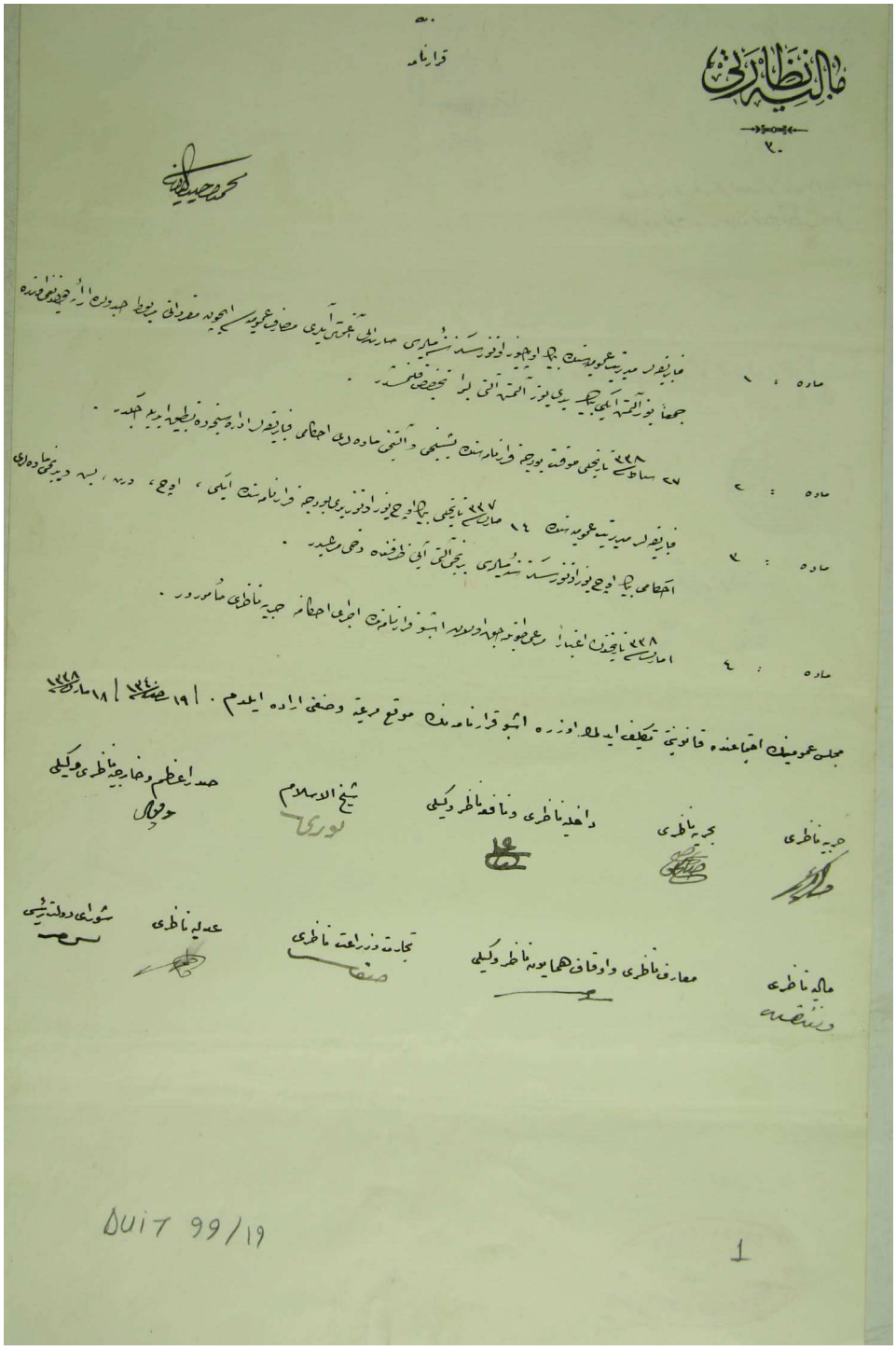

Ek 22b BOA.İ.DUİT. 99/19 numarada kayıtlı belgenin 2 numaralı varağının fotokopisi

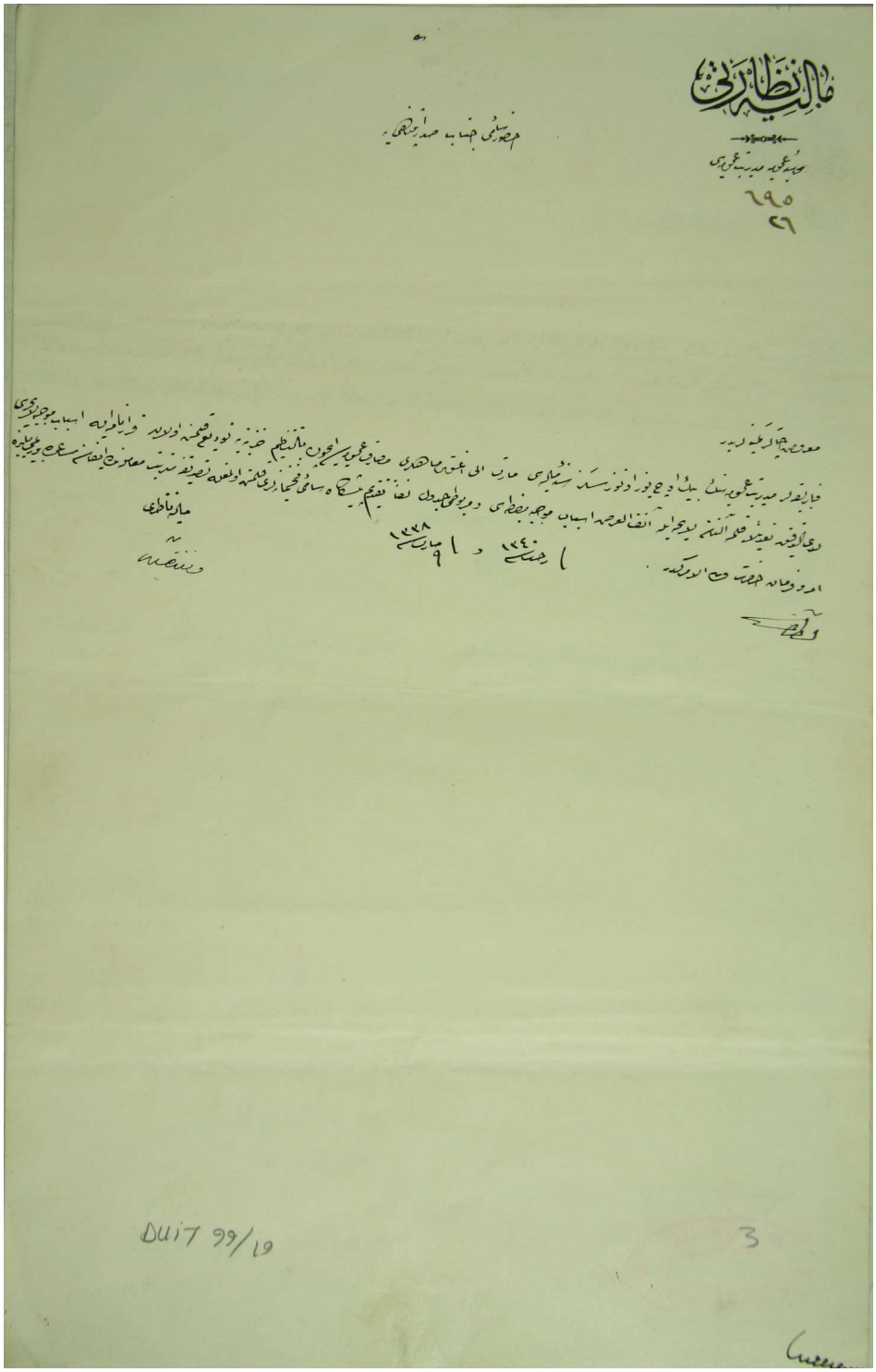

Ek 22c BOA.İ.DUİT. 99/19 numarada kayıtlı belgenin 3 numaralı varağının fotokopisi

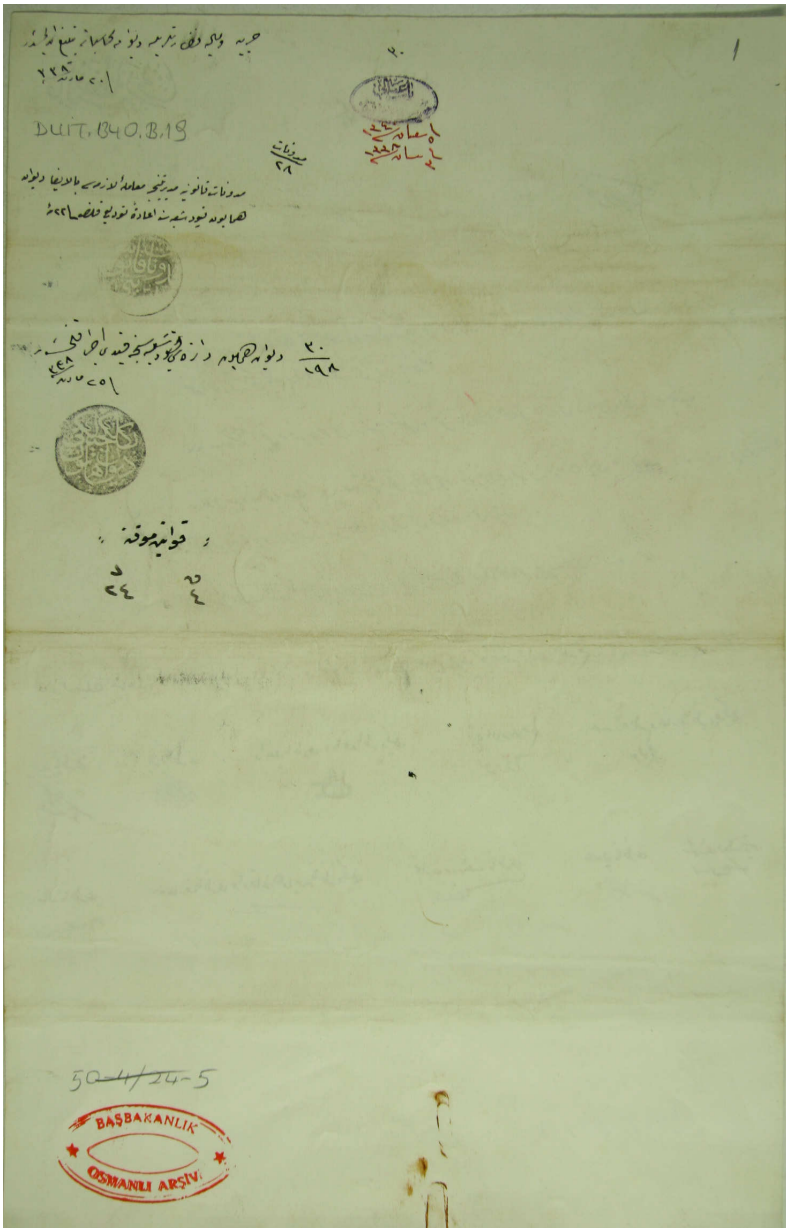

Ek 22d BOA.İ.DUİT. 99/19 numarada kayıtlı belgenin 4 numaralı varağının fotokopisi

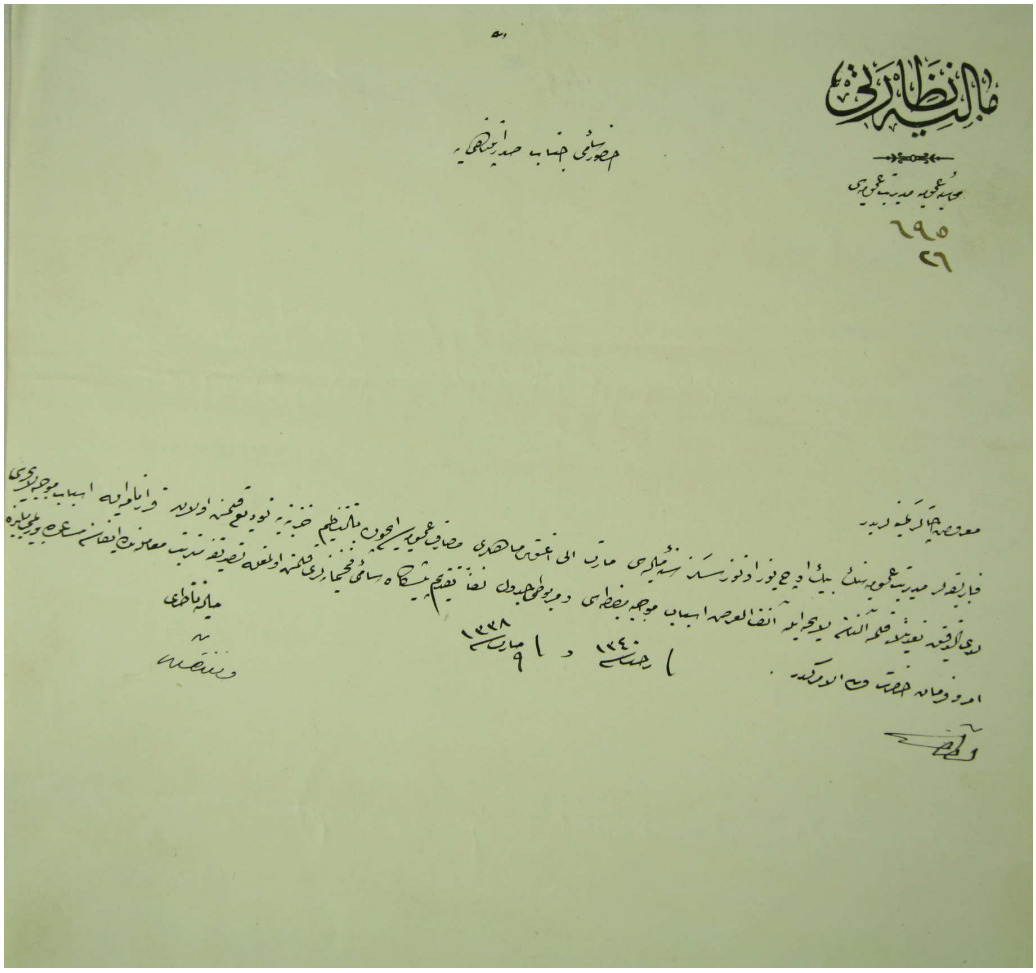

Ek 22e BOA.İ.DUİT. 99/19 numarada kayıtlı belgenin 5 numaralı varağının fotokopisi

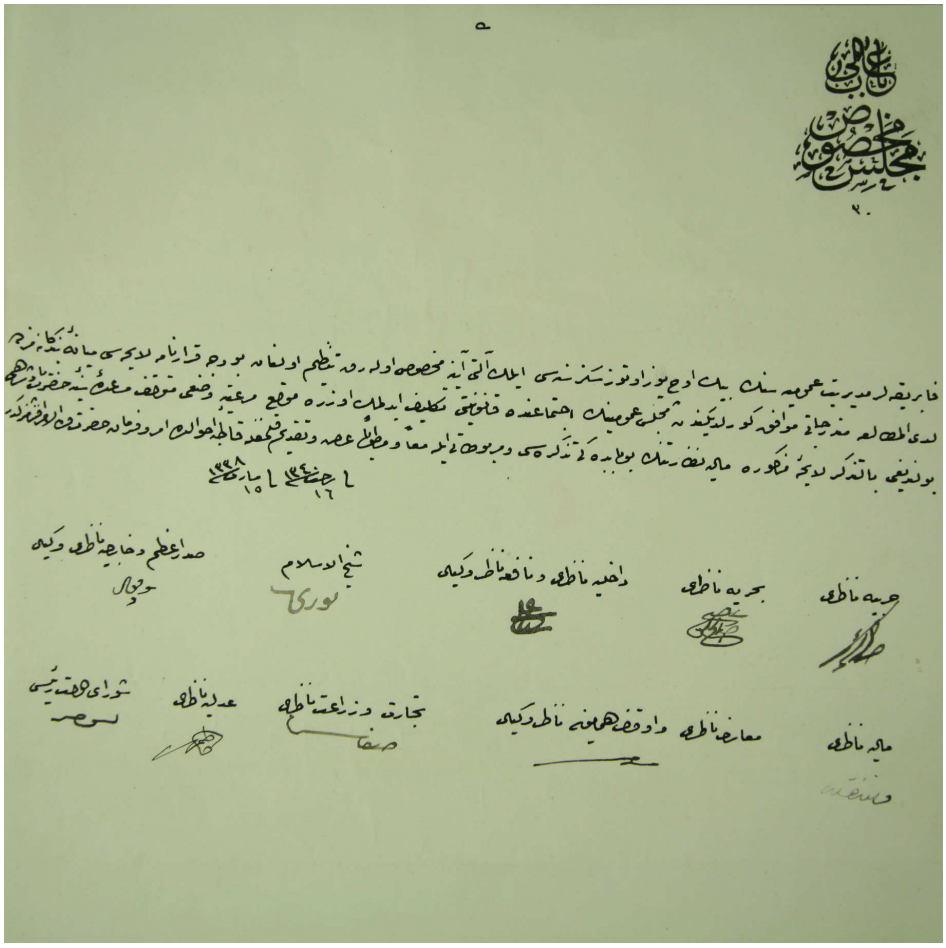

Ek 22f BOA.İ.DUİT. 99/19 numarada kayıtlı belgenin 6 numaralı varağının fotokopisi

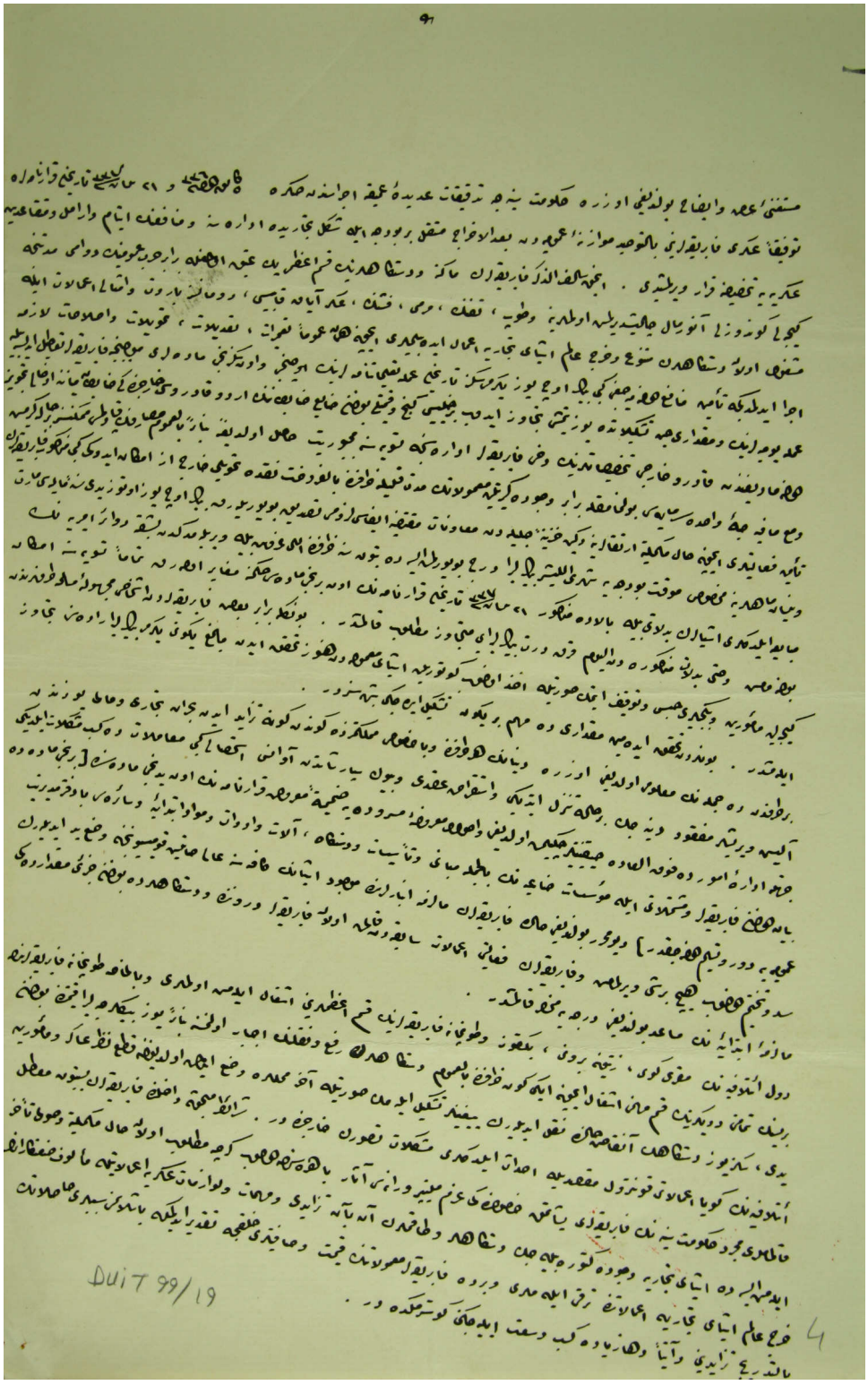

Ek 22g BOA.İ.DUİT. 99/19 numarada kayıtlı belgenin 7 numaralı varağının fotokopisi

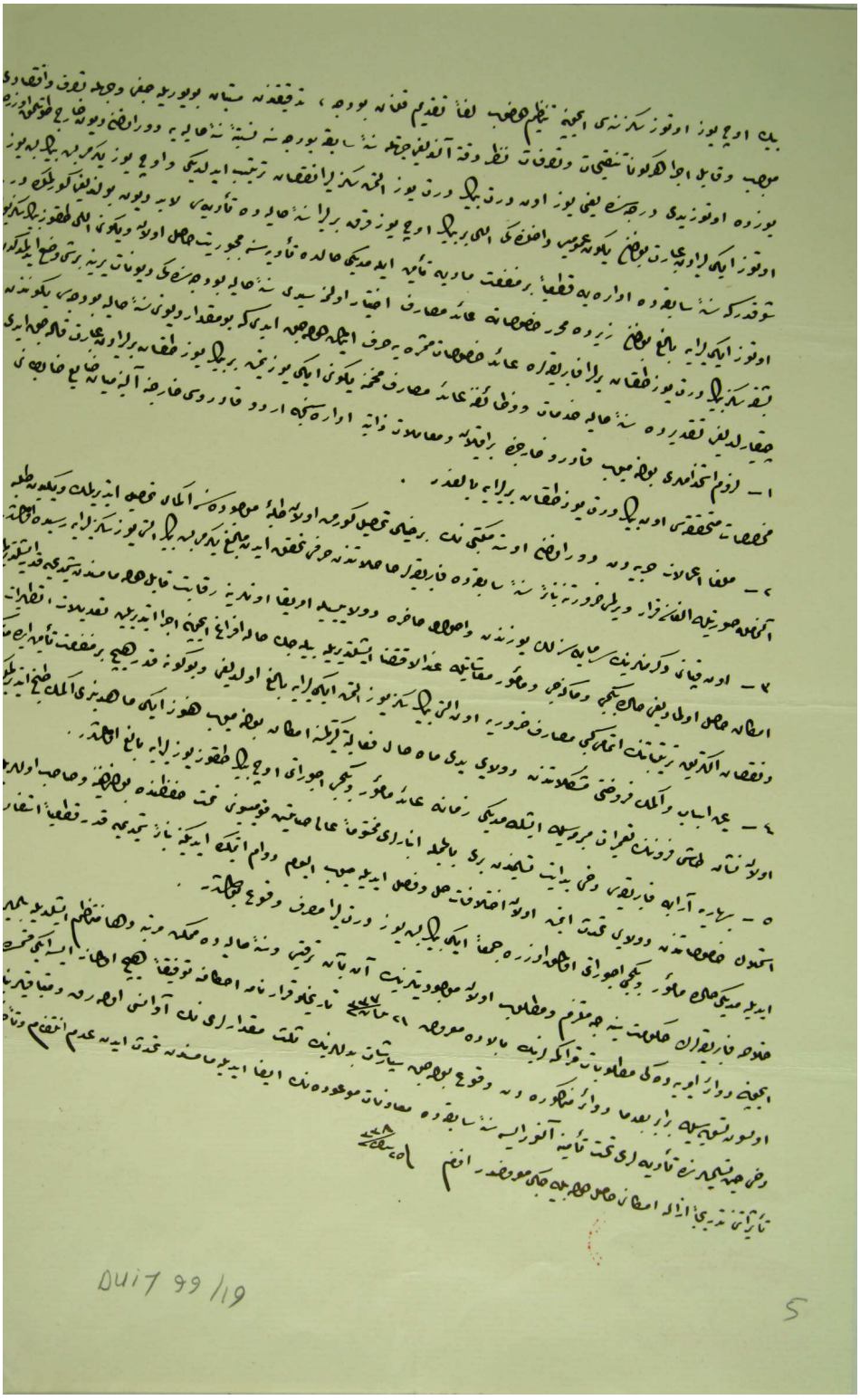

Ek 22h BOA.İ.DUİT. 99/19 numarada kayıtlı belgenin 8 numaralı varağının fotokopisi

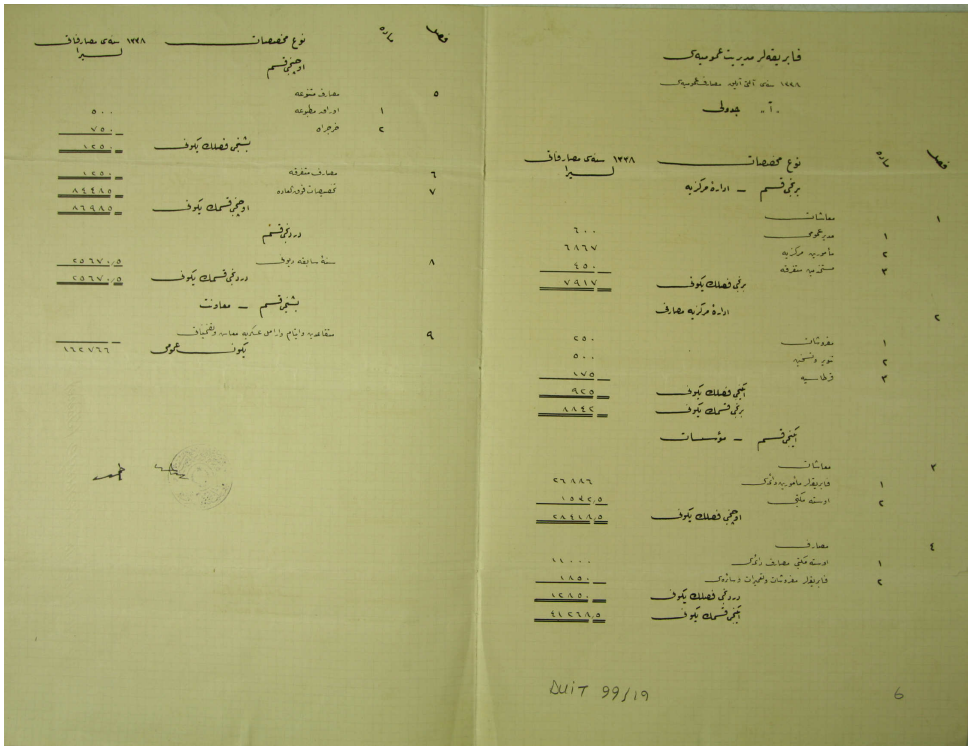

فايريقه لر مديريت عمومیه سی

١٣٢٨ سنه آلتی آیلیك مصارف عمومیه سی

جدول "آ"

فصل	مادده	نوع تخصصات	١٣٢٨ سنه‌سی مصارفات	
		برنجی قسم — اداره مرکزیه		
١		معاشات		
	١	مدیر عمومی	٦٠٠	
	٢	مأمور یه مرکزیه	٦٨٦٧	
	٣	مستخدیه متفرقه	٤٥٠	
		برنجی فصلك یکوندن	٧٩١٧	
٢		اداره مرکزیه مصارفی		
	١	مقروشات	٤٥٠	
	٢	نوم و تنسیر	٥٠٠	
	٣	قرطاسیه	١٧٥	
		اکنجی فصلك یکوندن	٩٤٥	
		برنجی قسملك یکوندن	٨٨٤٢	
		اکنجی قسم — مؤسسات		
٣		معاشات		
	١	فابریقلر مأمور یه‌سی ذکر	٤٦٨٨٦	
	٢	اوسته مکتبی	١٥٤٤٥	
		اوچنجی فصلك یکوندن	٤٨٤٣١٥	
٤		مصارف		
	١	اوسته مکتبی مصارف رائذکر	١١٠٠٠	
	٢	فابریقلر مفروشات و تعمیرات و سائرسی	١٨٥٠	
		دردنجی فصلك یکوندن	١٢٨٥٠	
		اکنجی قسملك یکوندن	٤١٤٦٩٥	

فصل	مادده	نوع تخصصات	١٣٢٨ سنه‌سی مصارفات	
		اوچنجی قسم		
٥		مصارف متنوعه		
	١	اداءات مطبوعه	٥٠٠	
	٢	جرجراه	٧٥٠	
		بشنجی فصلك یکوندن	١٢٥٠	
٦		مصارف متفرقه	١٢٥٠	
٧		تخصیصات فوق‌العاده	٨٩٤٨٥	
		اوچنجی قسملك یکوندن	٨٦٩٨٥	
		دردنجی قسم		
٨		سنهٔ سابقه دیونی	٤٥٦٧٠٫٥	
		دردنجی قسملك یکوندن	٤٥٦٧٠٫٥	
		بشنجی قسم — معاونت		
٩		مساعده و ایتام و ارامل عسکریه معاشه و تقاعدیه		
		یکون عمومی	١٦٤٧٦٦	

DUIT 99/19

6

Ek 23a BOA.HR.MKT. 28/23 numarada kayıtlı belgenin 1 numaralı varağının fotokopisi

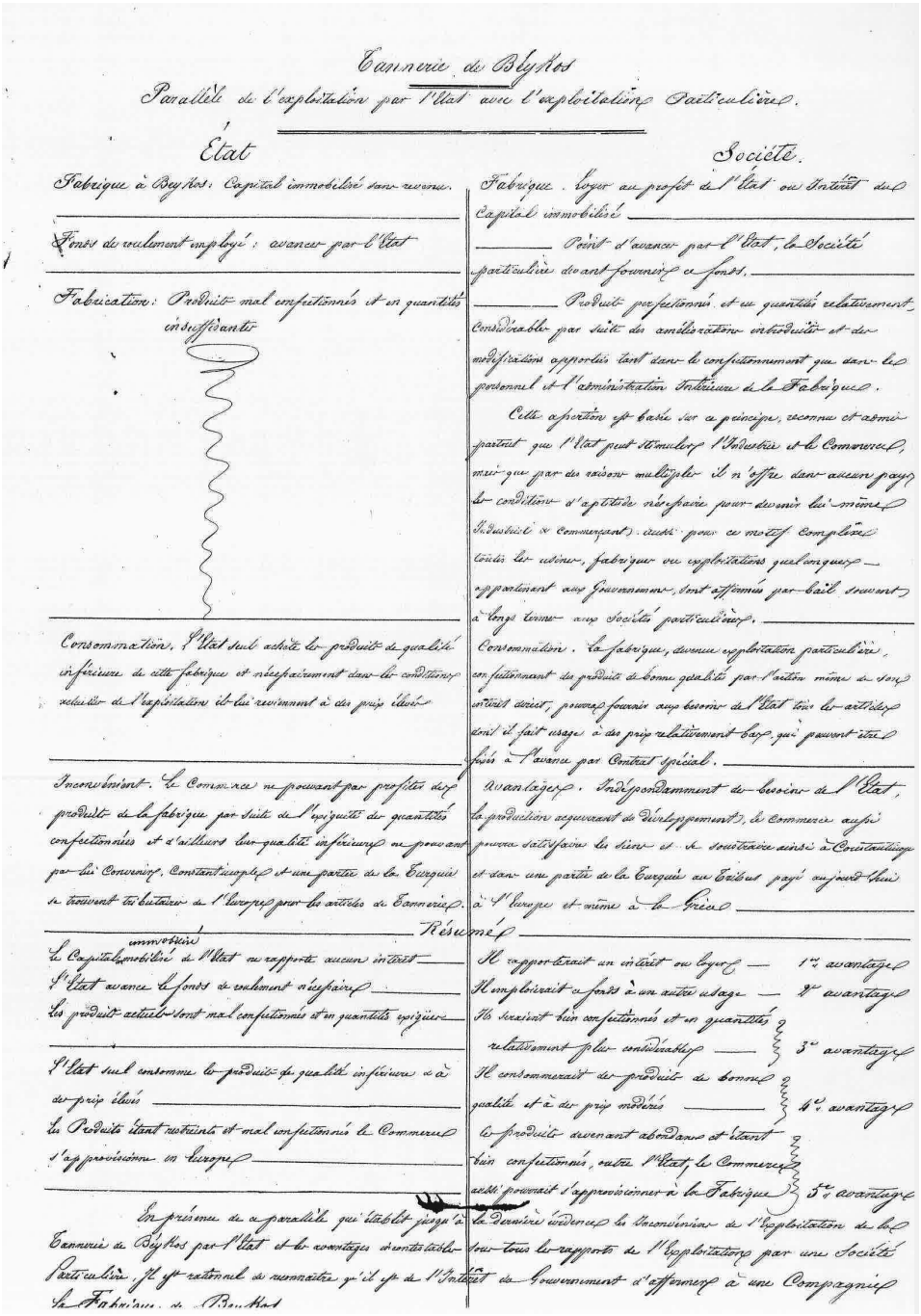

Tannerie de Beykos

Parallèle de l'exploitation par l'Etat avec l'exploitation particulière.

État	Société.
Fabrique à Beykos: Capital immobilisé sans revenu.	Fabrique. Loyer au profit de l'État ou Intérêt du Capital immobilisé
Fonds de roulement employé: avancer par l'État	Point d'avance par l'État, la Société particulière devant fournir ce fonds.
Fabrication: Produits mal confectionnés et en quantités insuffisantes	Produits perfectionnés et en quantités relativement considérable par suite des améliorations introduites et des modifications apportées tant dans la confectionnement que dans le personnel et l'administration intérieure de la Fabrique.
	Cette opération est basée sur un principe, reconnu et admis partout que l'État peut stimuler l'Industrie et le Commerce, mais que par des raisons multiples il n'offre dans aucun pays la condition d'aptitude nécessaire pour devenir lui-même Industriel & Commerçant). Aussi pour ce motif Complète toutes les usines, fabriques ou exploitations quelconques appartenant aux Gouvernement, sont affermés par bail souvent à longs termes aux Sociétés particulières.
Consommation. L'État seul achète les produits de qualité inférieure de cette fabrique et n'exploitement dans les conditions relatives de l'exploitation il lui revient à des prix élevés	Consommation. La fabrique, devenue exploitation particulière, confectionnant des produits de bonne qualité par l'action même de son intérêt direct, pourra fournir aux besoins de l'État tous les articles dont il fait usage à des prix relativement bas, qui peuvent être fixés à l'avance par Contrat spécial.
Inconvénient. Le Commerce ne profitant par profites des produits de la fabrique par suite de l'exigueité des quantités confectionnées et d'ailleurs leur qualité inférieure ne pouvant par lui Convenir, Constantinople et une partie de la Turquie se trouvent tributaires de l'Europe pour les articles de Tannerie.	Avantages. Indépendamment de besoins de l'État, la production acquerrant de plus en plus de développement), le Commerce aussi pourra satisfaire les siens et se soustraire ainsi à Contributions et dans une partie de la Turquie au Tribut payé aujourd'hui à l'Europe et même à la Grèce
Résumé	
Le Capital immobilisé de l'État ne rapporte aucun intérêt	Il rapporterait un intérêt ou loyer — 1er avantage
L'État avance le fonds de roulement nécessaire	Il emploierait ce fonds à un autre usage — 2e avantage
Les produits actuels sont mal confectionnés et en quantités exigües	Ils seraient bien confectionnés et en quantités relativement plus considérable — 3e avantage
L'État seul consomme les produits de qualité inférieure et à des prix élevés	Il consommerait des produits de bonne qualité et à des prix modérés — 4e avantage
Les Produits étant nutrients et mal confectionnés le Commerce s'approvisionne en Europe	Les produits devenant abondants et étant bien confectionnés, outre l'État, le Commerce serait pourvoirait s'approvisionner à la Fabrique — 5e avantage
En présence de ce parallèle qui établit jusqu'à Tannerie de Beykos par l'État et les avantages incontestables Particulière, il y a rationnel de reconnaître qu'il y a de l'Intérêt de la Fabrication de Beykos	Les dernières conditions la Continuation de l'exploitation de la tous tous les rapports de l'exploitation par une Société du Gouvernement d'affermer à une Compagnie

Ek 23b BOA.HR.MKT. 28/23 numarada kayıtlı belgenin 2 numaralı varağının fotokopisi

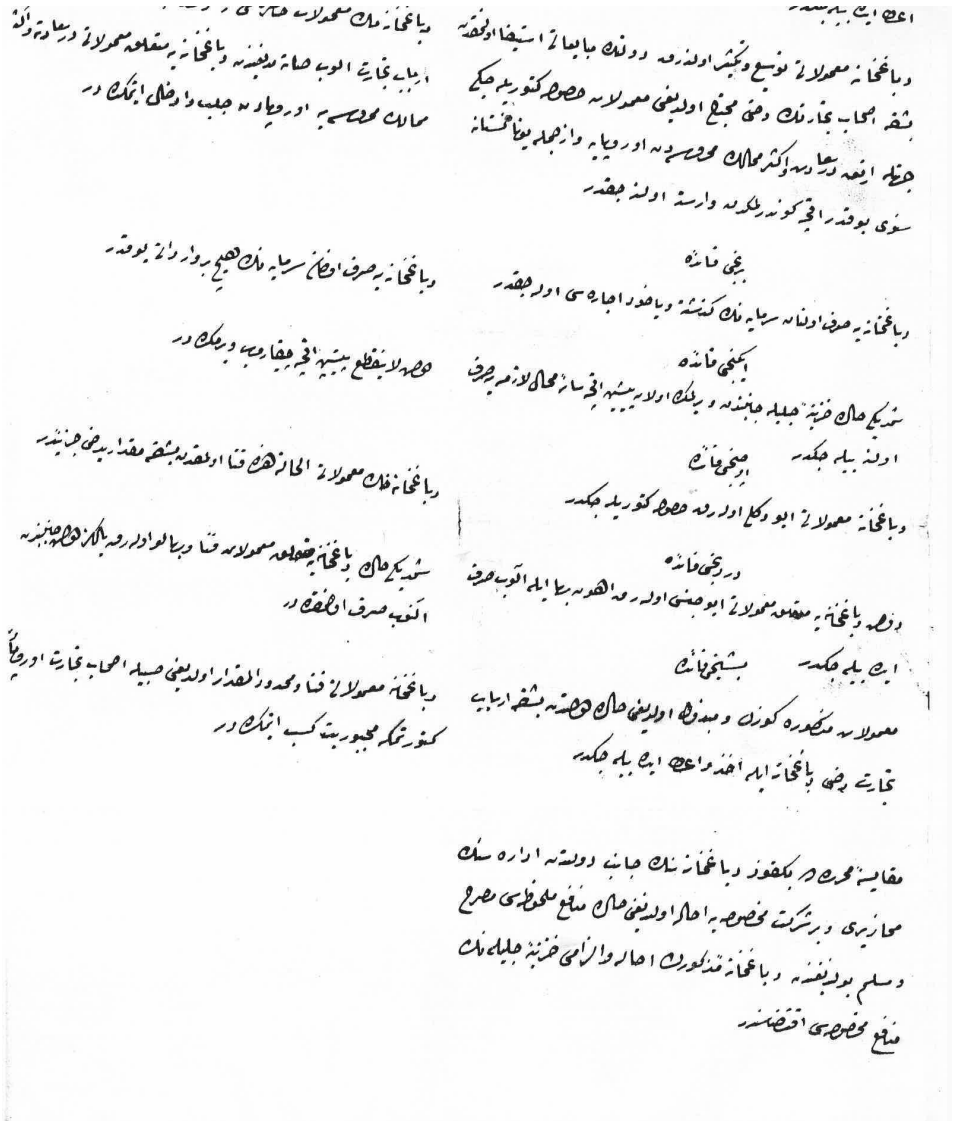

Ek 23c BOA.HR.MKT. 28/23 numarada kayıtlı belgenin 3 numaralı varağının fotokopisi

Ek 24a BOA.İ.DH. 700/48988 numarada kayıtlı belgenin 1 numaralı varağının fotokopisi

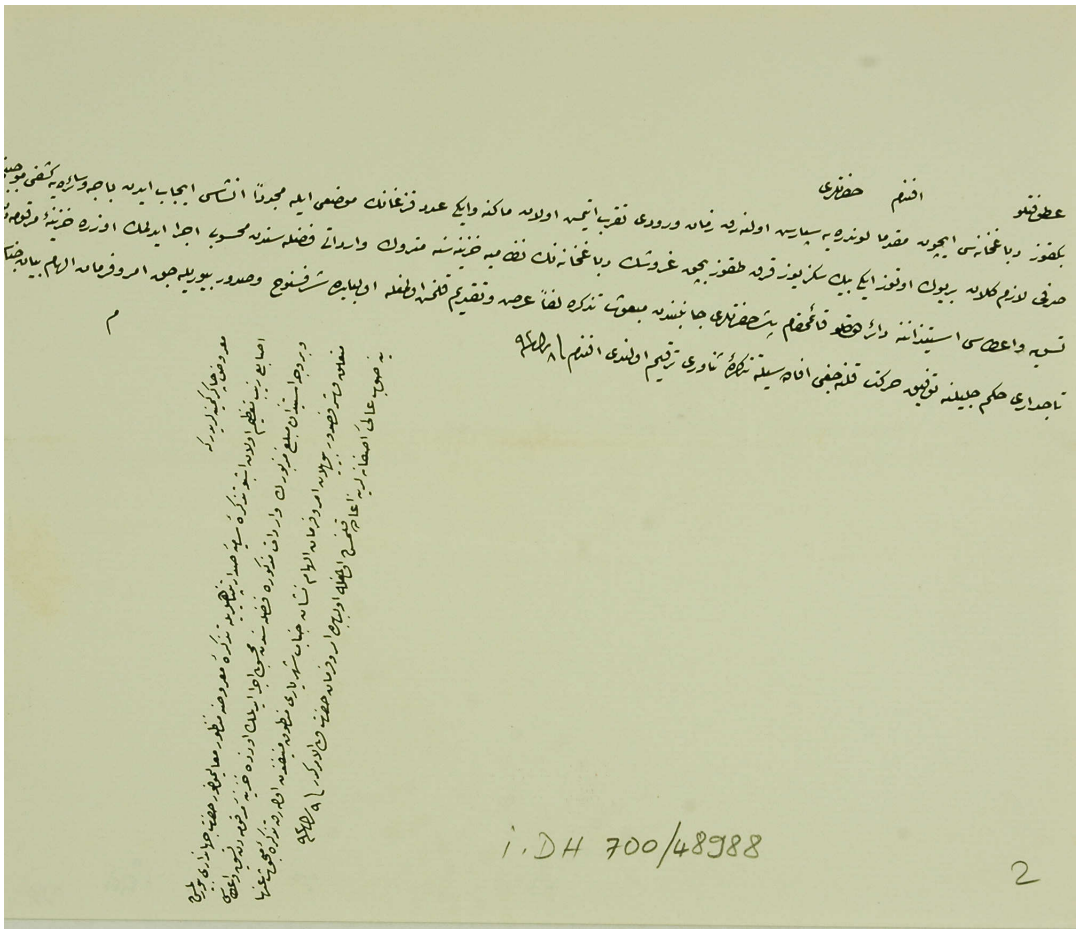

Ek 24b BOA.İ.DH. 700/48988 numarada kayıtlı belgenin 2 numaralı varağının fotokopisi

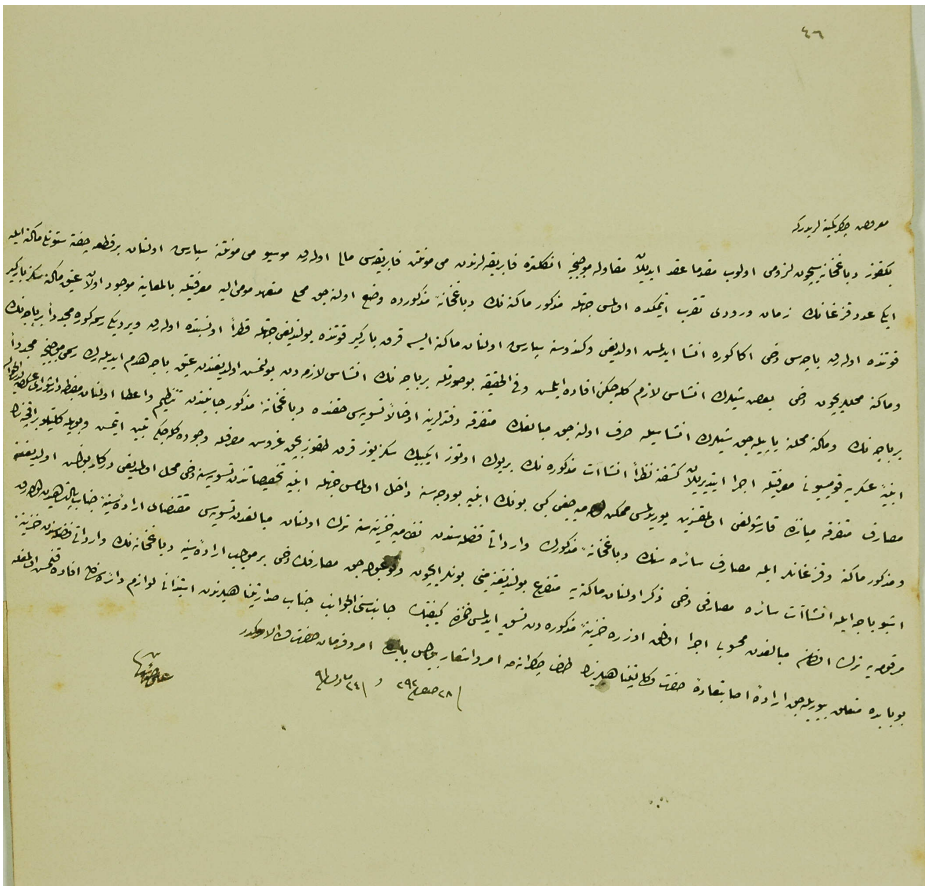

Ek 25 BOA.HAT. 667/32495 numarada kayıtlı belgenin fotokopisi

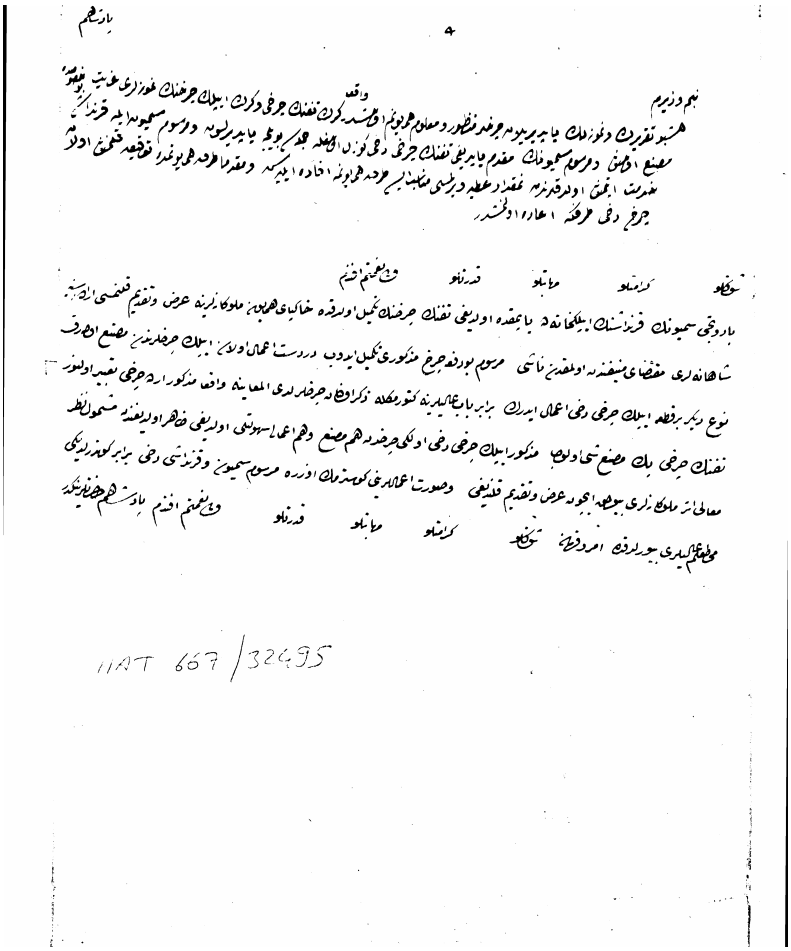

HAT 667/32495

Ek 26 BOA.HAT. 594/29135 numarada kayıtlı belgenin fotokopisi

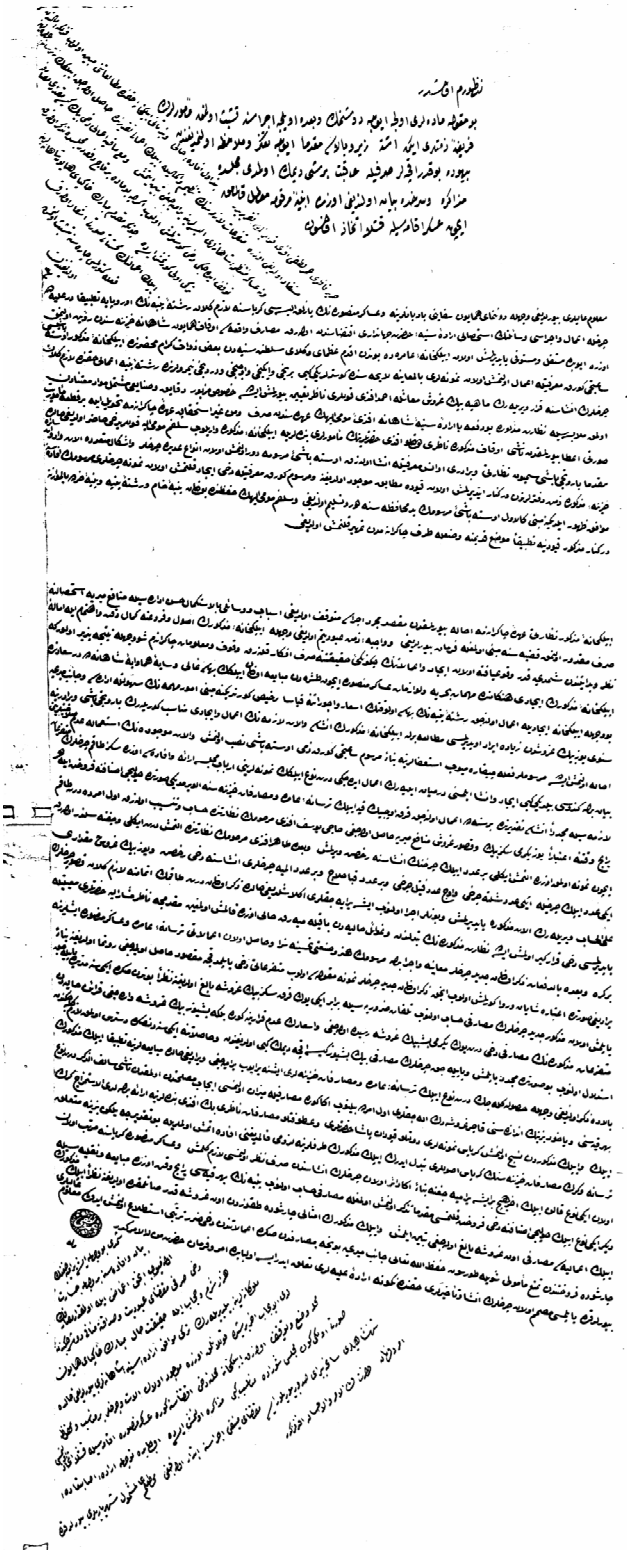

Ek 27a BOA.A.MKT.MHM. 461/91 numarada kayıtlı belgenin 1 numaralı varağının fotokopisi

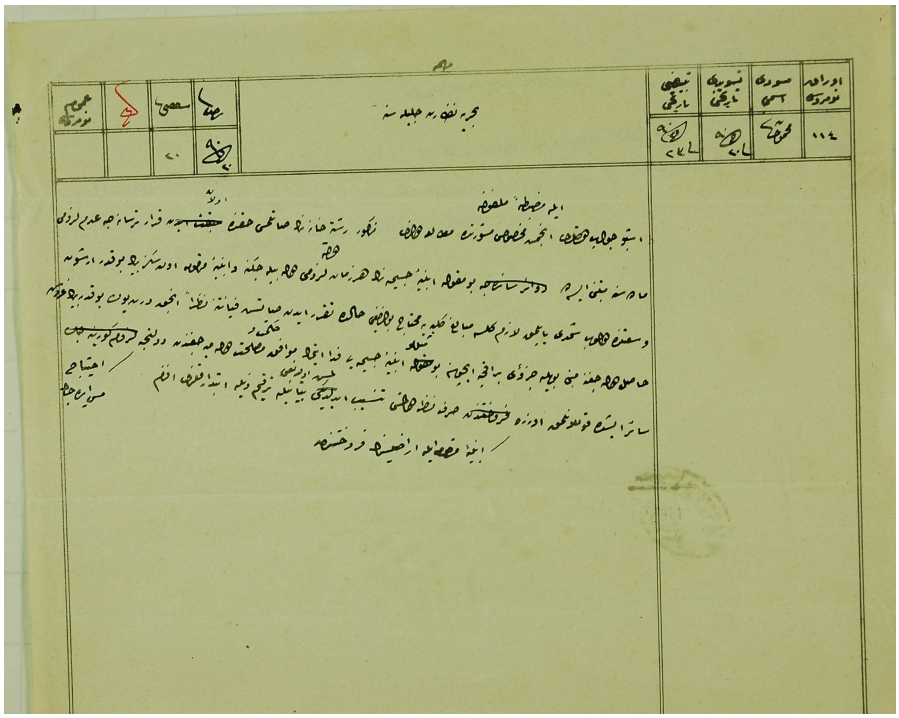

Ek 27b BOA.A.MKT.MHM. 461/91 numarada kayıtlı belgenin 2 numaralı varağının fotokopisi

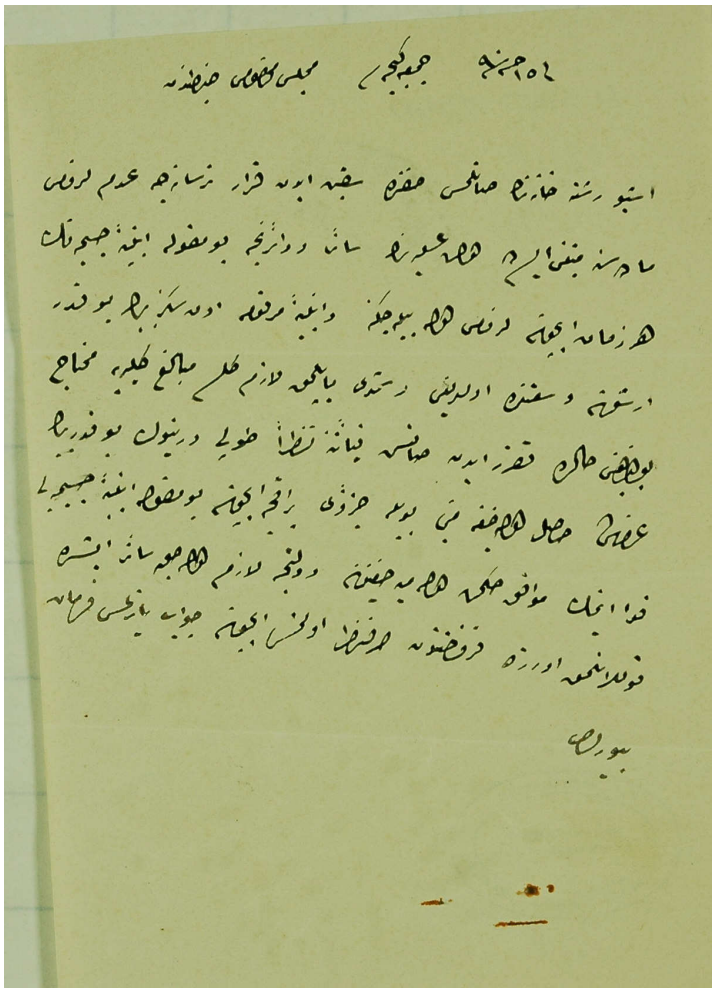

Ek 28a BOA.İ.DH. 955/75525 numarada kayıtlı belgenin 1 numaralı varağının fotokopisi

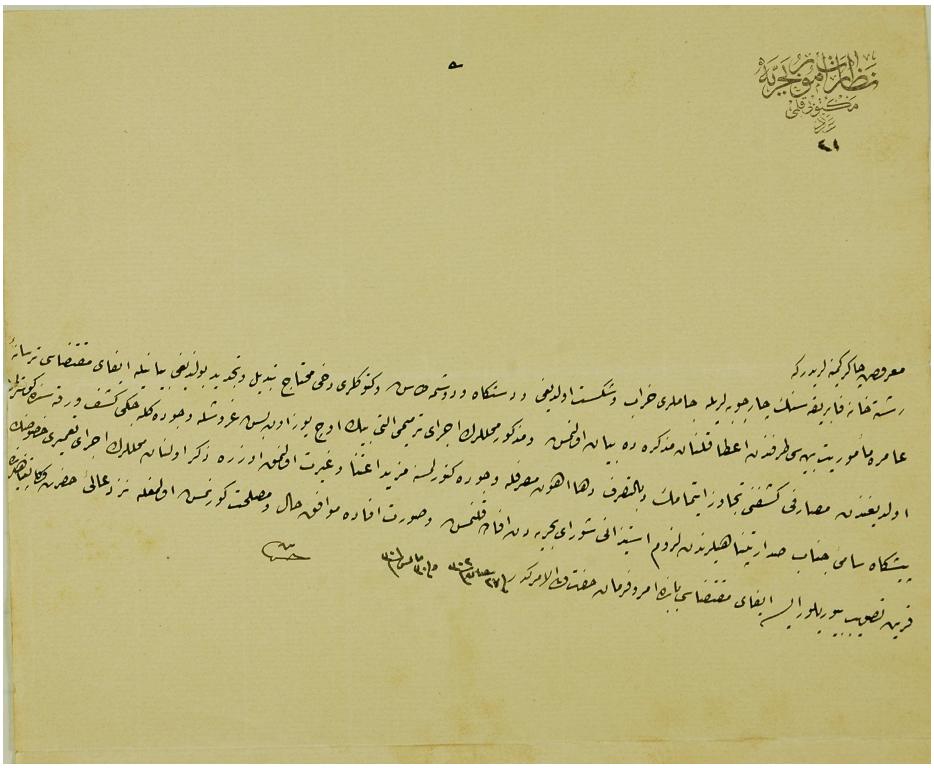

Ek 28b BOA.İ.DH. 955/75525 numarada kayıtlı belgenin 2 numaralı varağının fotokopisi

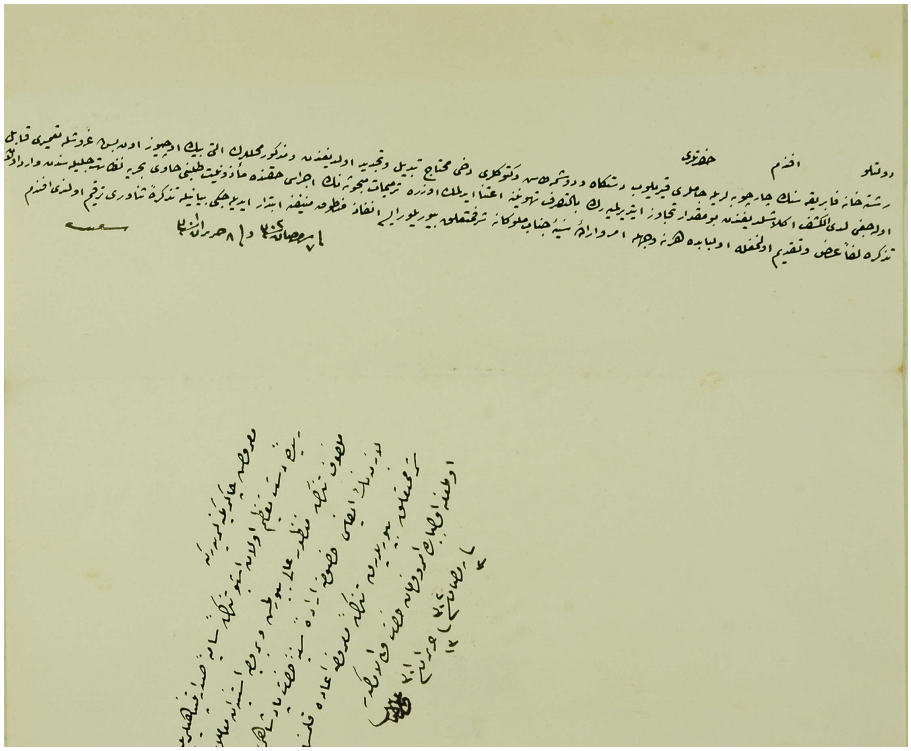

Ek 29 BOA.C.İKTS. 20/982 numarada kayıtlı belgenin fotokopisi

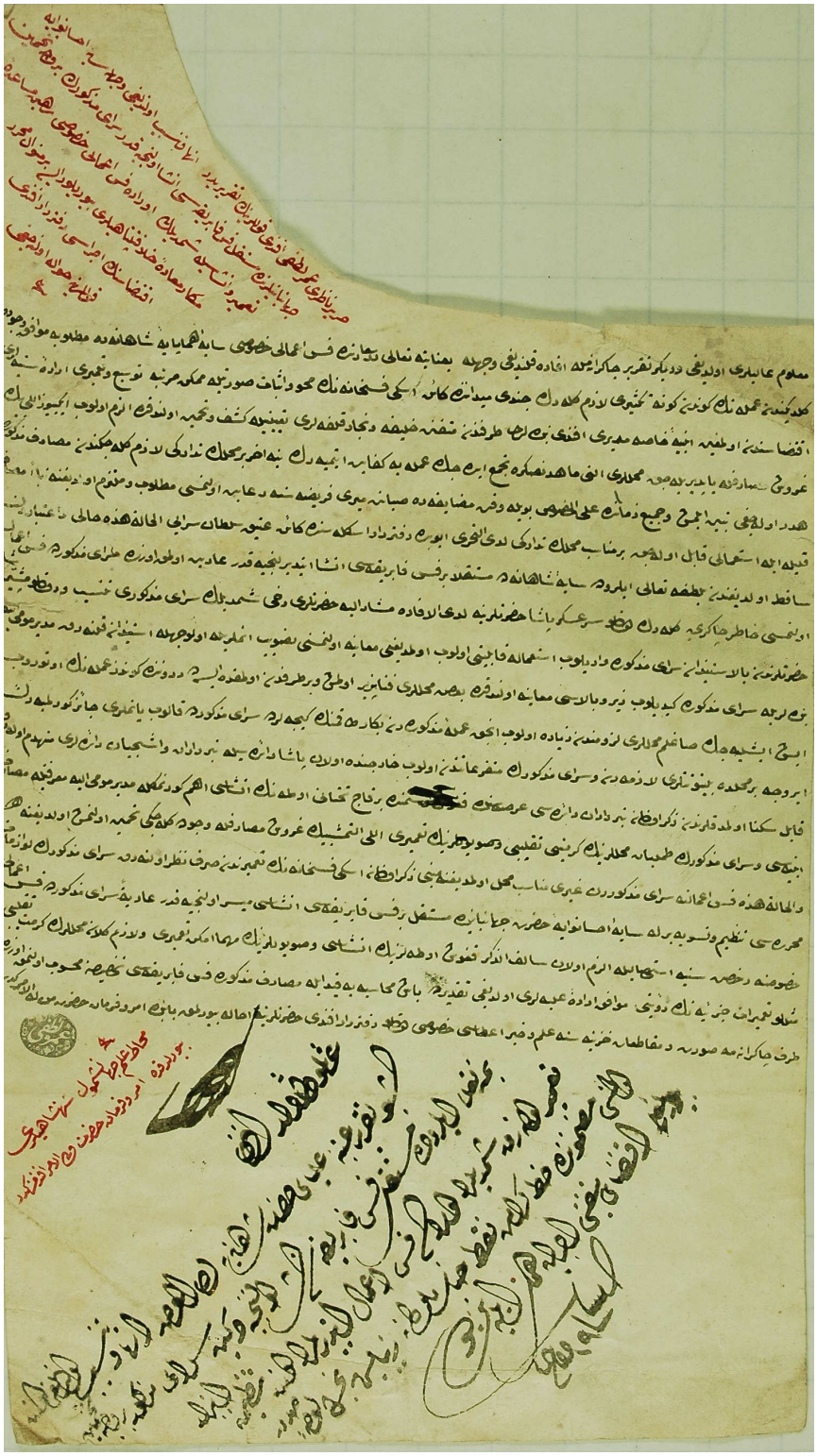

Ek 30 BOA.İ.MVL. 27/455 numarada kayıtlı belgenin fotokopisi

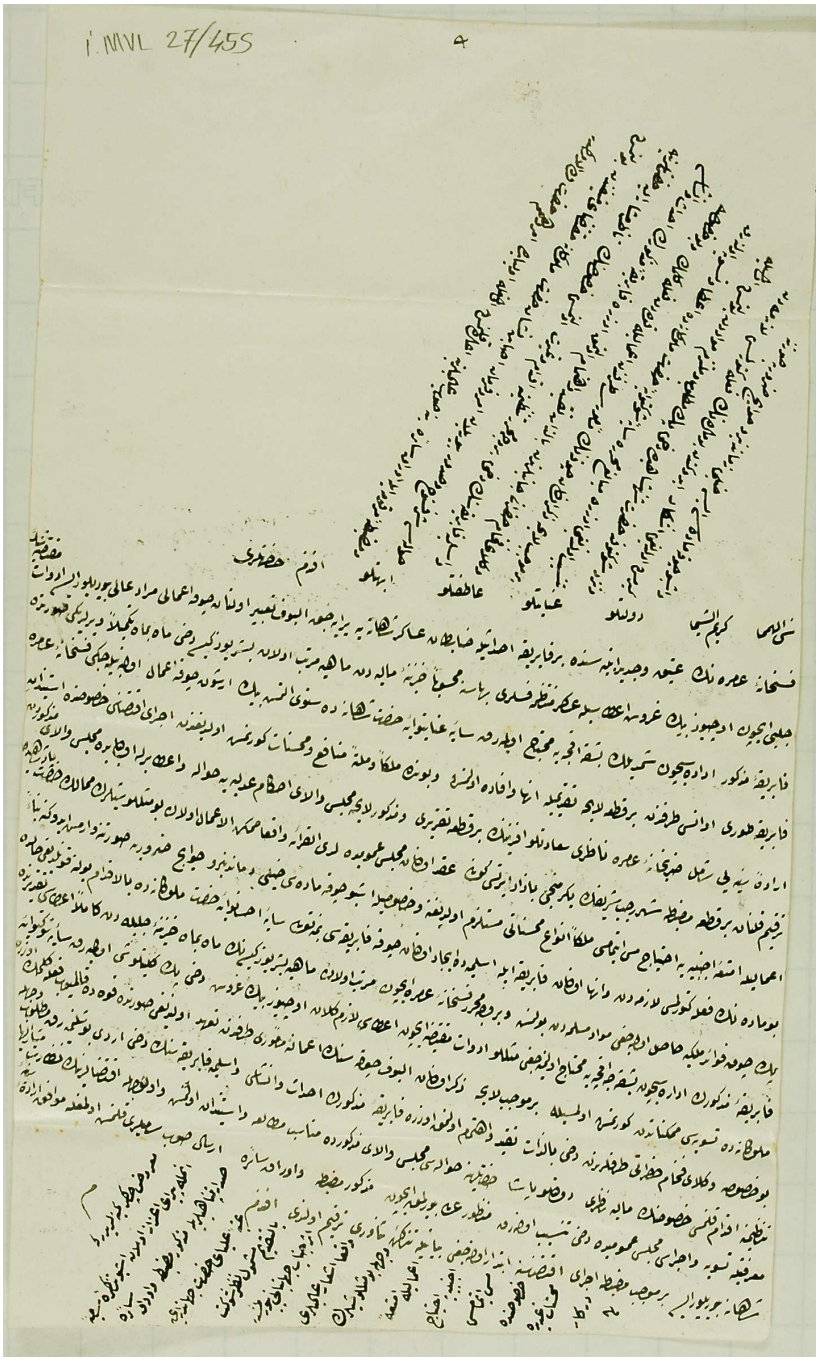

Ek 31 BOA.İ.DH. 59/2927 numarada kayıtlı belgenin fotokopisi

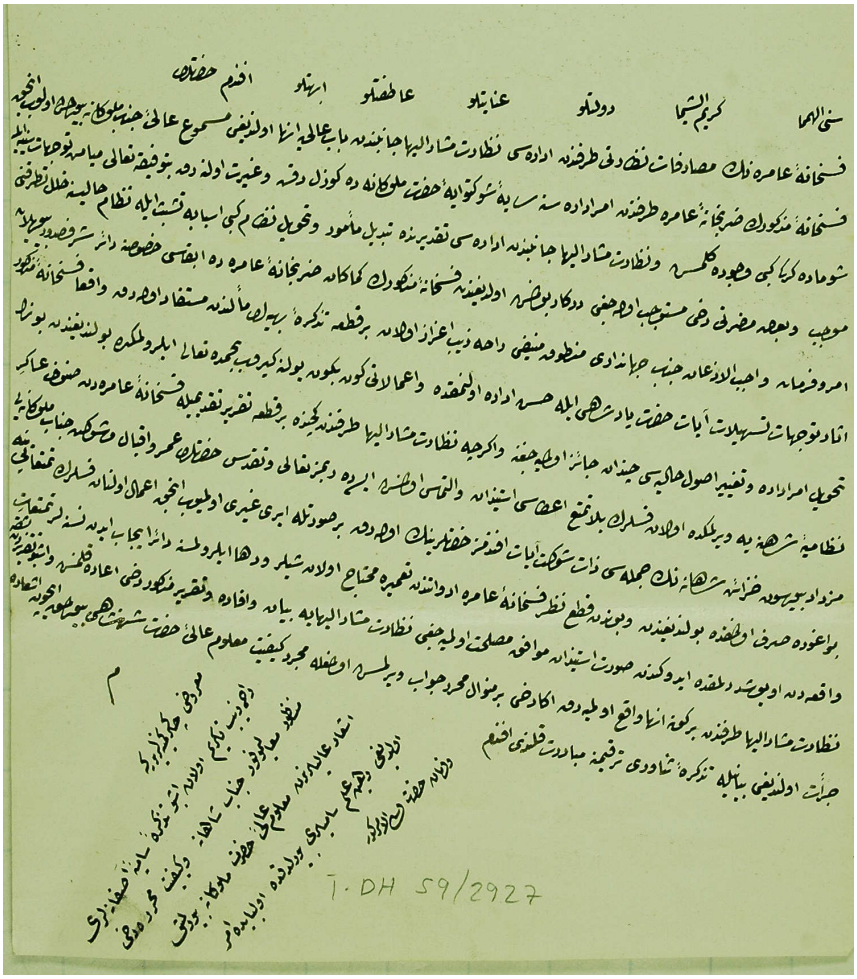

Ek 32a BOA.Y.PRK.MYD. 3/47 numarada kayıtlı belgenin 1 numaralı varağının fotokopisi

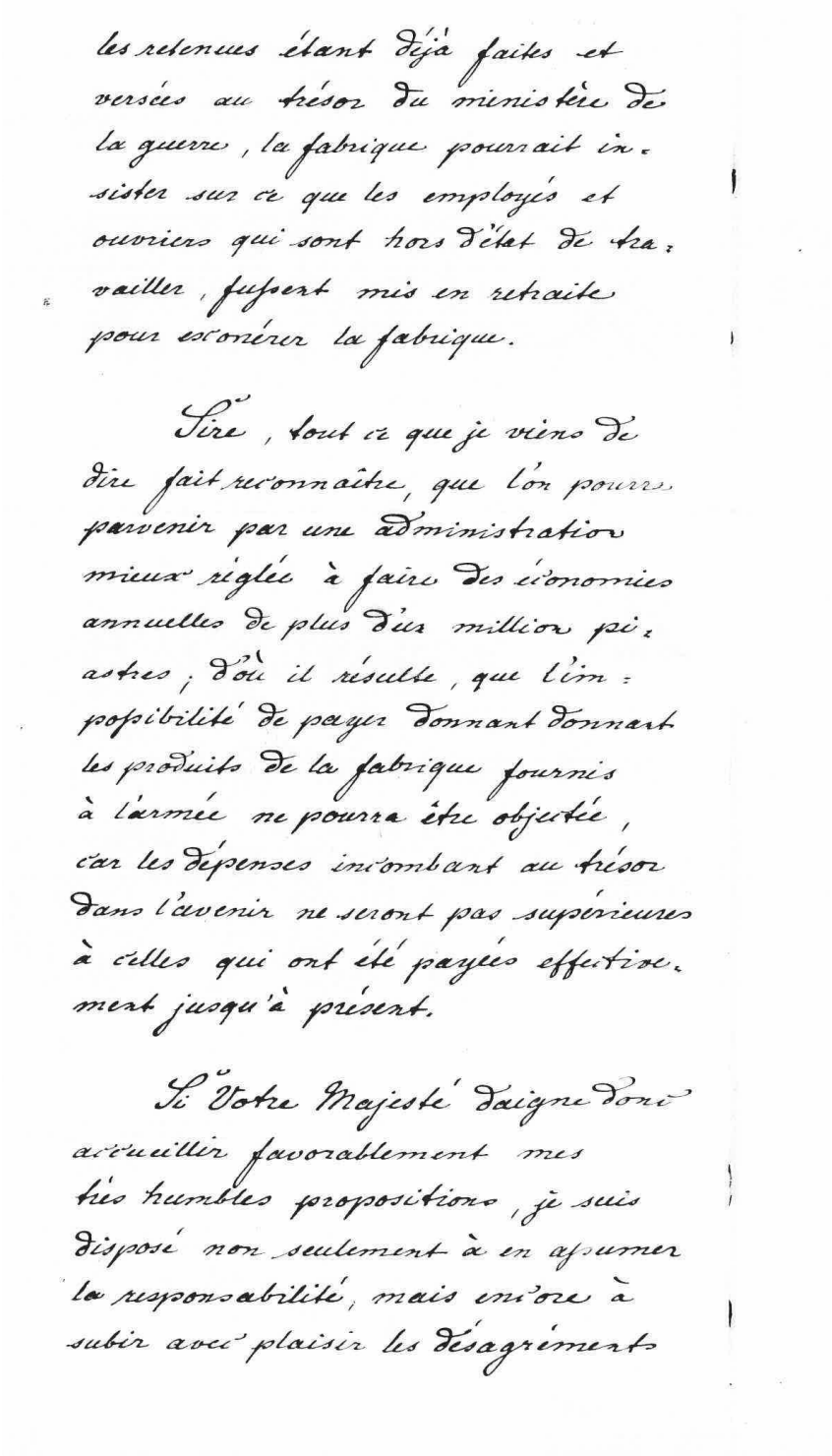

les retenues étant déjà faites et
versées au trésor du ministère de
la guerre, la fabrique pourrait in-
sister sur ce que les employés et
ouvriers qui sont hors d'état de tra-
vailler, fussent mis en retraite
pour exonérer la fabrique.

Sire, tout ce que je viens de
dire fait reconnaître, que l'on pourra
parvenir par une administration
mieux réglée à faire des économies
annuelles de plus d'un million pi-
astres; d'où il résulte, que l'im-
possibilité de payer donnant donnant
les produits de la fabrique fournis
à l'armée ne pourra être objectée,
car les dépenses incombant au trésor
dans l'avenir ne seront pas supérieures
à celles qui ont été payées effective-
ment jusqu'à présent.

Si Votre Majesté daigne donc
accueillir favorablement mes
très humbles propositions, je suis
disposé non seulement à en assumer
la responsabilité, mais encore à
subir avec plaisir les désagréments

Ek 32b BOA.Y.PRK.MYD. 3/47 numarada kayıtlı belgenin 2 numaralı varağının fotokopisi

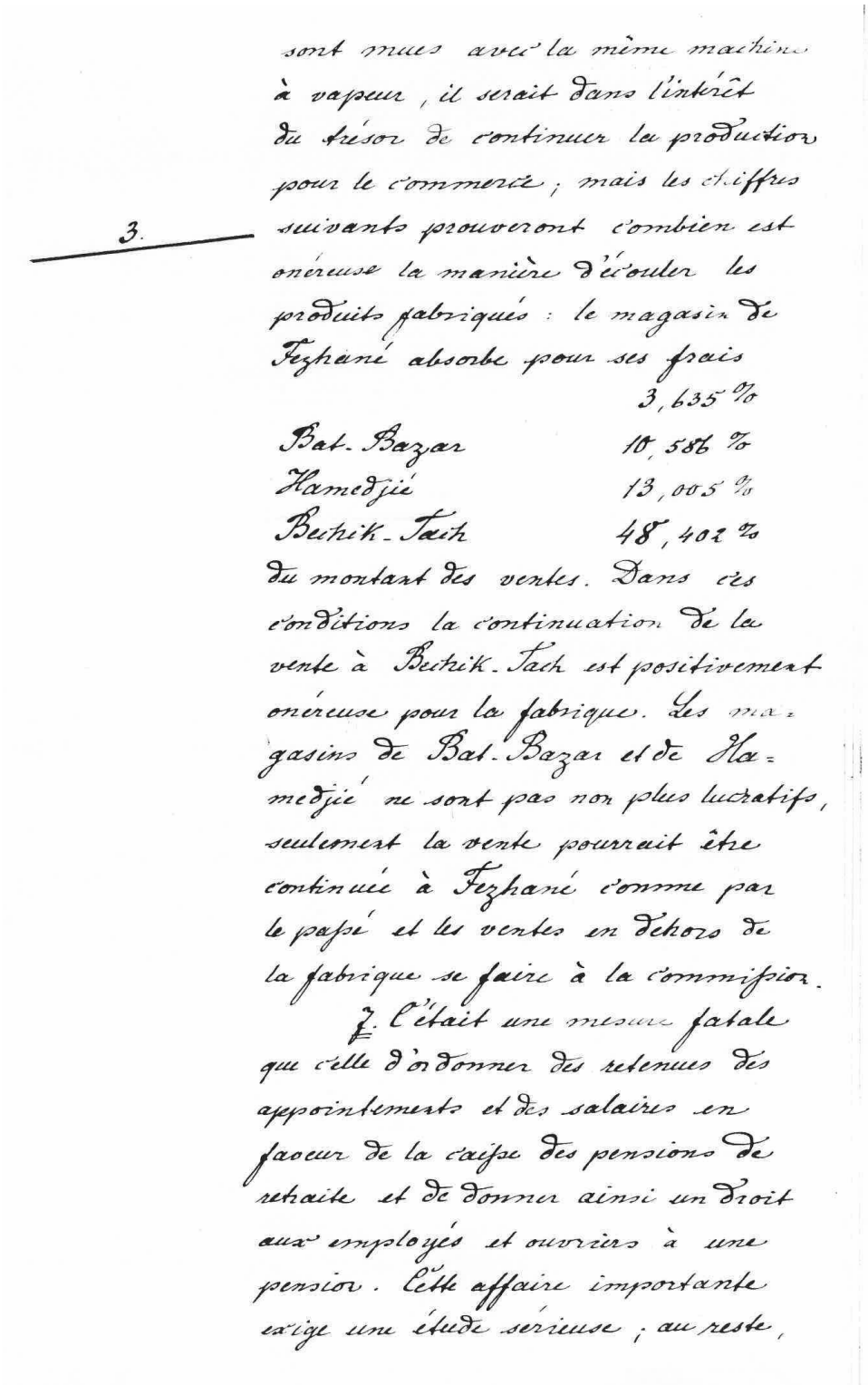

sont mues avec la même machine
à vapeur, il serait dans l'intérêt
du trésor de continuer la production
pour le commerce; mais les chiffres
3. suivants prouveront combien est
onéreuse la manière d'écouler les
produits fabriqués: le magasin de
Fezhané absorbe pour ses frais
3,635 %
Bat.-Bazar 10,586 %
Hamedjié 13,005 %
Betrik-Taih 48,402 %
du montant des ventes. Dans ces
conditions la continuation de la
vente à Betrik-Taih est positivement
onéreuse pour la fabrique. Les ma-
gasins de Bat.-Bazar et de Ha-
medjié ne sont pas non plus lucratifs,
seulement la vente pourrait être
continuée à Fezhané comme par
le passé et les ventes en dehors de
la fabrique se faire à la commission.
4. C'était une mesure fatale
que celle d'ordonner des retenues des
appointements et des salaires en
faveur de la caisse des pensions de
retraite et de donner ainsi un droit
aux employés et ouvriers à une
pension. Cette affaire importante
exige une étude sérieuse; au reste,

Ek 32c BOA.Y.PRK.MYD. 3/47 numarada kayıtlı belgenin 3 numaralı varağının fotokopisi

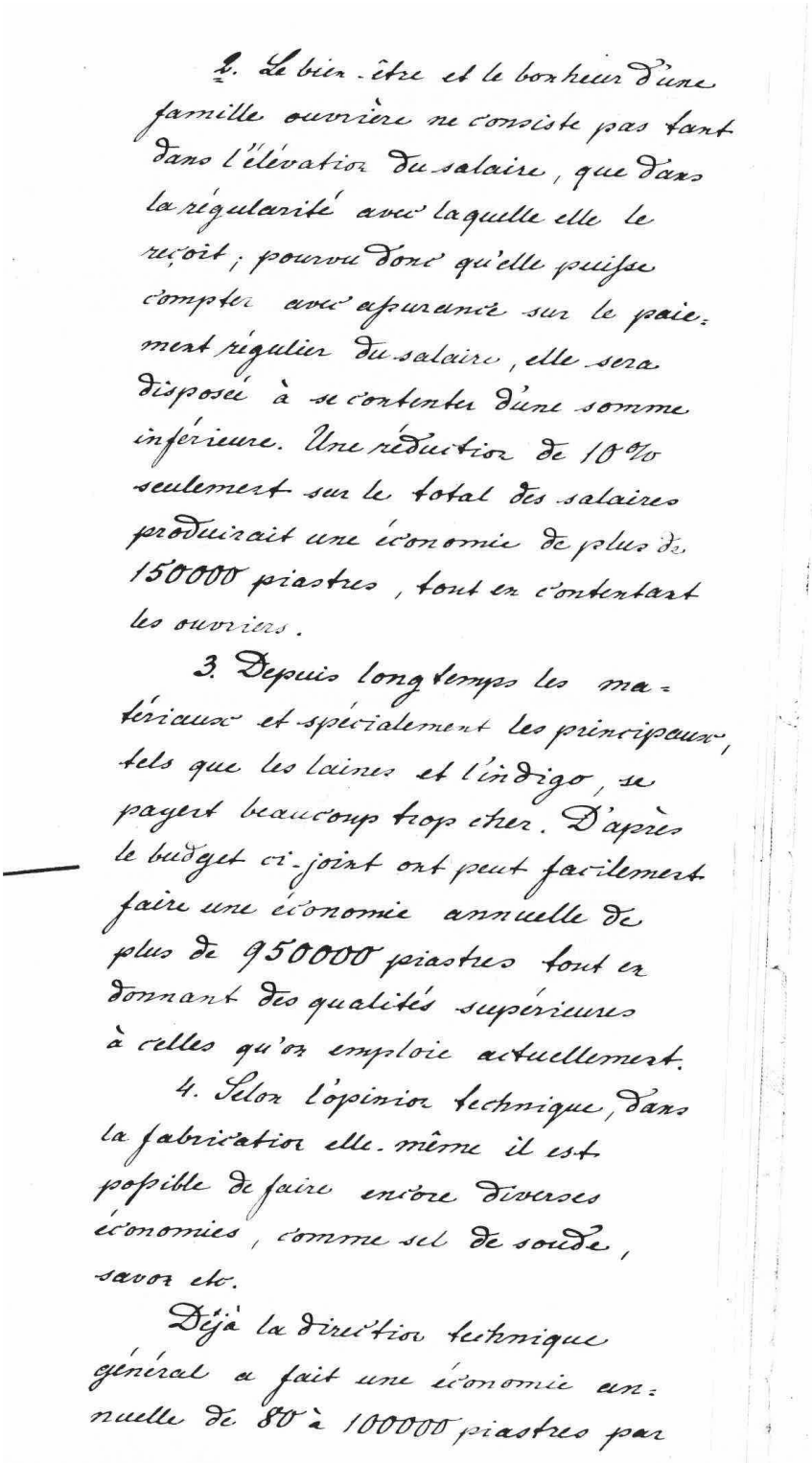

2. Le bien-être et le bonheur d'une famille ouvrière ne consiste pas tant dans l'élévation du salaire, que dans la régularité avec laquelle elle le reçoit; pourvu donc qu'elle puisse compter avec assurance sur le paiement régulier du salaire, elle sera disposée à se contenter d'une somme inférieure. Une réduction de 10% seulement sur le total des salaires produirait une économie de plus de 150000 piastres, tout en contentant les ouvriers.

3. Depuis longtemps les matériaux et spécialement les principaux, tels que les laines et l'indigo, se payent beaucoup trop cher. D'après le budget ci-joint ont peut facilement faire une économie annuelle de plus de 950000 piastres tout en donnant des qualités supérieures à celles qu'on emploie actuellement.

4. Selon l'opinion technique, dans la fabrication elle-même il est possible de faire encore diverses économies, comme sel de soude, savon etc.

Déjà la direction technique général a fait une économie annuelle de 80 à 100000 piastres par

Ek 32d BOA.Y.PRK.MYD. 3/47 numarada kayıtlı belgenin 4 numaralı varağının fotokopisi

la suppression du nettoyage manuel
de la laine remplacé par le nettoyage
mécanique sur les machines que possède
la fabrique. Jusque là on payait
10 piastres par occque de laines!

5. Comme les femmes reçoivent
2½ piastres pour tricoter un fez com-
plet à la main, mais comme pour un
fez tricoté à machine sans fond on
paie seulement 4 paras et pour y
ajouter le fond à la main on paie
encore 1 piastre, le fez tricoté à
machine avec le fond ajouté à la main
coûte ainsi 1⅘ piastres moins que
le fez tricoté complétement à la main,
ce qui, pour une quantité de 50000
fez, fait une différence de 30000
piastres. L'intérêt de la fabrique
exige donc de supprimer autant que
possible le tricotage à la main et de se
servir des machines; du reste, le directeur
technique général a déjà pris des
mésures en ce sens.

6. Quoique la fabrique ait prin-
cipalement pour but l'habillement de
l'armée, la fabrication pour le com-
merce n'empêche néanmoins pas sa
réalisation; au contraire, attendu qu'elle
possède à quelques exceptions prêt
des machines en nombre suffisant qui

Ek 32e BOA.Y.PRK.MYD. 3/47 numarada kayıtlı belgenin 5 numaralı varağının fotokopisi

avec le bien-être de l'Etat. Pour cacher le véritable état de choses, ces personnes sont portées dans les livres sous une rubrique quelconque, mais mensongère. C'est ainsi que le personnel de l'administration de la fabrique atteint le nombre énorme, eu égard à l'importance relative des affaires, de 90 personnes, qui reçoivent soit des appointements, soit des journées. La majeure partie de ce personnel est tellement inutile que leur renvoi ne serait pas même aperçu et, comme le prouve la liste spécifique ci-joint, produirait 101640 piastres d'économie annuelle.

Il faut encore ajouter les économies possibles que produirait l'annexion du lavoir de laines à la fabrique de Feyzané et le changement du mode de réception des matériaux.

Le paiement des ouvriers avec du pain est un abus rejetable; car avec quel sentiment l'ouvrier de fabrique doit il observer l'administration de laquelle il doit accepter du pain en paiement à un prix élevé pour le revendre avec perte et ainsi sauver une partie du salaire gagné à la sueur de son front!

Ek 33 BOA.Y.PRK.ASK. 25/32 numarada kayıtlı belgenin fotokopisi

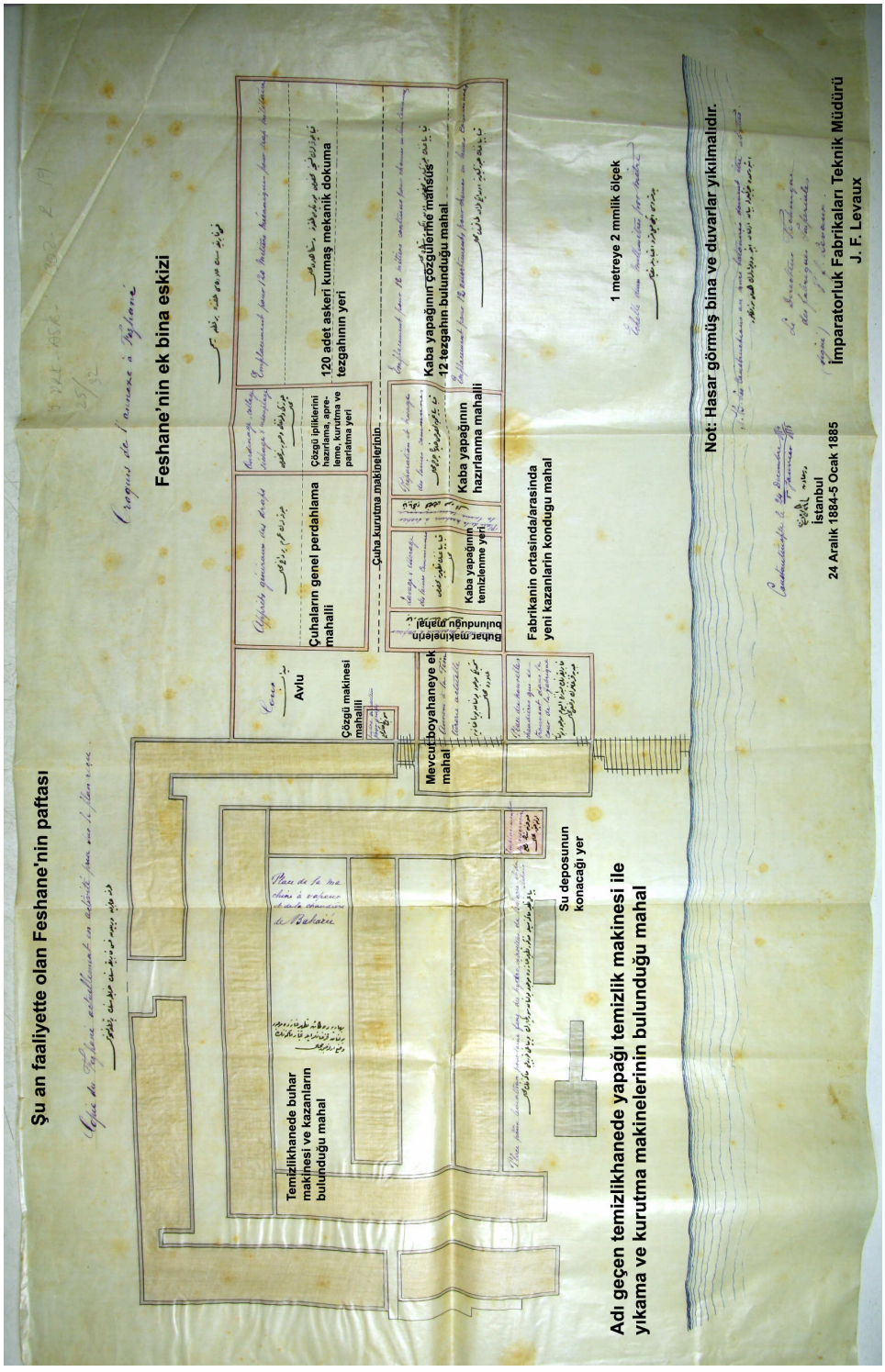

Ek 34a BOA.İ.MMS. 79/3457 numarada kayıtlı belgenin 1 numaralı varağının fotokopisi

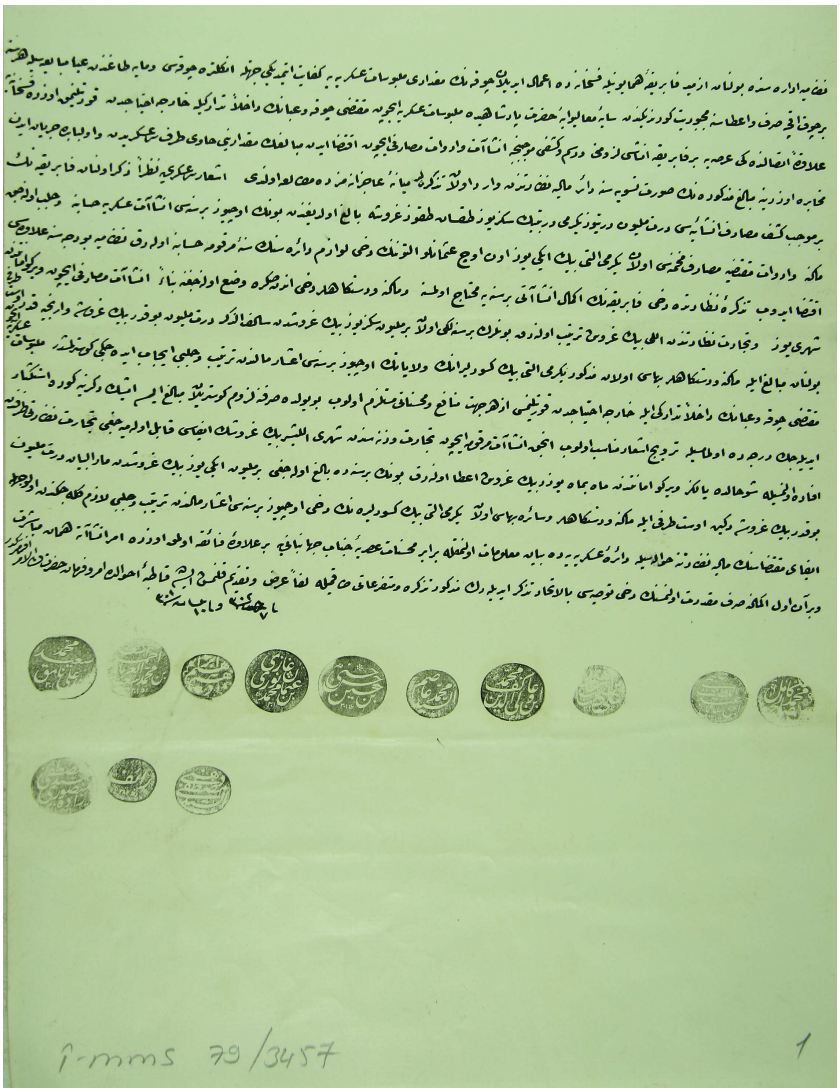

Ek 34b BOA.İ.MMS. 79/3457 numarada kayıtlı belgenin 2 numaralı varağının fotokopisi

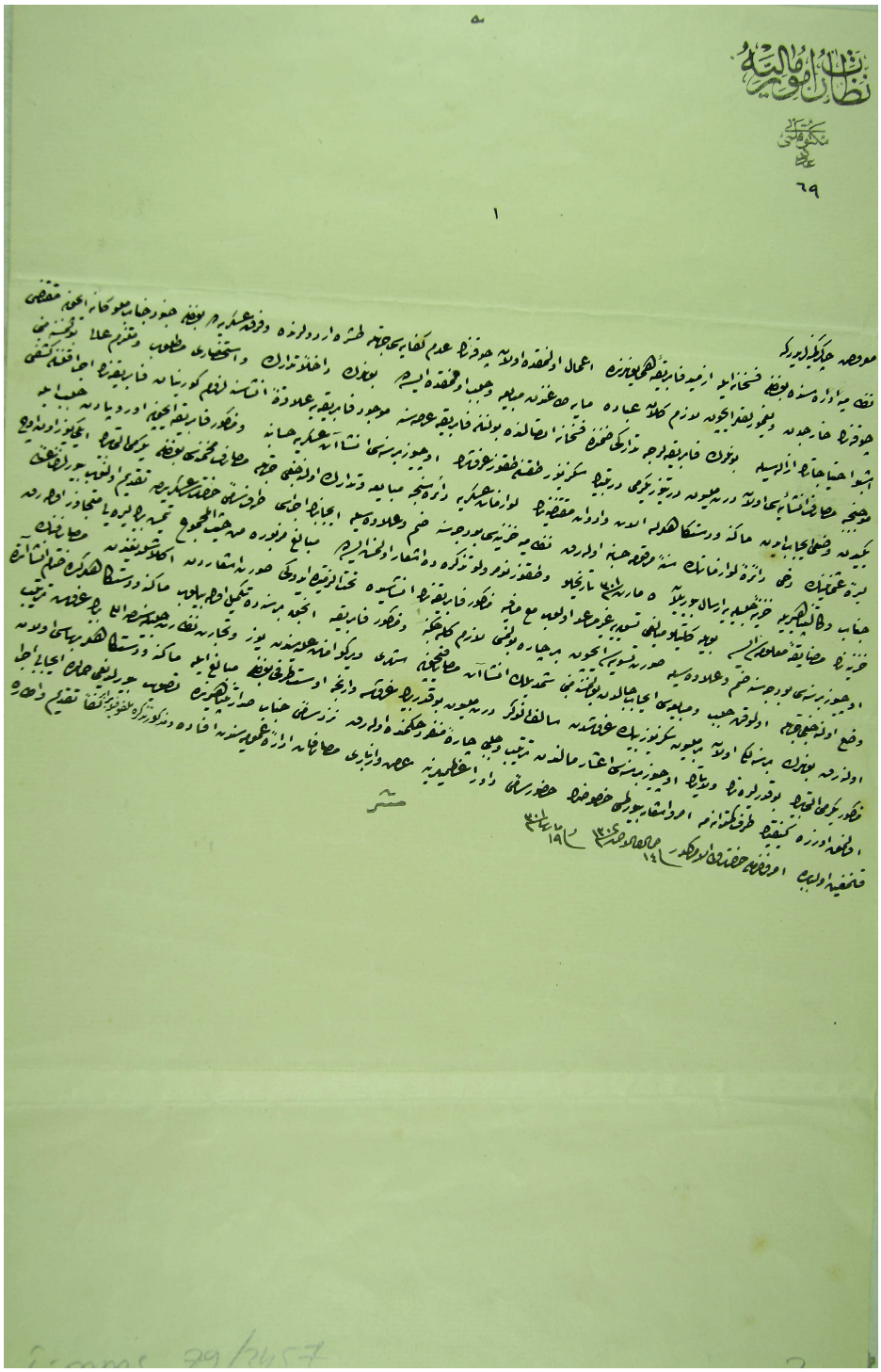

Ek 35 BOA.Y.PRK.ASK. 91/93 numarada kayıtlı belgenin fotokopisi

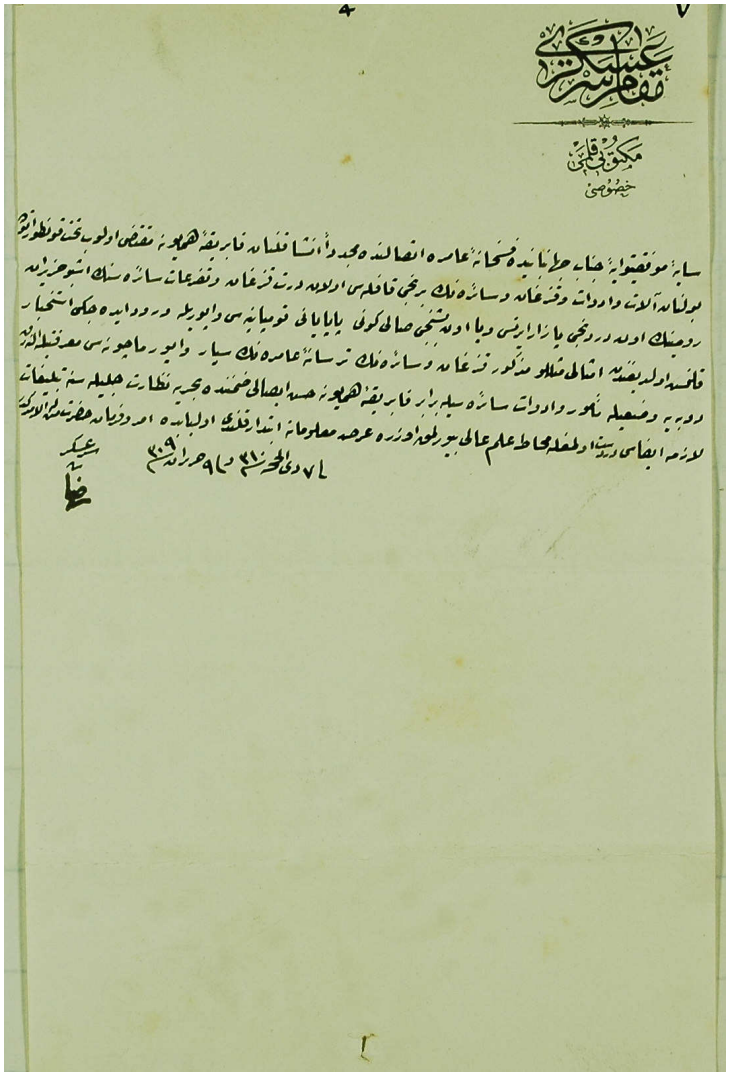

Ek 36 BOA.MV. 153/58 numarada kayıtlı belgenin fotokopisi

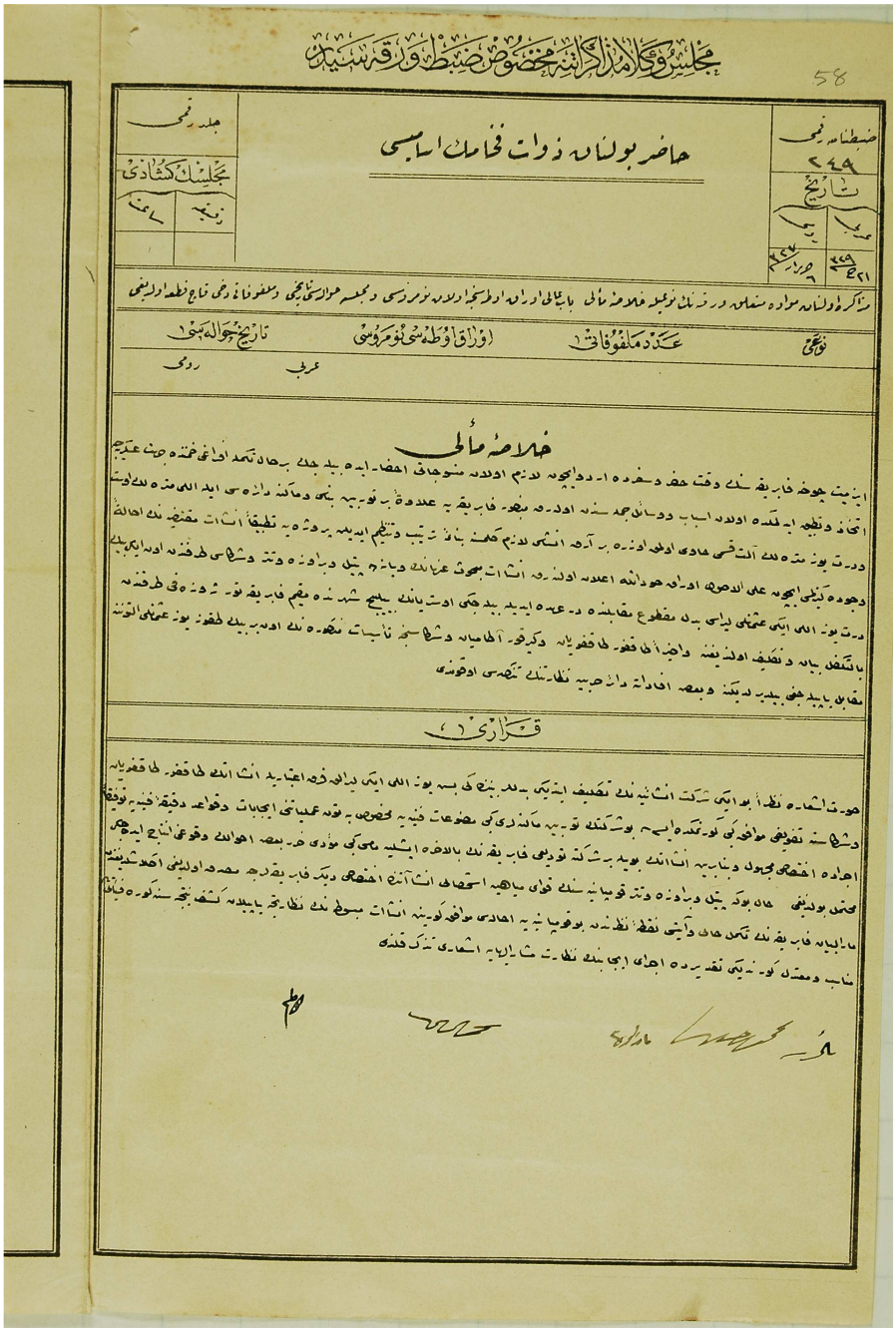

Ek 37a BOA.DH.İD. 25/1 numarada kayıtlı belgenin 1 numaralı varağının fotokopisi

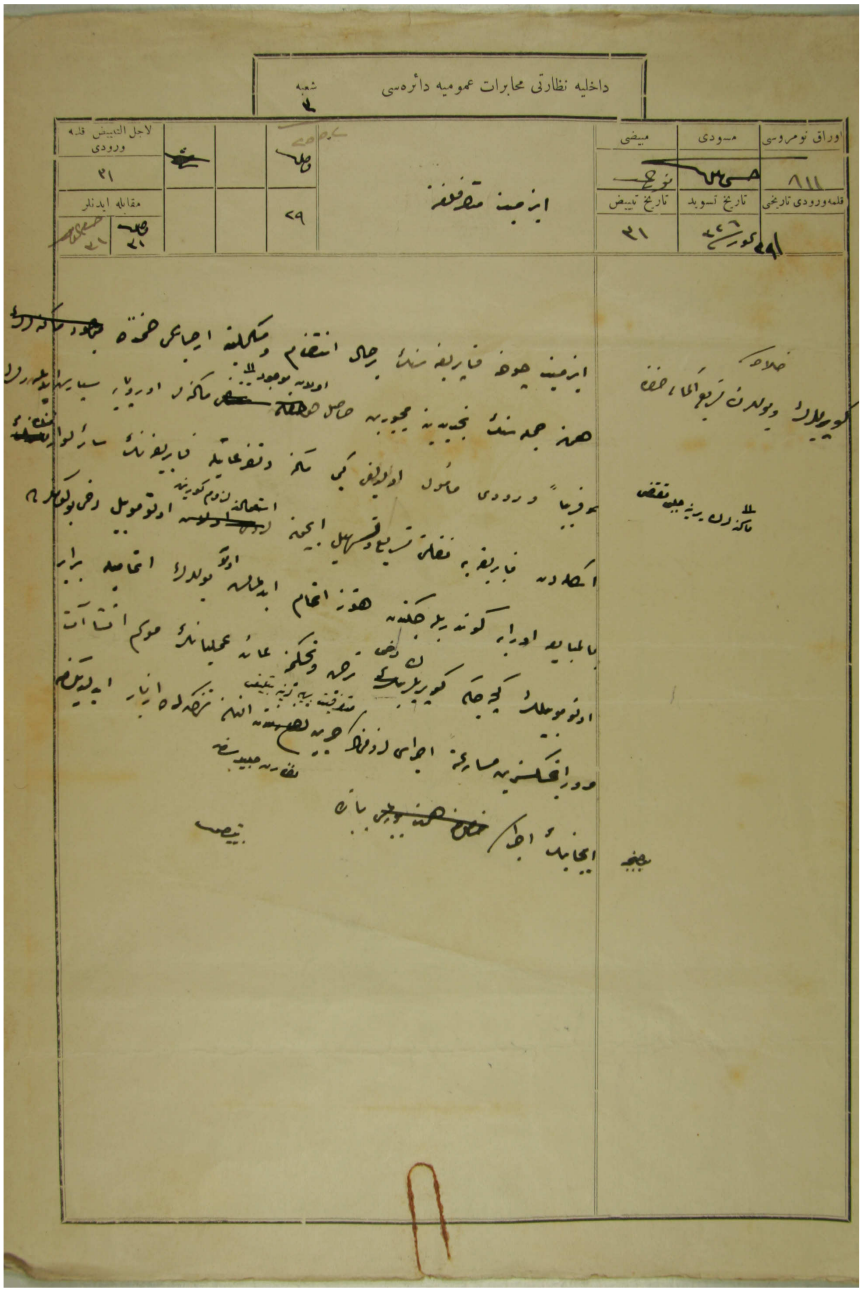

Ek 37b BOA.DH.İD. 25/1 numarada kayıtlı belgenin 2 numaralı varağının fotokopisi

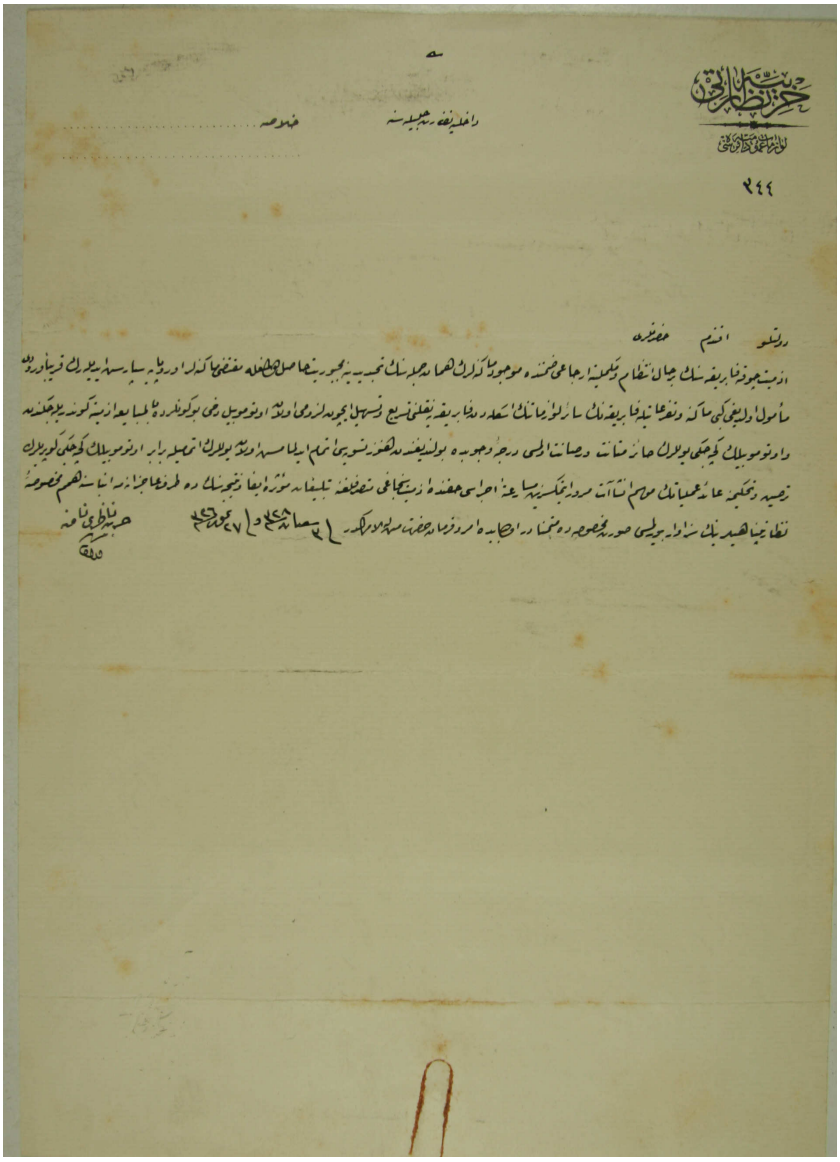

Ek 37c BOA.DH.İD. 25/1 numarada kayıtlı belgenin 3 numaralı varağının fotokopisi

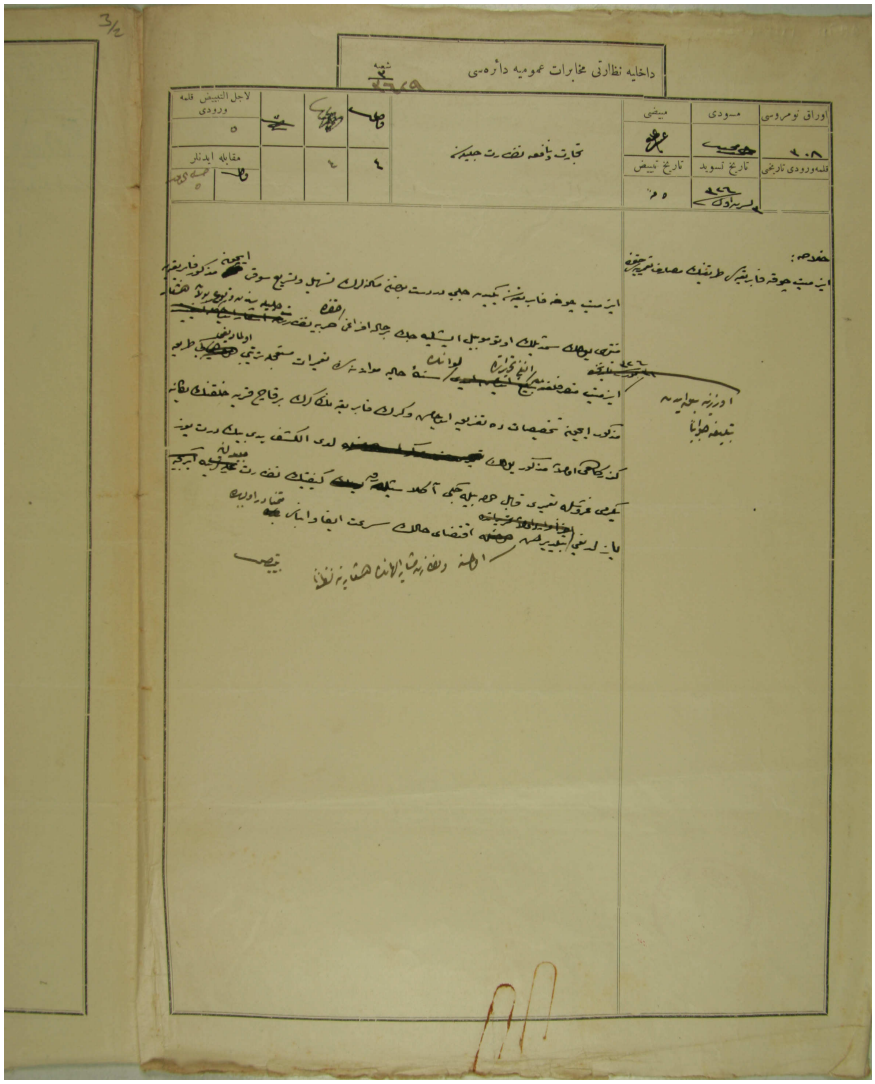

Ek 37d BOA.DH.İD. 25/1 numarada kayıtlı belgenin 4 numaralı varağının fotokopisi

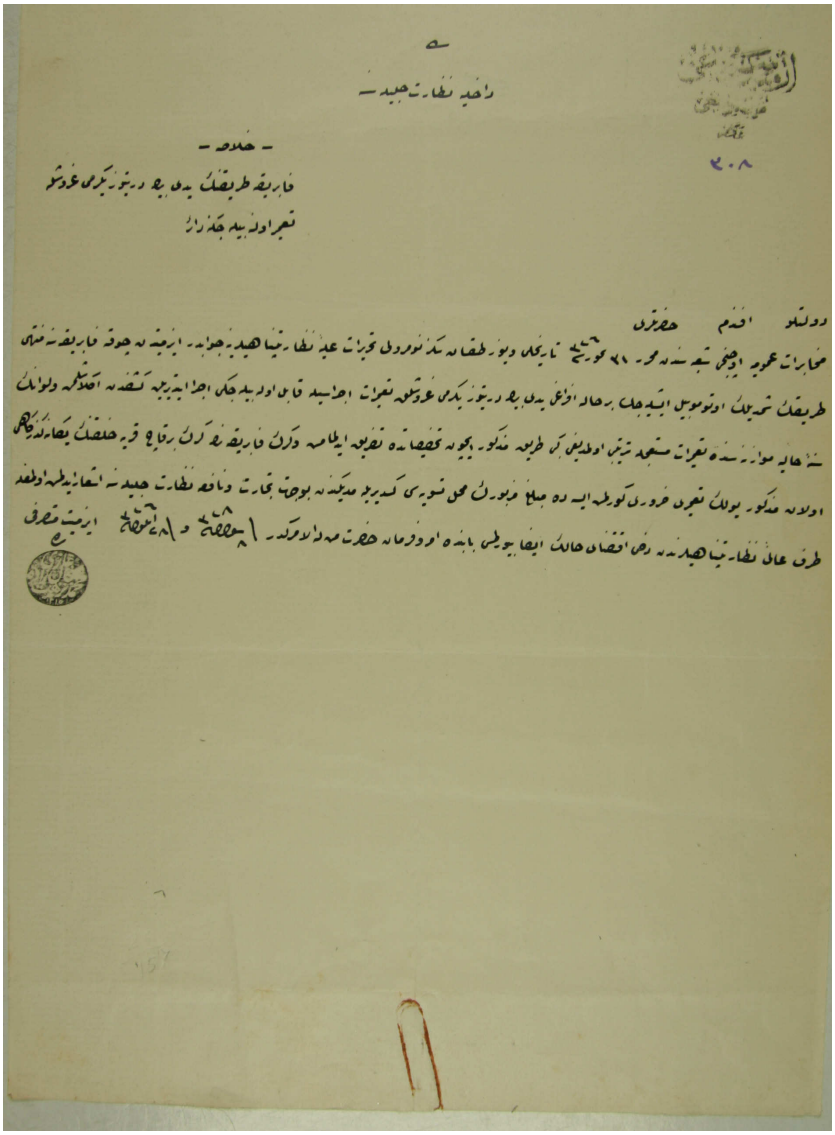

Ek 37e BOA.DH.İD. 25/1 numarada kayıtlı belgenin 5 numaralı varağının fotokopisi

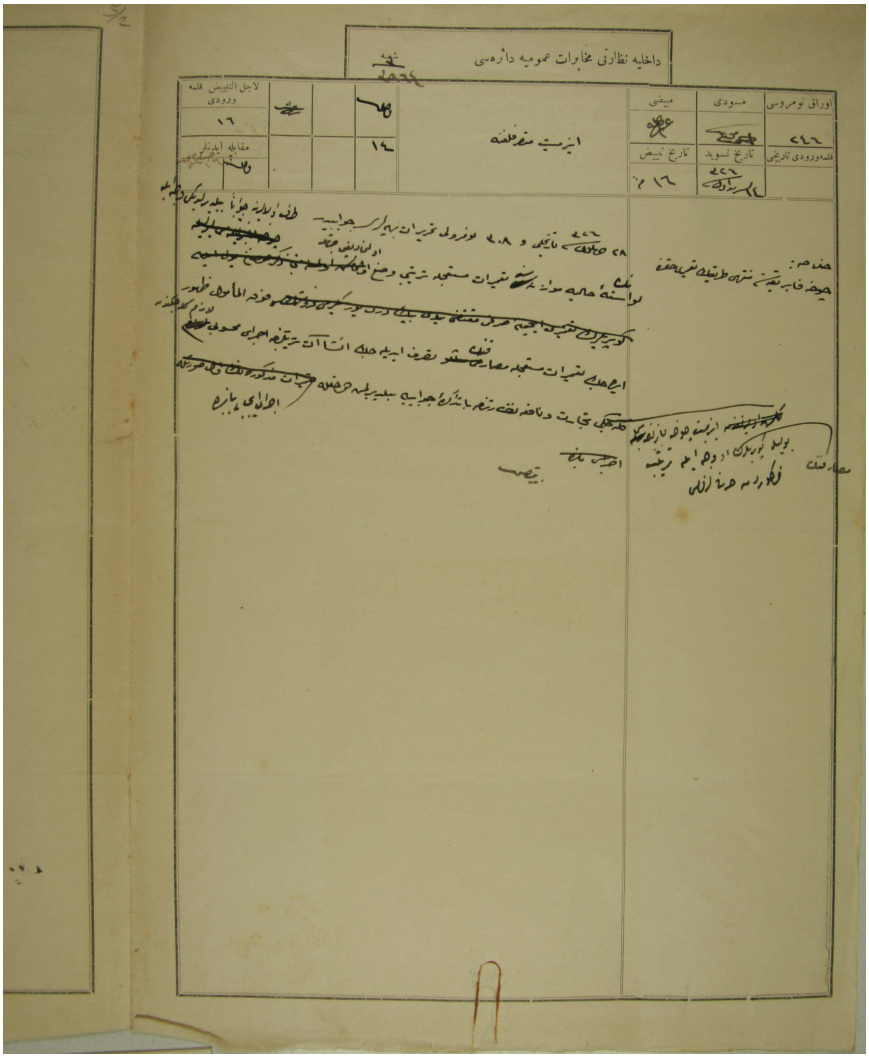

Ek 37f BOA.DH.İD. 25/1 numarada kayıtlı belgenin 6 numaralı varağının fotokopisi

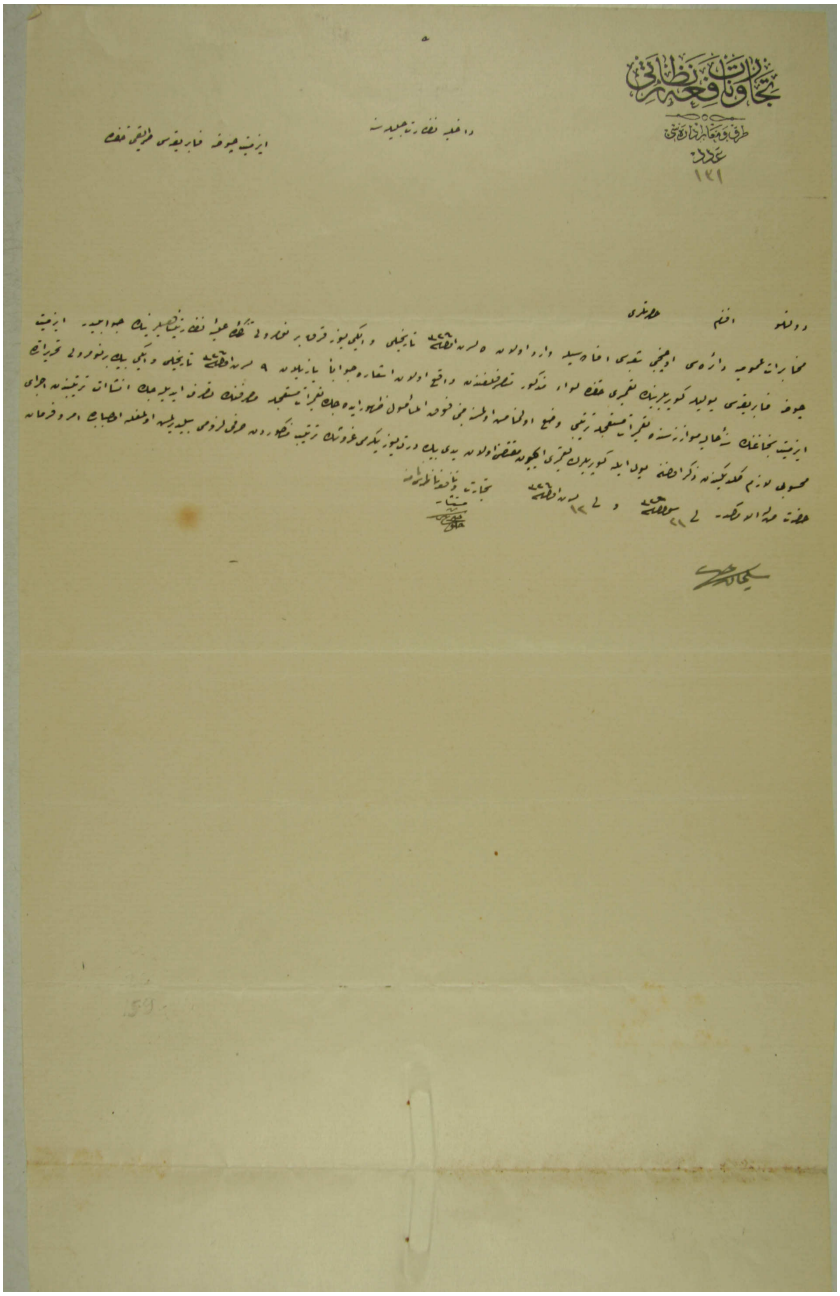

Ek 38 BOA.İ.DH. 111/5604 numarada kayıtlı belgenin fotokopisi

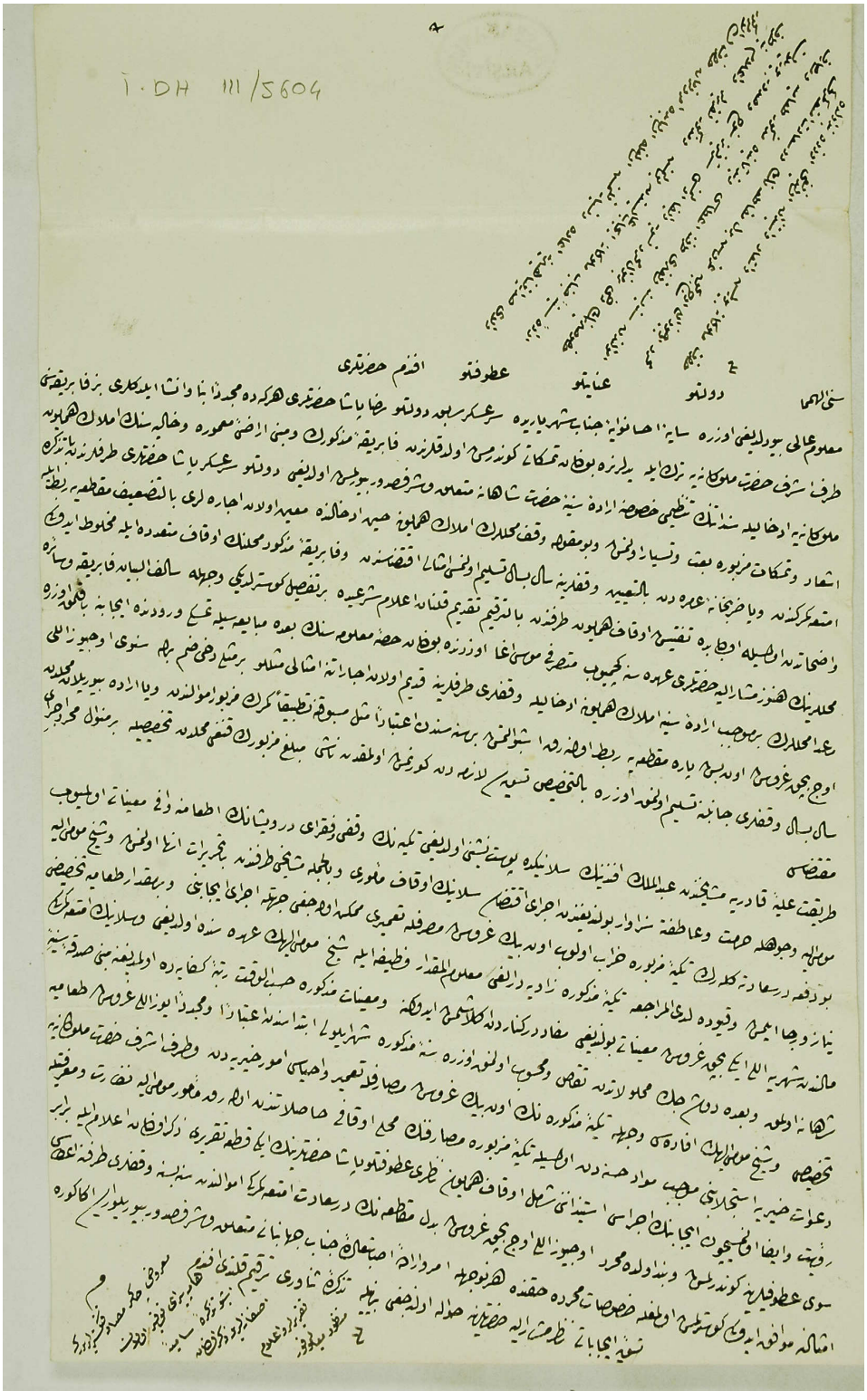

Ek 39a BOA.HR.TO. 447/7 numarada kayıtlı belgenin 1 numaralı varağının fotokopisi

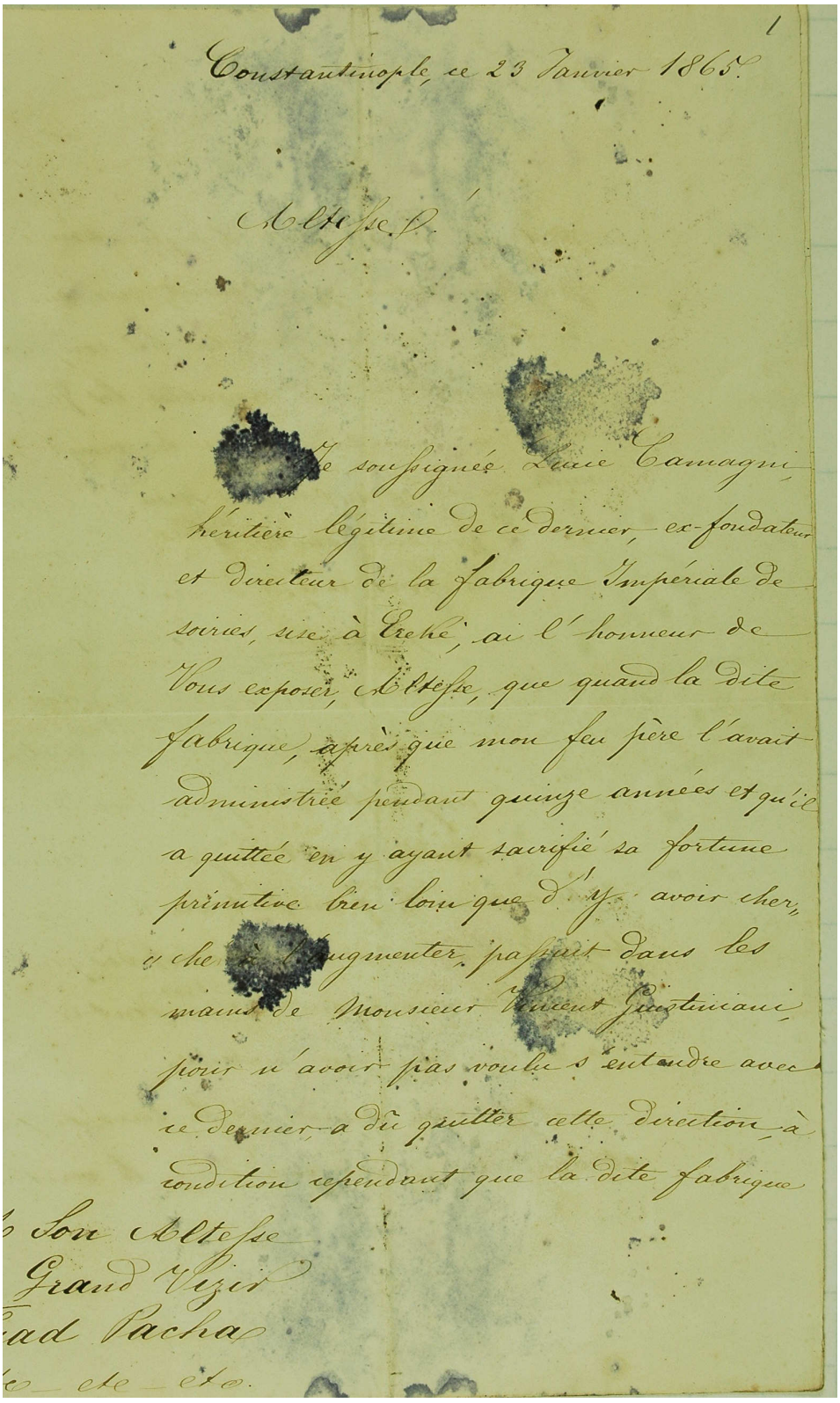

1

Constantinople ce 23 Janvier 1865.

Altesse

Le soussignée Louise Camagni
héritière légitime de ce dernier, ex-fondateur
et directeur de la fabrique Impériale de
soieries, sise à Ereklé, ai l'honneur de
Vous exposer, Altesse, que quand la dite
fabrique, après que mon feu père l'avait
administrée pendant quinze années et qu'il
a quittée en y ayant sacrifié sa fortune
primitive bien loin que d'y avoir cher-
ché à augmenter, passait dans les
mains de Monsieur Vincent Justiniani
pour n'avoir pas voulu s'entendre avec
ce dernier, a dû quitter cette direction à
condition cependant que la dite fabrique

A Son Altesse
Grand Vezir
Rad Pacha
&c &c &c.

Ek 39b BOA.HR.TO. 447/7 numarada kayıtlı belgenin 2 numaralı varağının fotokopisi

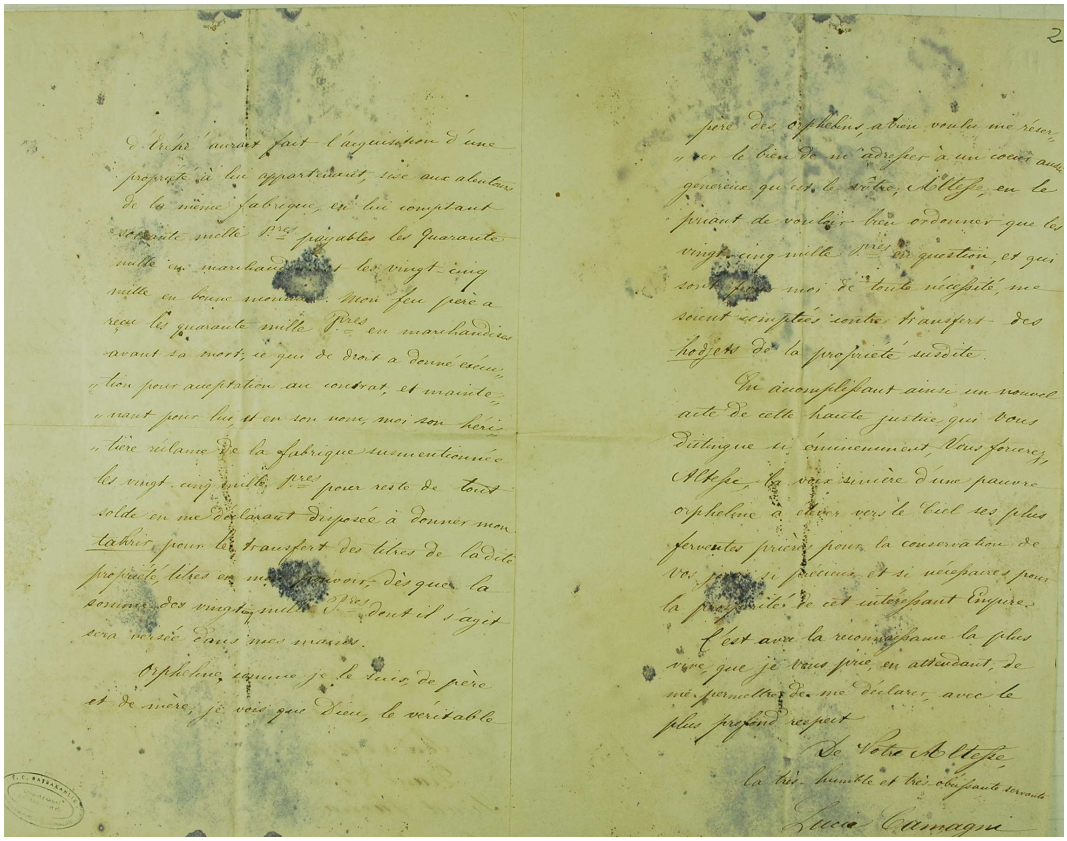

Ek 40a BOA.DH.MKT. 1324/34 numarada kayıtlı belgenin 1 numaralı varağının fotokopisi

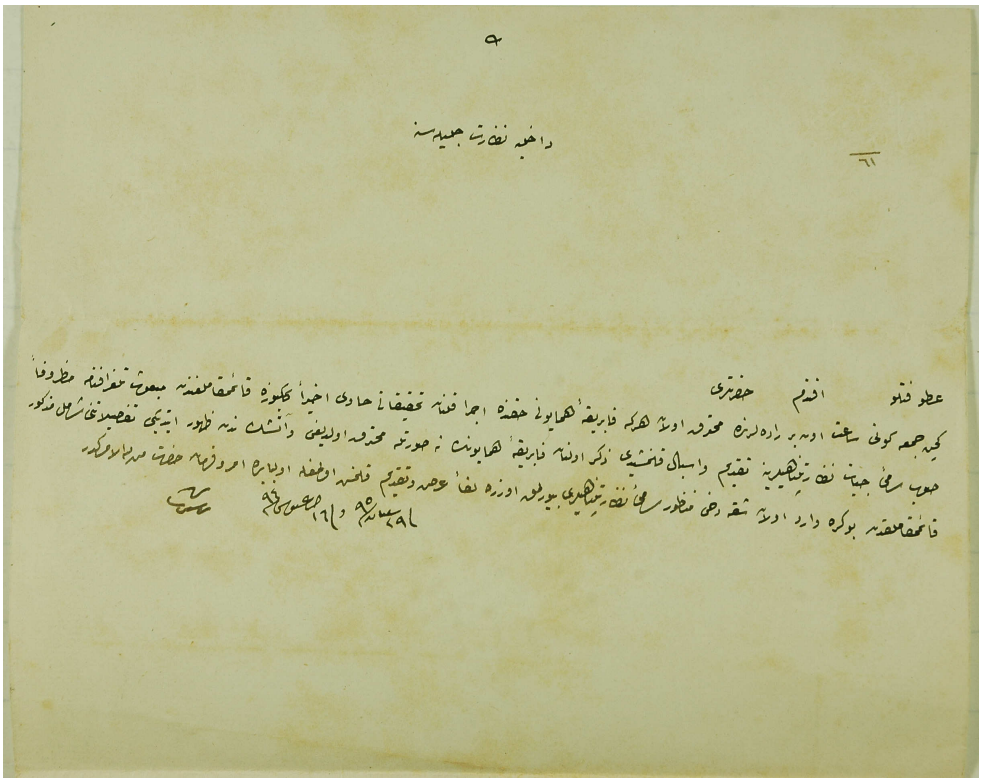

Ek 40b BOA.DH.MKT. 1324/34 numarada kayıtlı belgenin 2 numaralı varağının fotokopisi

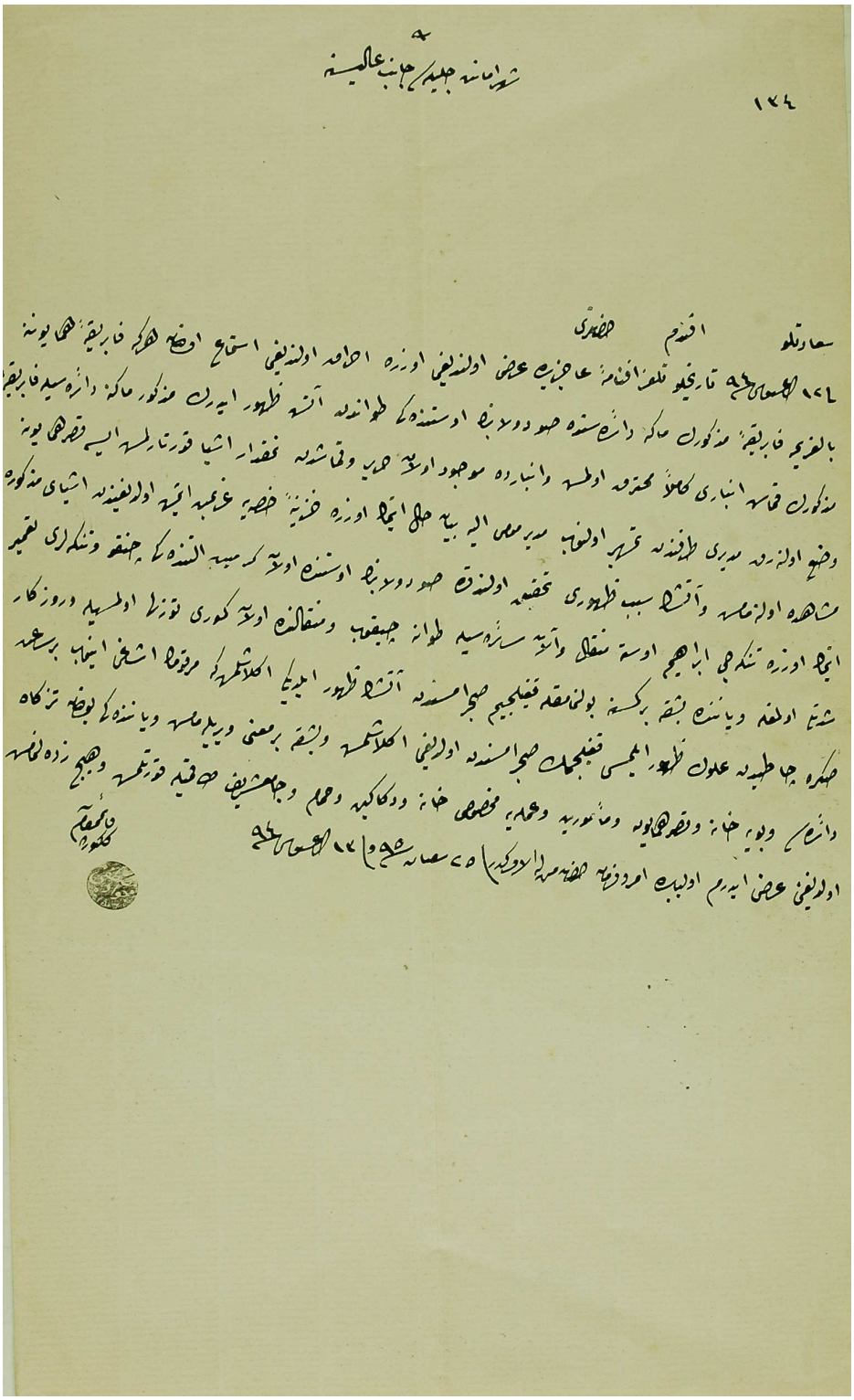

Ek 41 BOA.Y.PRK.HH. 34/62 numarada kayıtlı belgenin fotokopisi

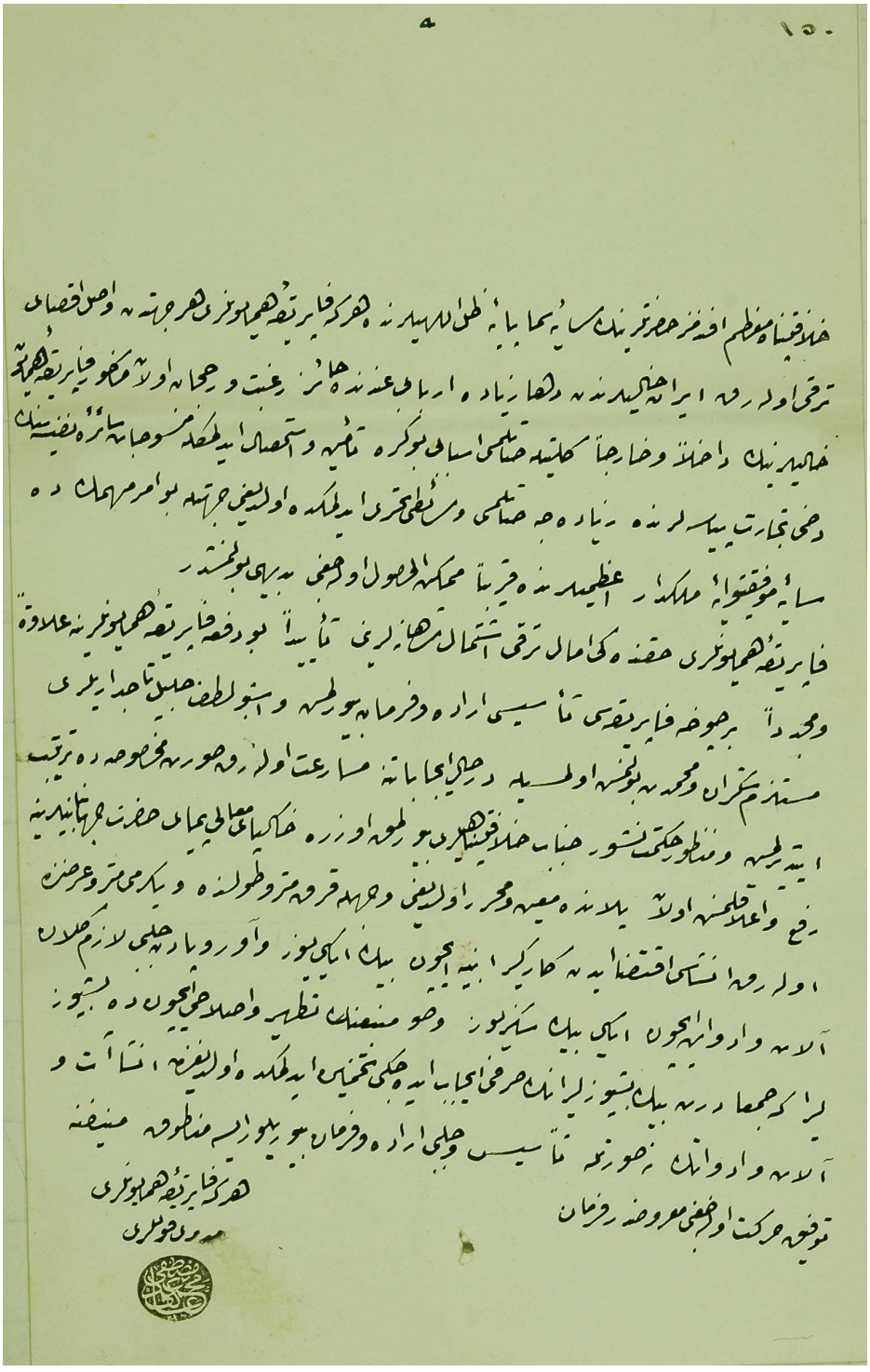

Ek 42 BOA.İ.MSM. 24/16 numarada kayıtlı belgenin fotokopisi

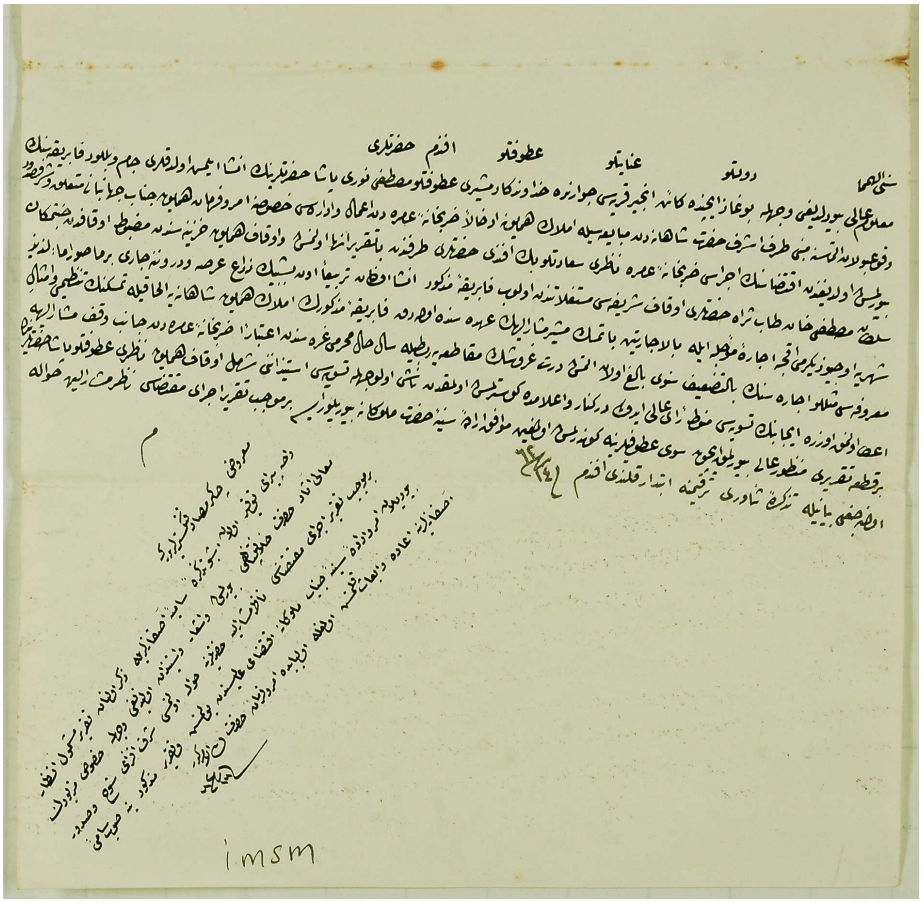

Ek 43a BOA.İ.MSM. 24/611 numarada kayıtlı belgenin 1 numaralı varağının fotokopisi

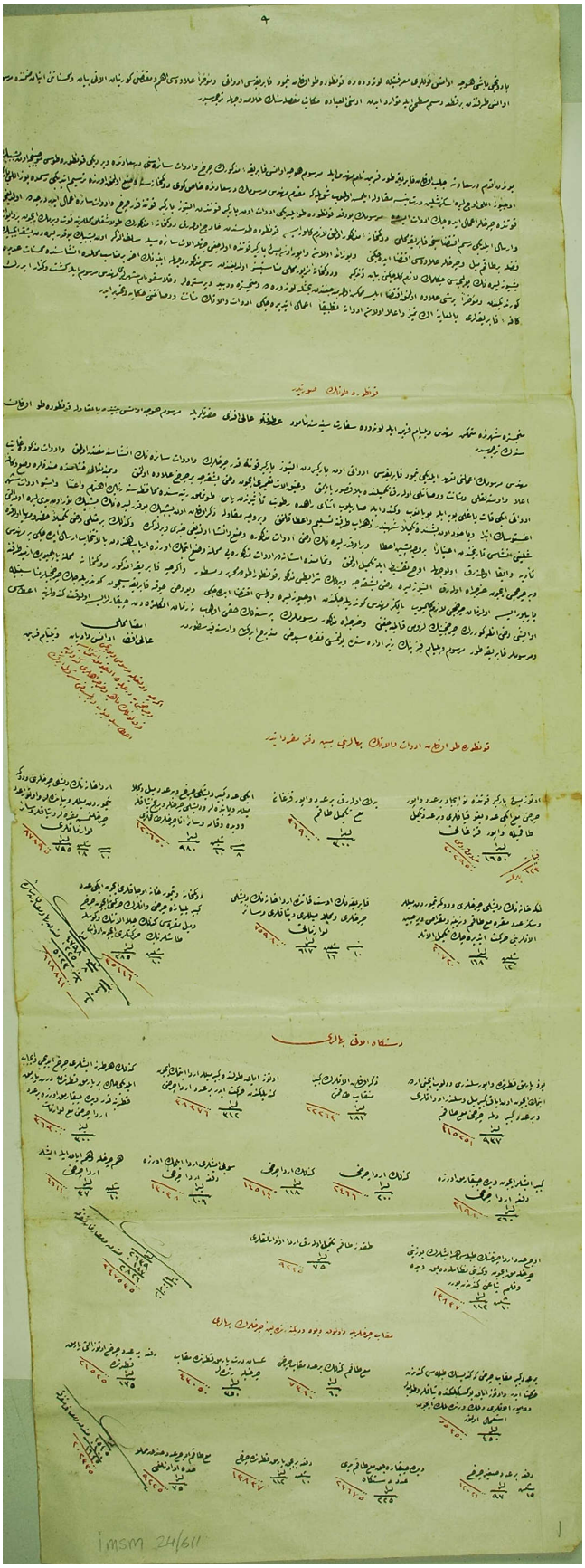

Ek 43b BOA.İ.MSM. 24/611 numarada kayıtlı belgenin 2 numaralı varağının fotokopisi

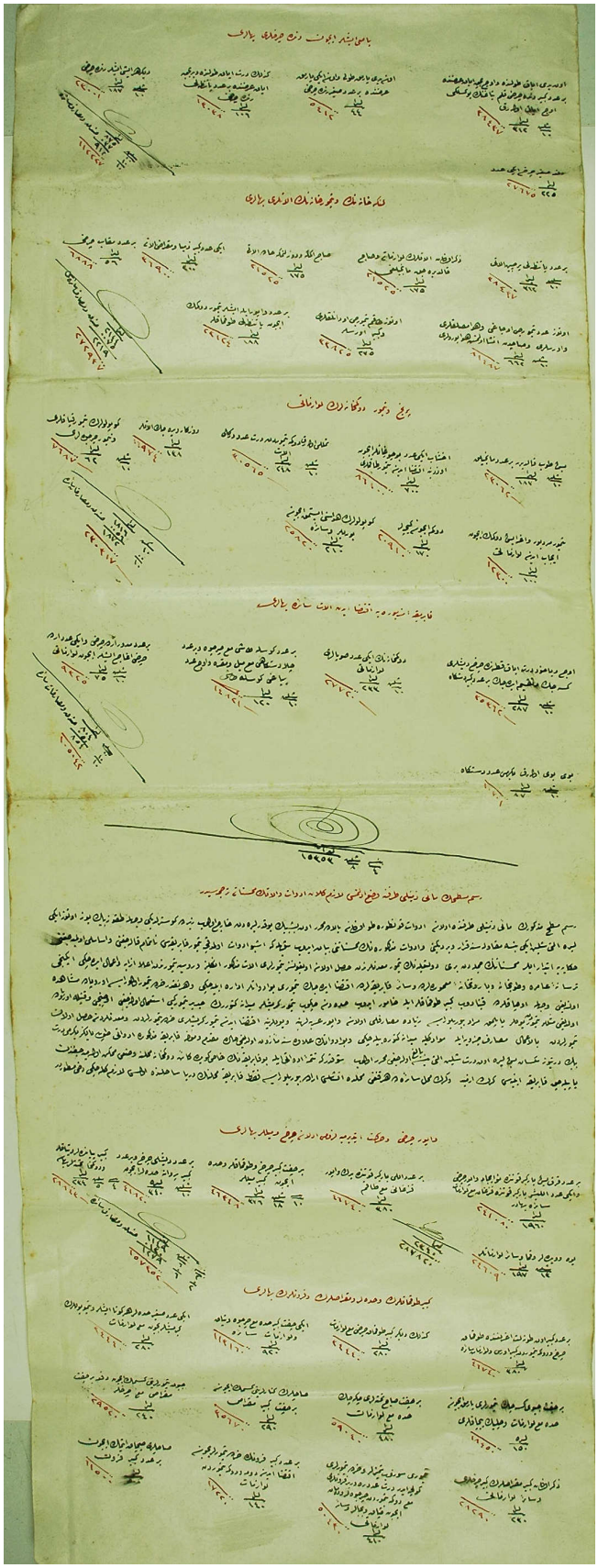

Ek 43c BOA.İ.MSM. 24/611 numarada kayıtlı belgenin 3 numaralı varağının fotokopisi

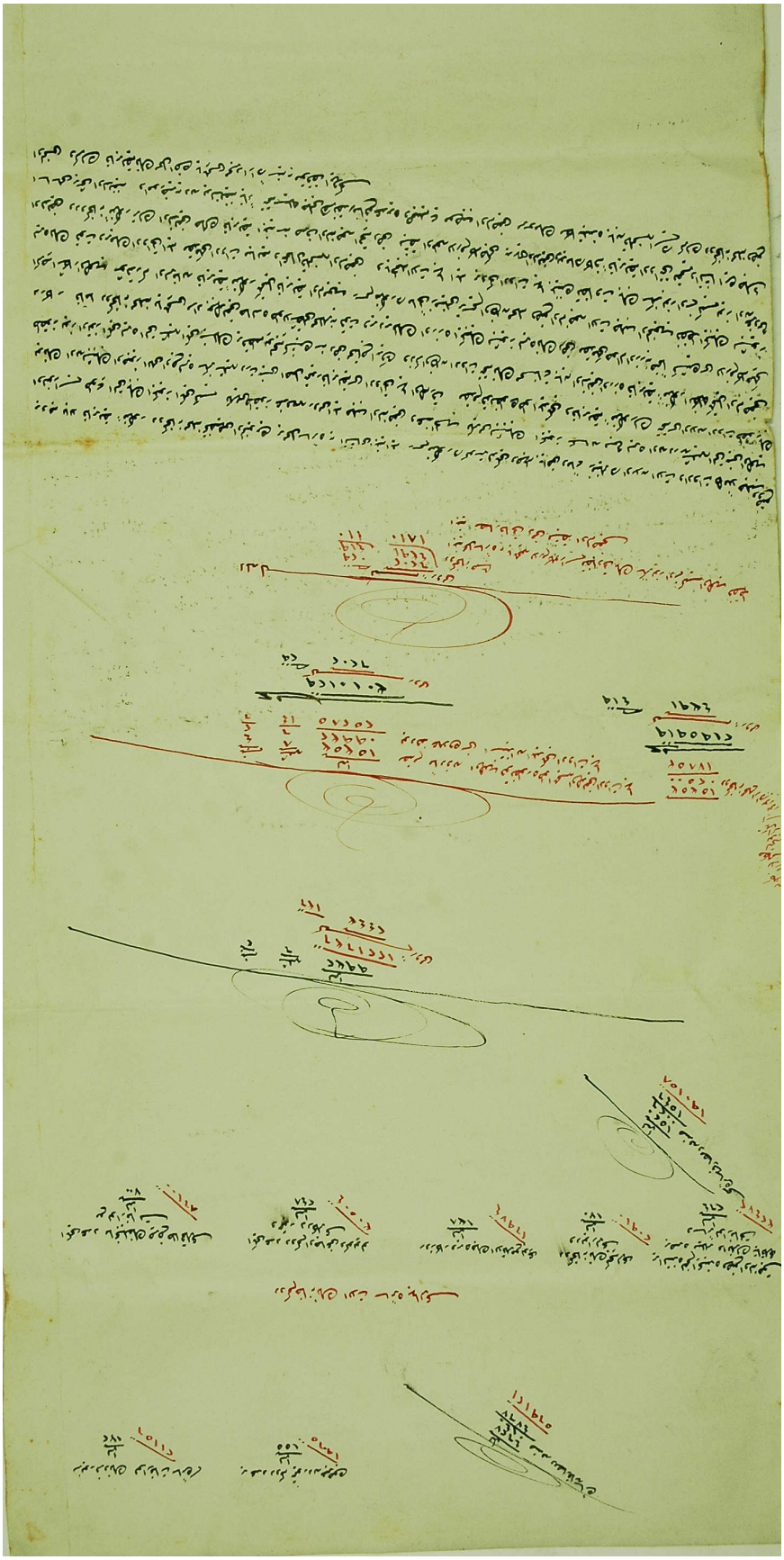

Ek 43d BOA.İ.MSM. 24/611 numarada kayıtlı belgenin 4 numaralı varağının fotokopisi

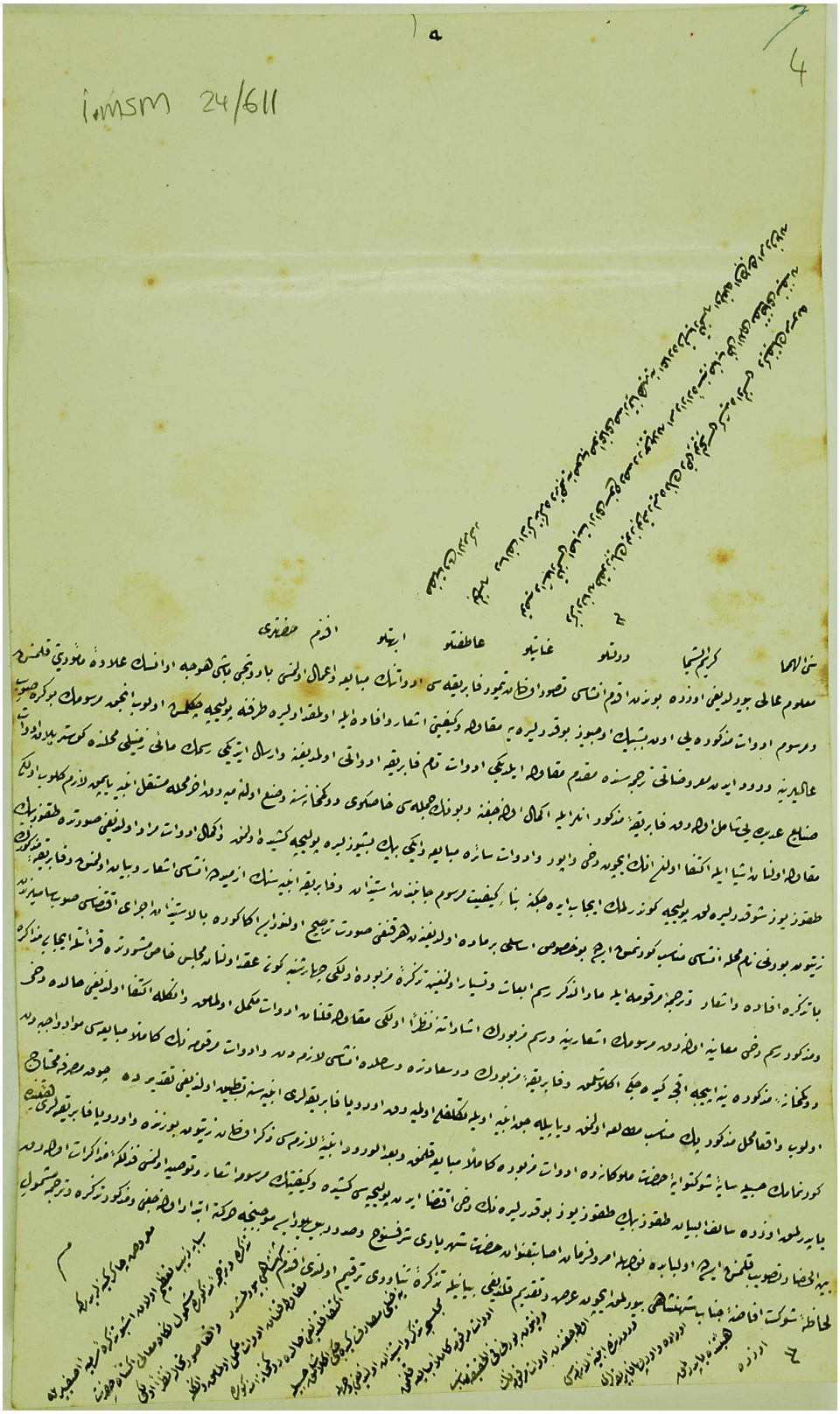

Ek 43e BOA.İ.MSM. 24/611 numarada kayıtlı belgenin 5 numaralı varağının fotokopisi

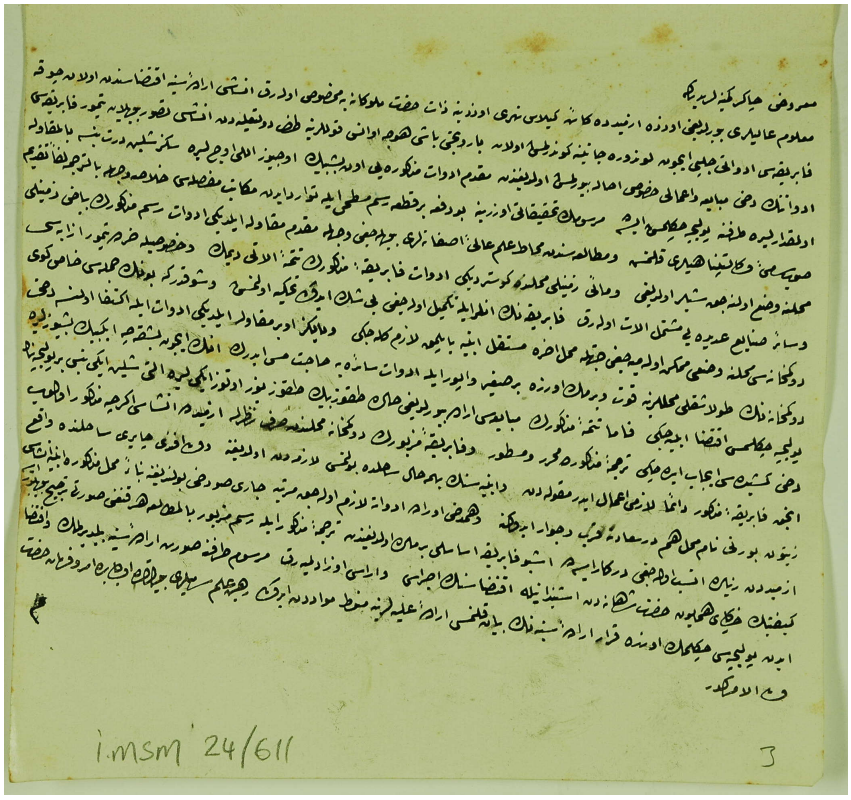

Ek 44 BOA.Y.BRK.BŞK. 60/56 numarada kayıtlı belgenin fotokopisi

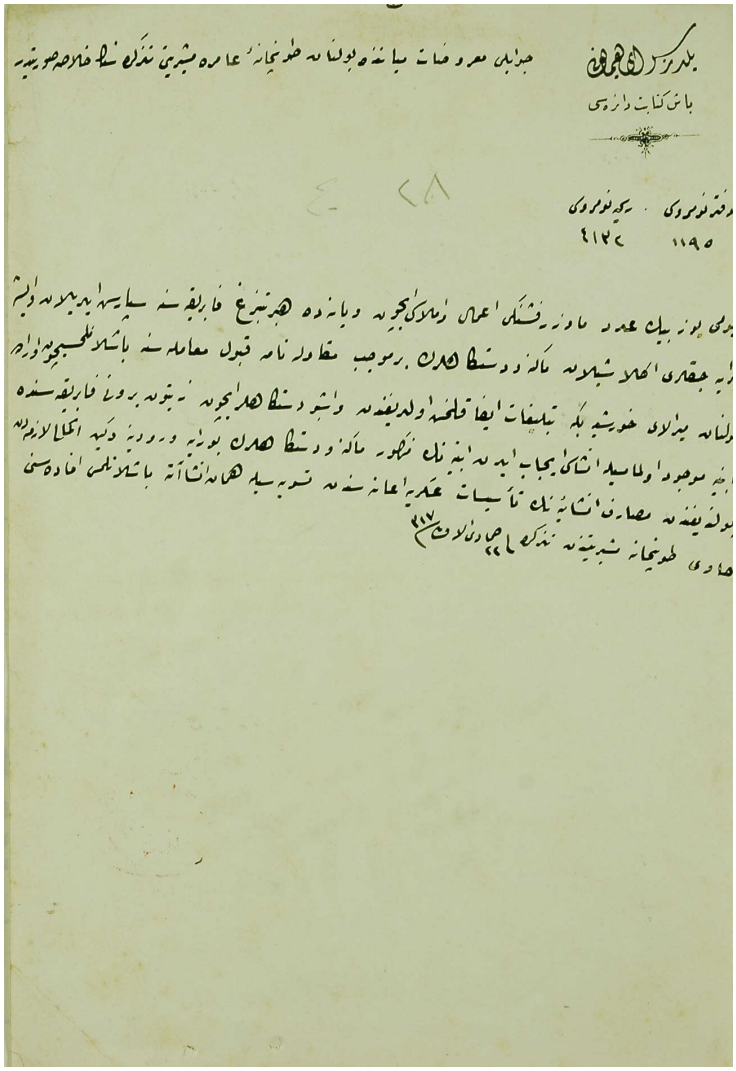

Ek 45 BOA.Y.MTV. 230/27 numarada kayıtlı belgenin fotokopisi

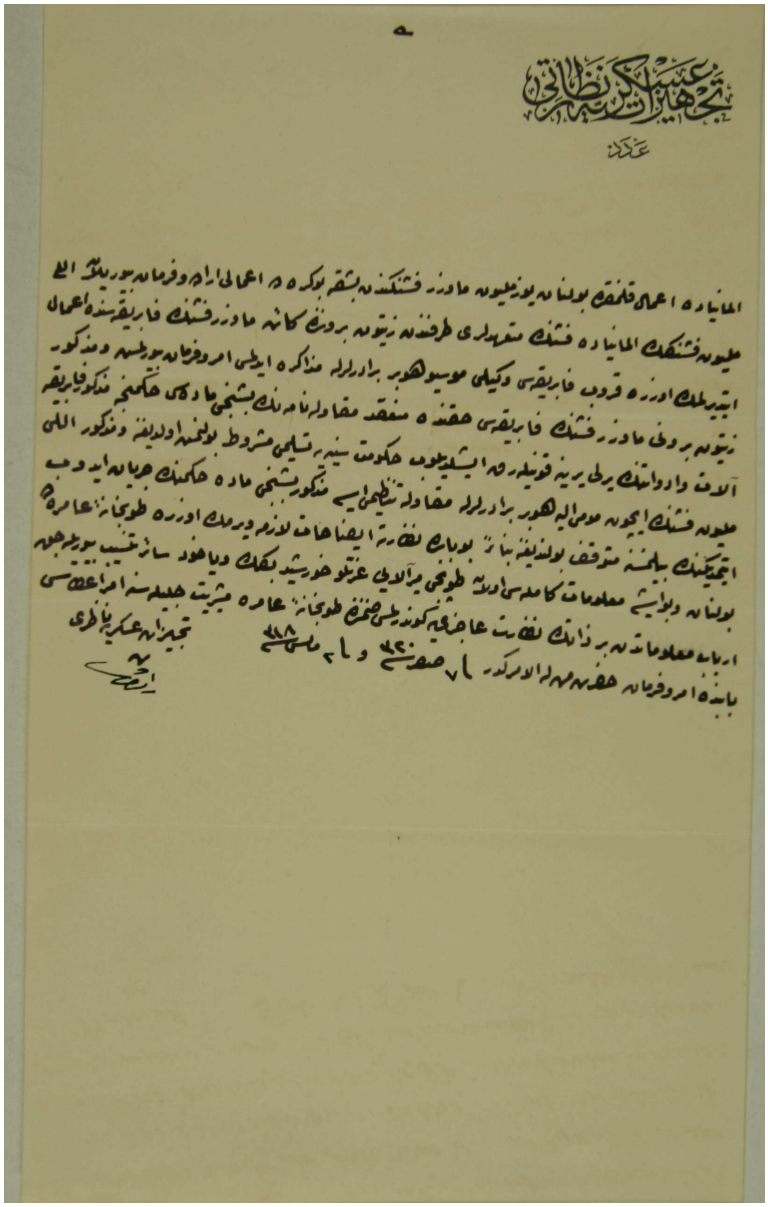

Ek 46 BOA.Y.PRK.ASK. 253/57 numarada kayıtlı belgenin fotokopisi

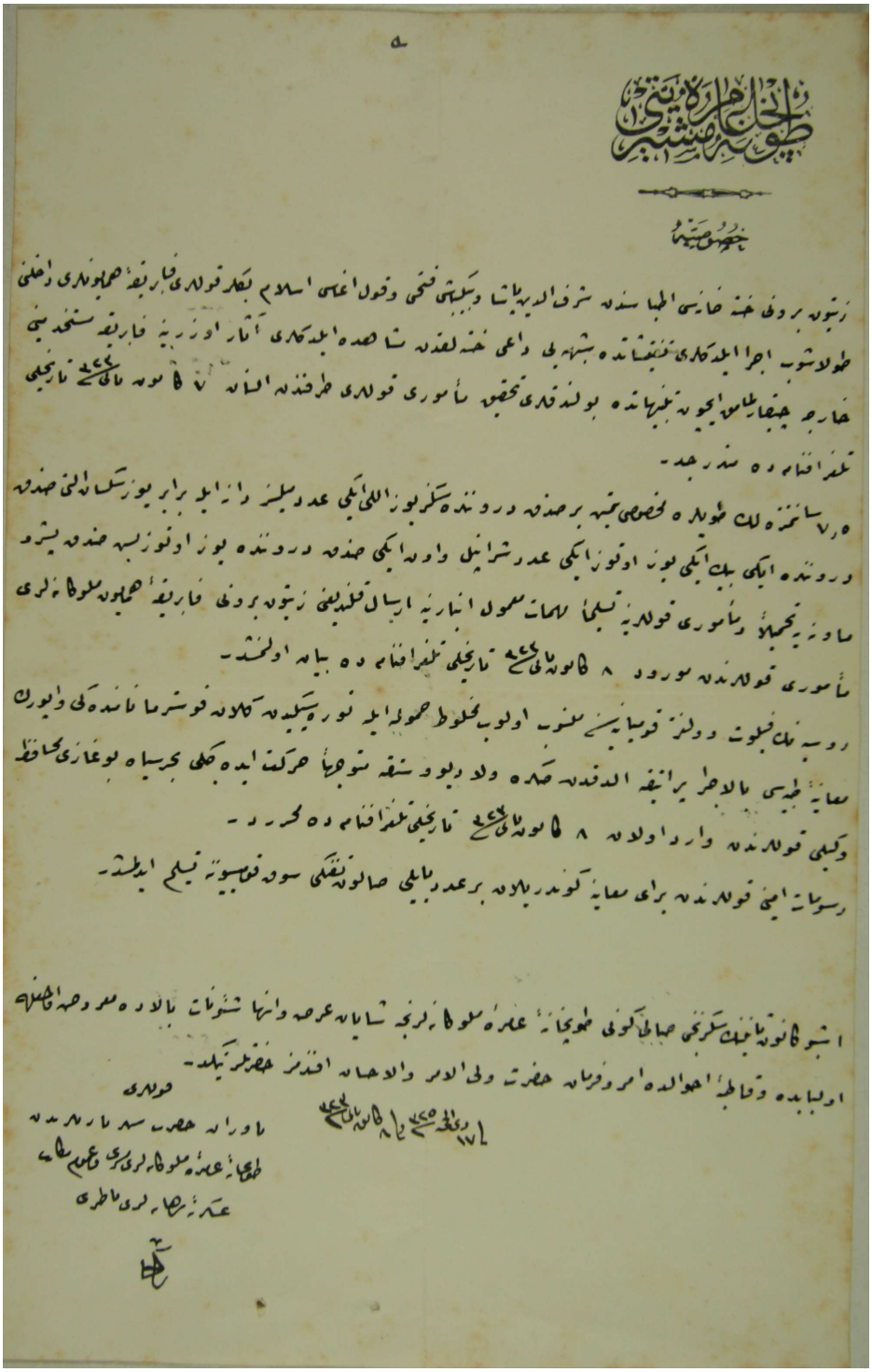

Ek 47a BOA.Y.MTV. 222/129 numarada kayıtlı belgenin 1 numaralı varağının fotokopisi

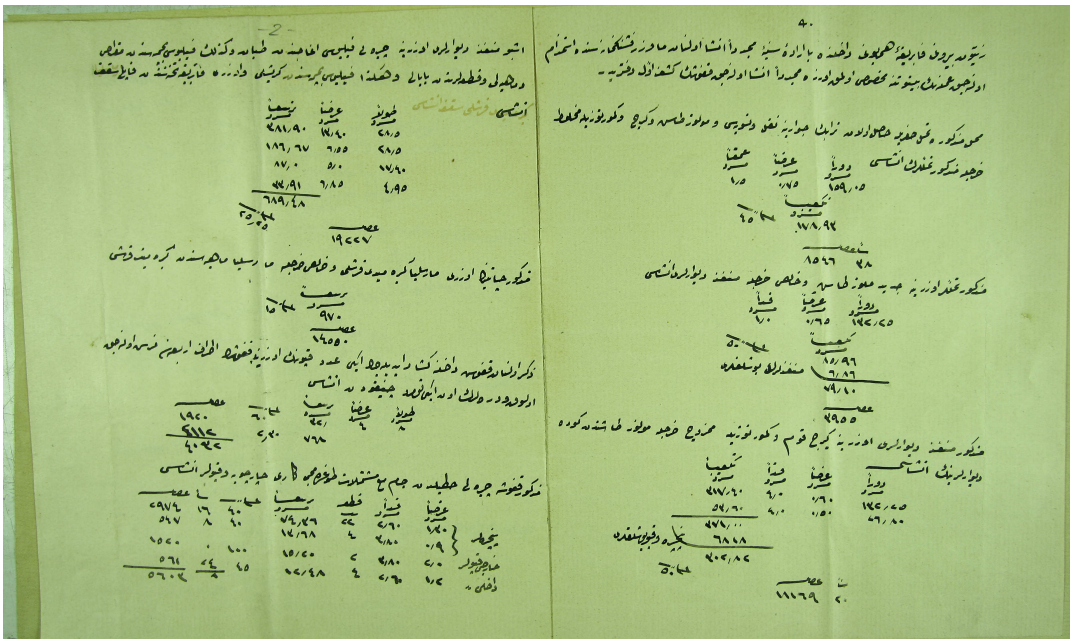

Ek 47b BOA.Y.MTV. 222/129 numarada kayıtlı belgenin 2 numaralı varağının fotokopisi

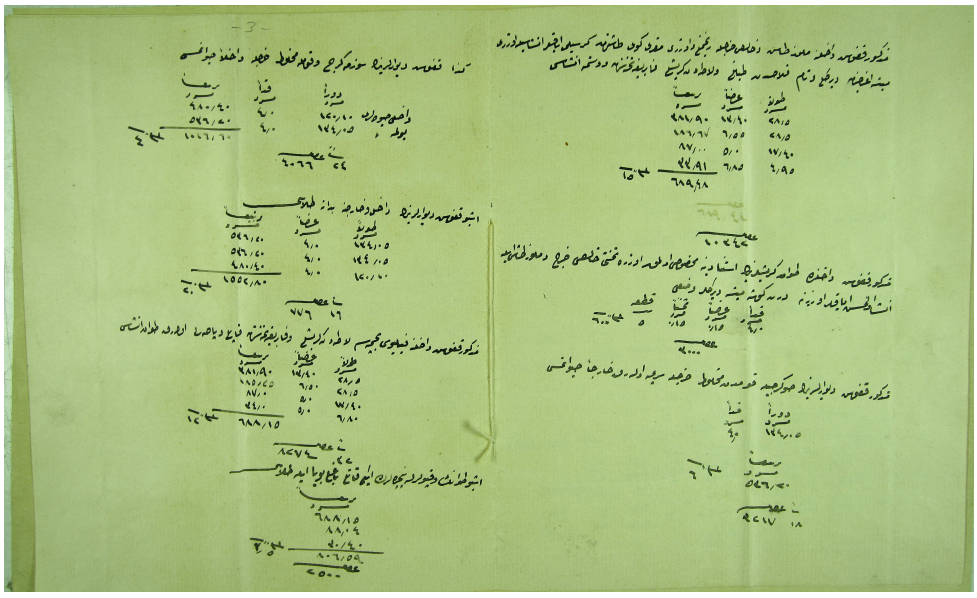

Ek 47c BOA.Y.MTV. 222/129 numarada kayıtlı belgenin 3 numaralı varağının fotokopisi

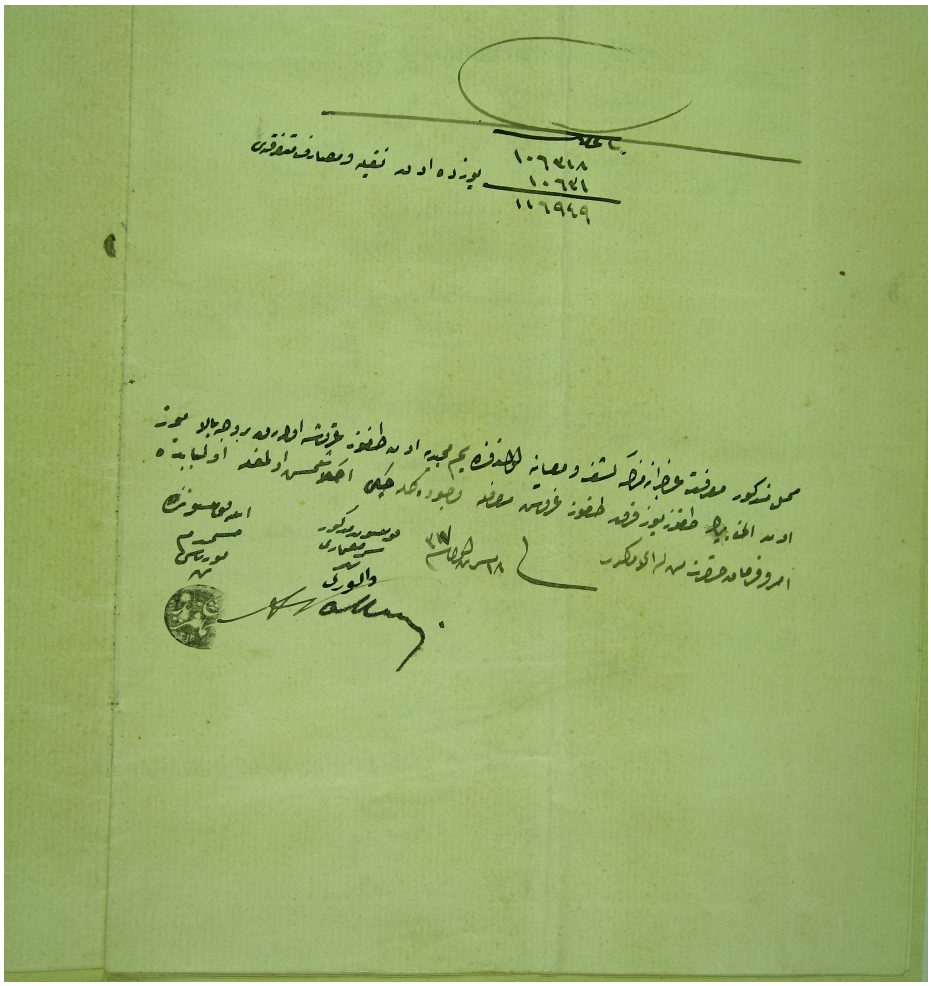

Ek 47d BOA.Y.MTV. 222/129 numarada kayıtlı belgenin 4 numaralı varağının fotokopisi

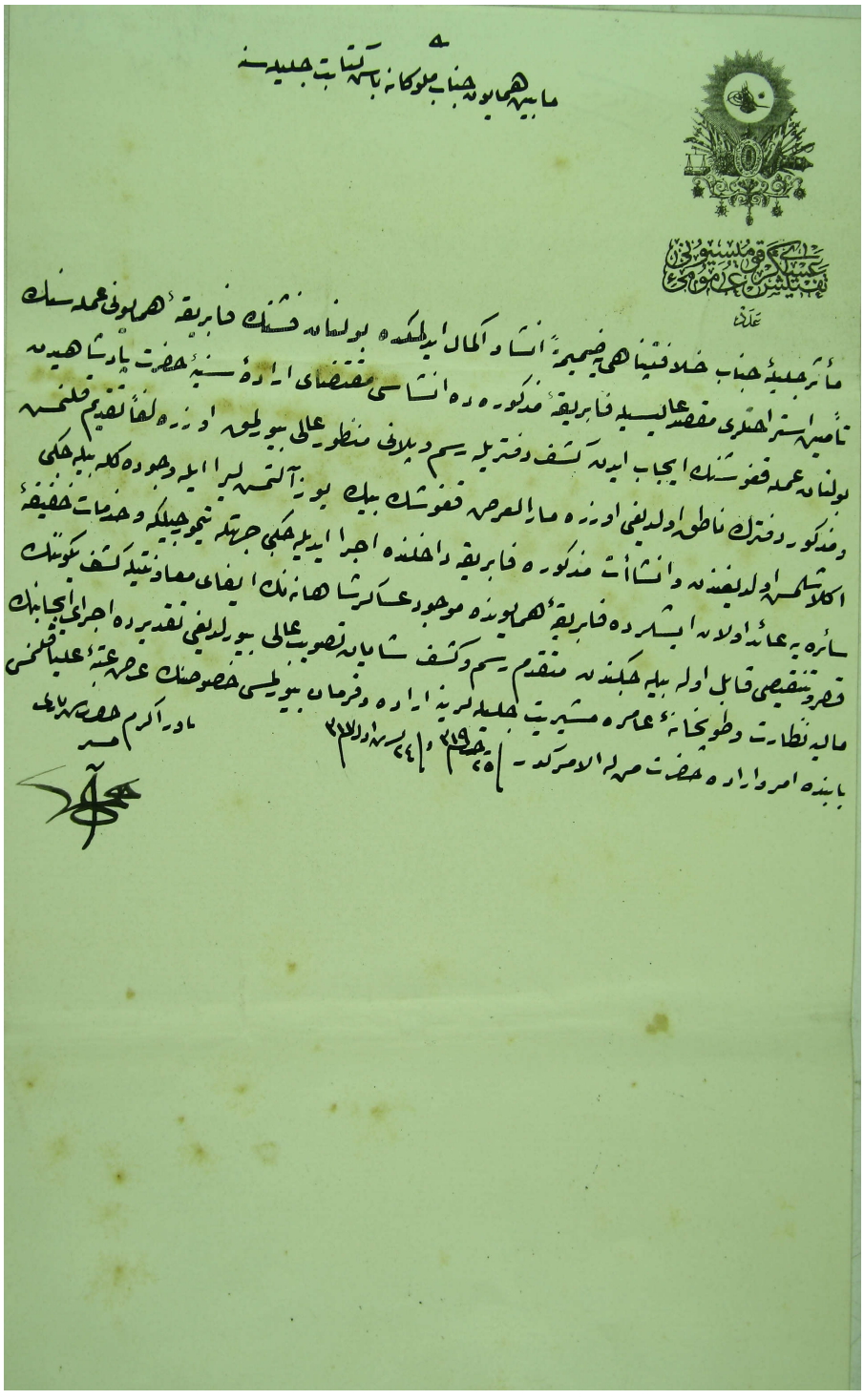

Ek 47e BOA.Y.MTV. 222/129 numarada kayıtlı belgenin 5 ve 6 numaralı varaklarının fotokopisi

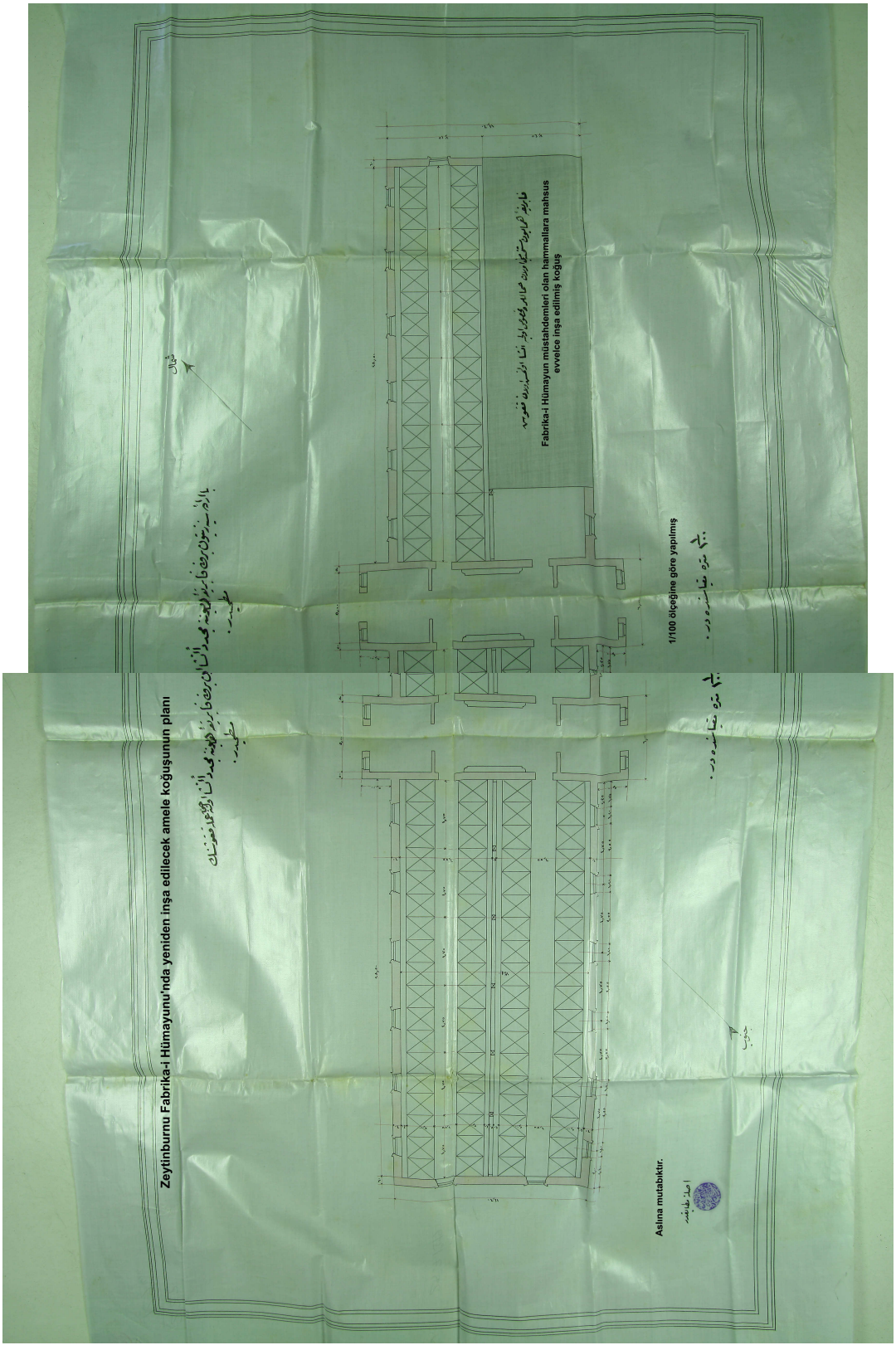

Ek 47f BOA.Y.MTV. 222/129 numarada kayıtlı belgenin 7 numaralı varağının fotokopisi

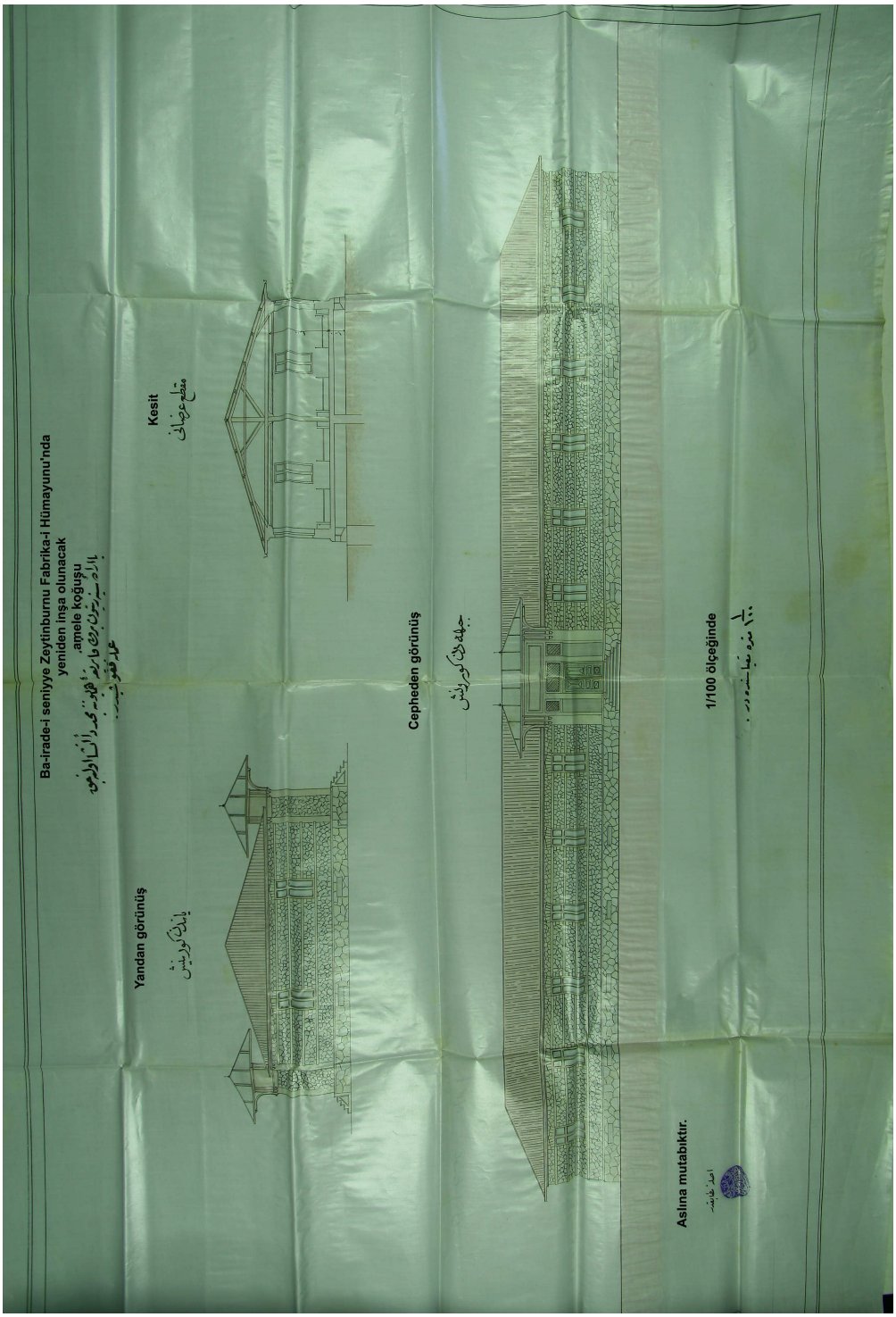

Ek 48a BOA.Y.MTV. 306/32 numarada kayıtlı belgenin 1 numaralı varağının fotokopisi

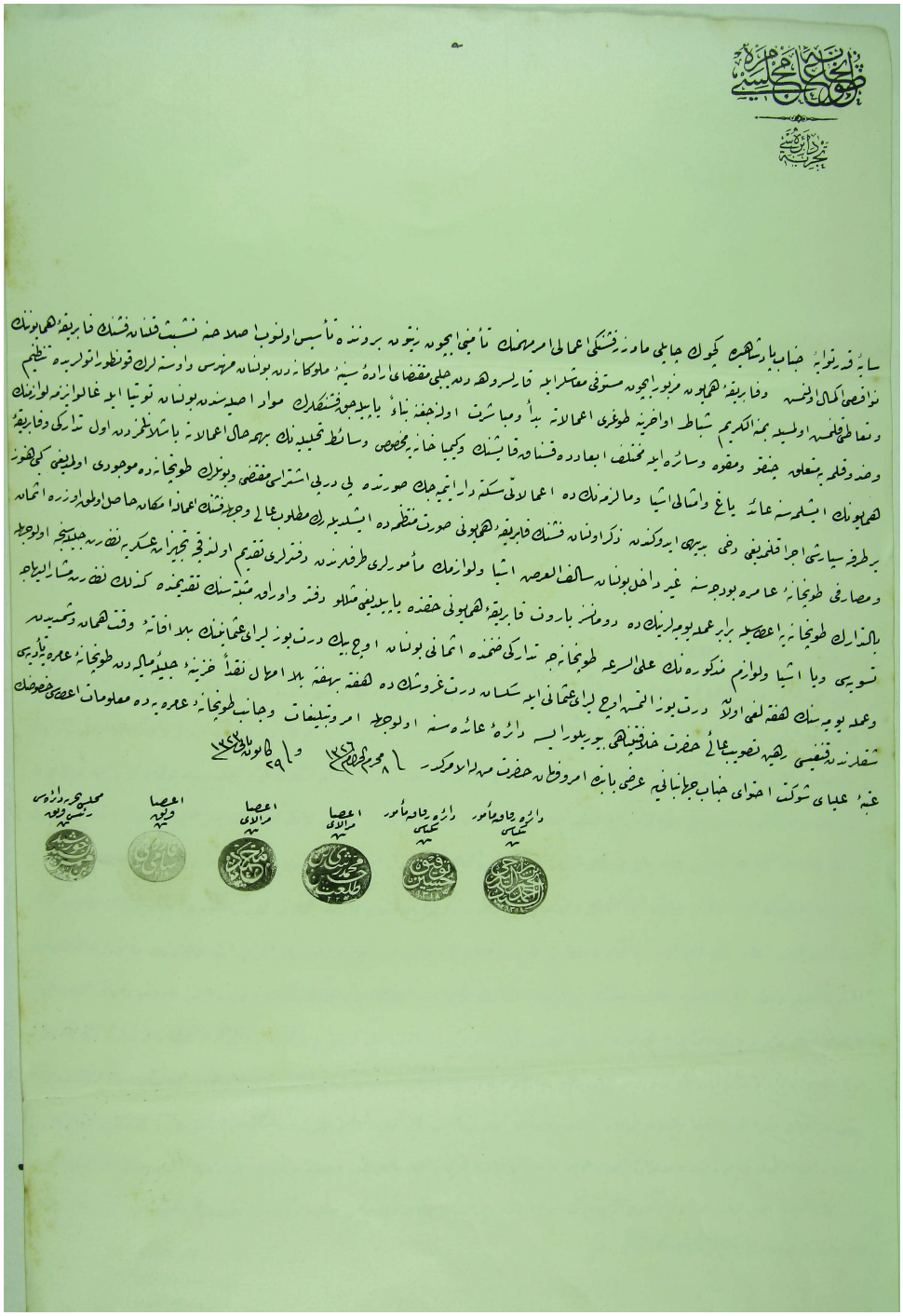

Ek 48b BOA.Y.MTV. 306/32 numarada kayıtlı belgenin 2 numaralı varağının fotokopisi

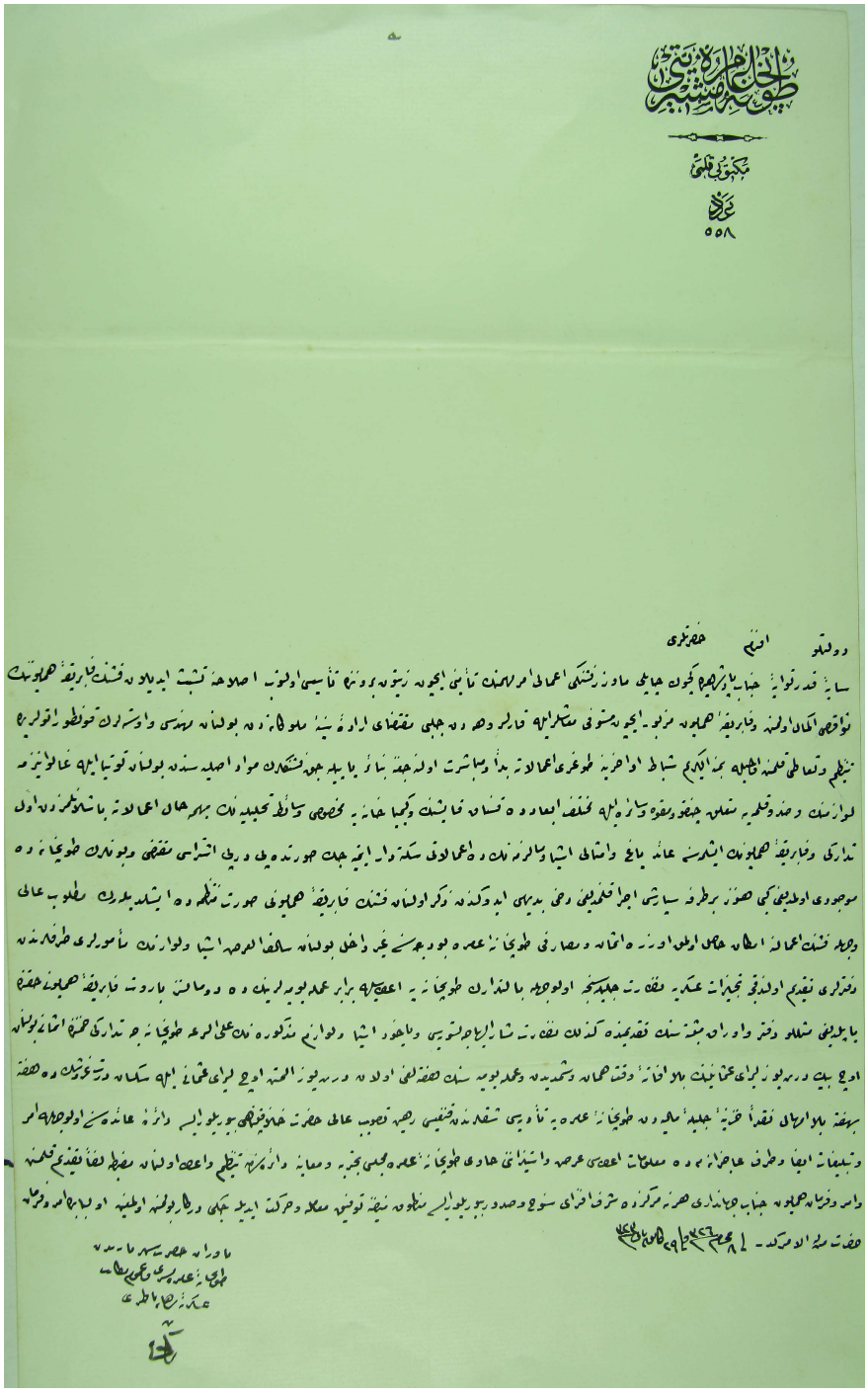

Ek 49a BOA.Y.A.RES. 153/61 numarada kayıtlı belgenin 1 numaralı varağının fotokopisi

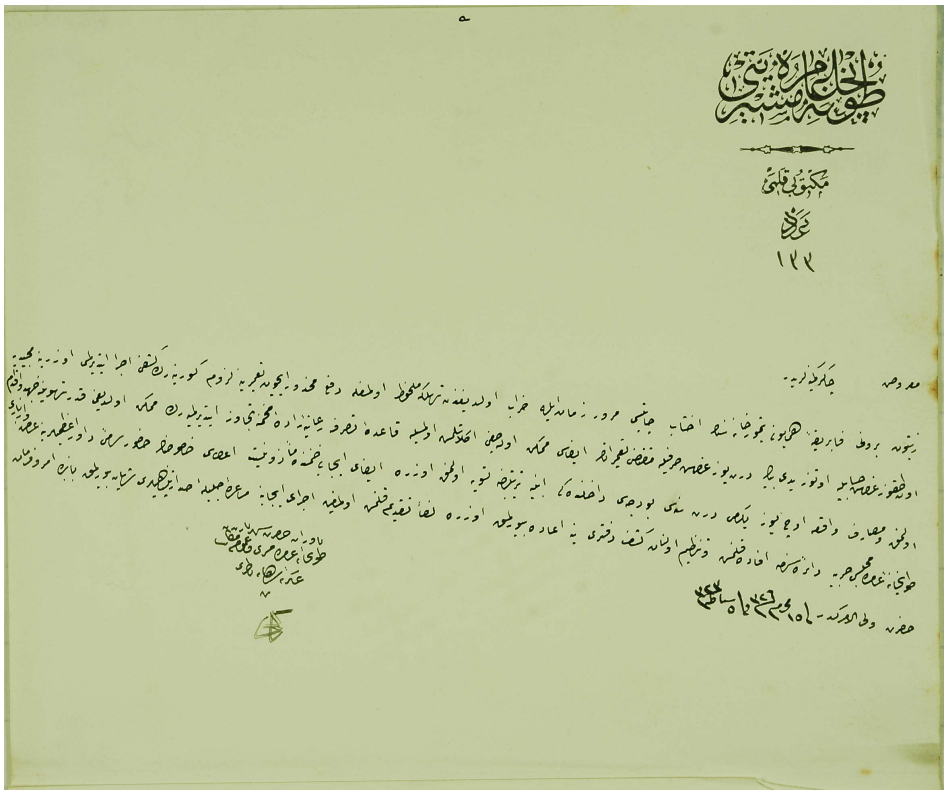

Ek 49b BOA.Y.A.RES. 153/61 numarada kayıtlı belgenin 2 numaralı varağının fotokopisi

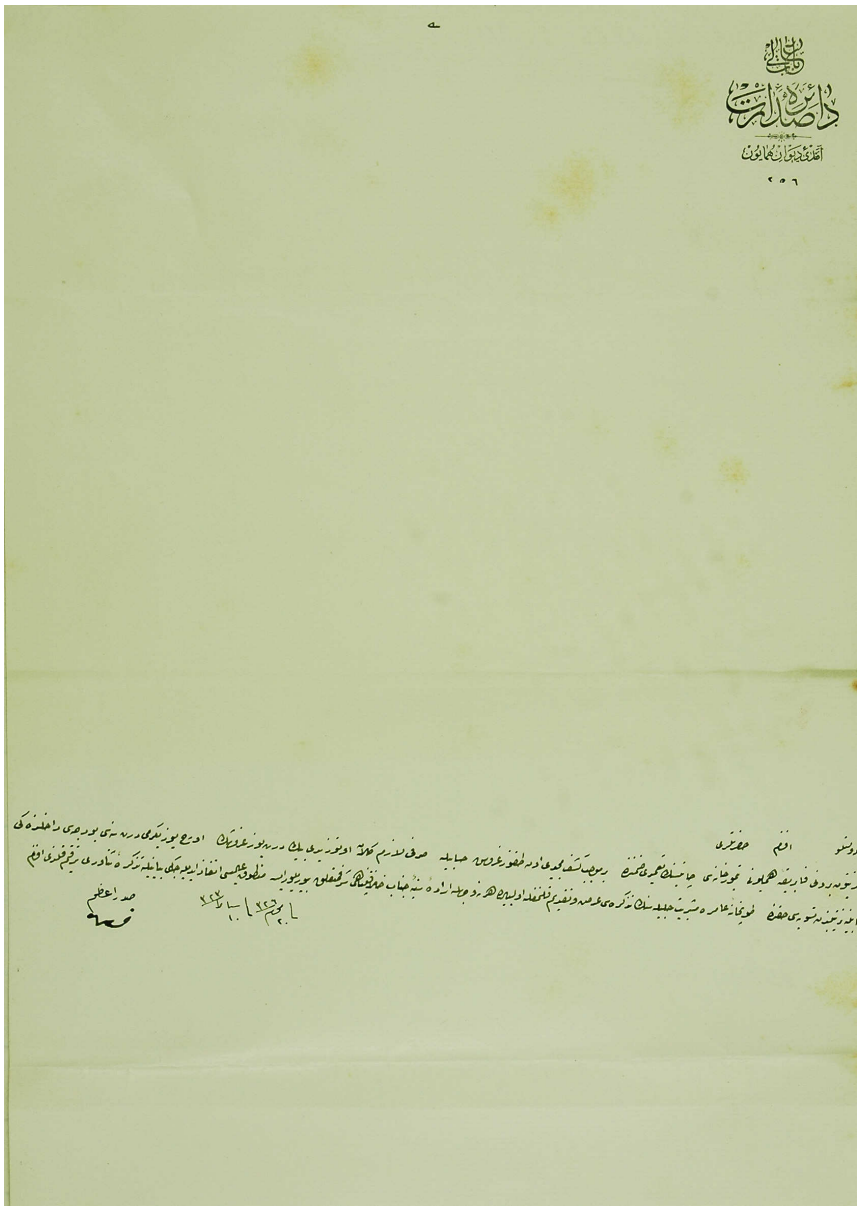

Ek 50a BOA.İ.AS. 9/1312 M-11 numarada kayıtlı belgenin 1 numaralı varağının fotokopisi

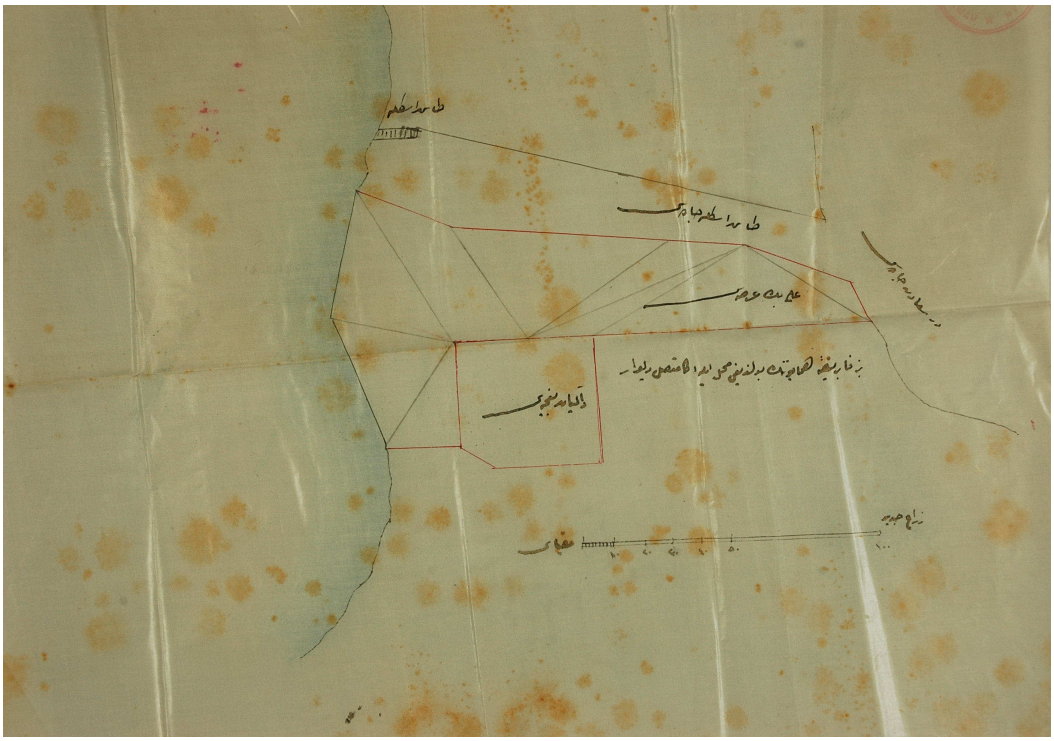

Ek 50b BOA.İ.AS. 9/1312 M-11 numarada kayıtlı belgenin 2 numaralı varağının fotokopisi

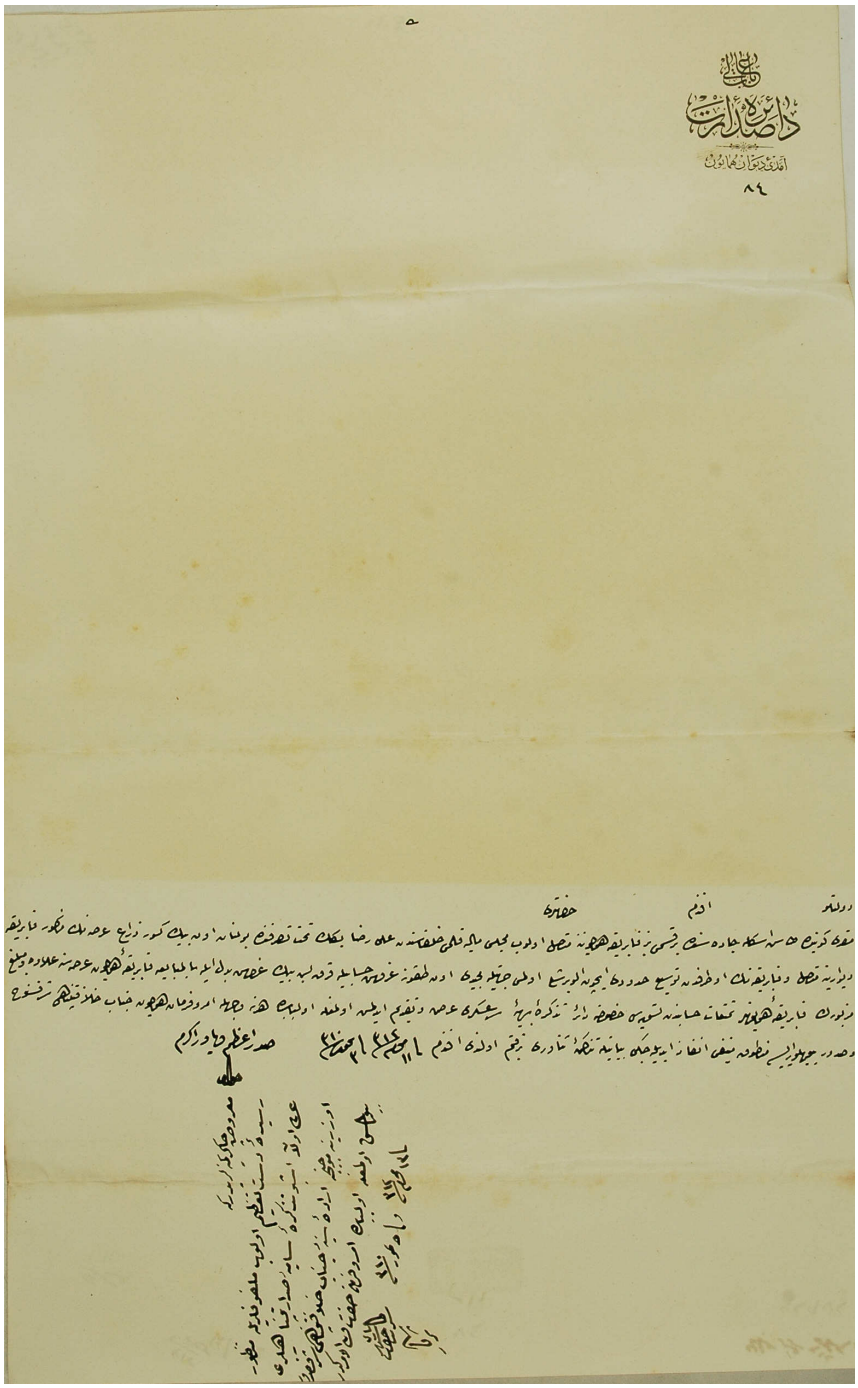

Ek 50c BOA.İ.AS. 9/1312 M-11 numarada kayıtlı belgenin 3 numaralı varağının fotokopisi

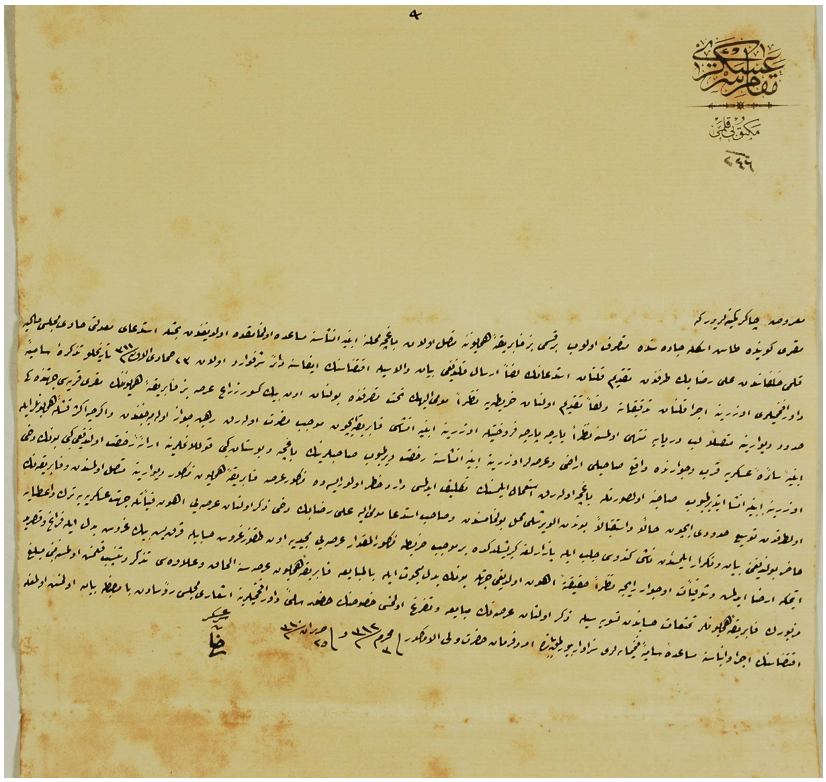

Ek 51a BOA.İ.MMS. 197/1333 L-20 numarada kayıtlı belgenin 1 numaralı varağının fotokopisi

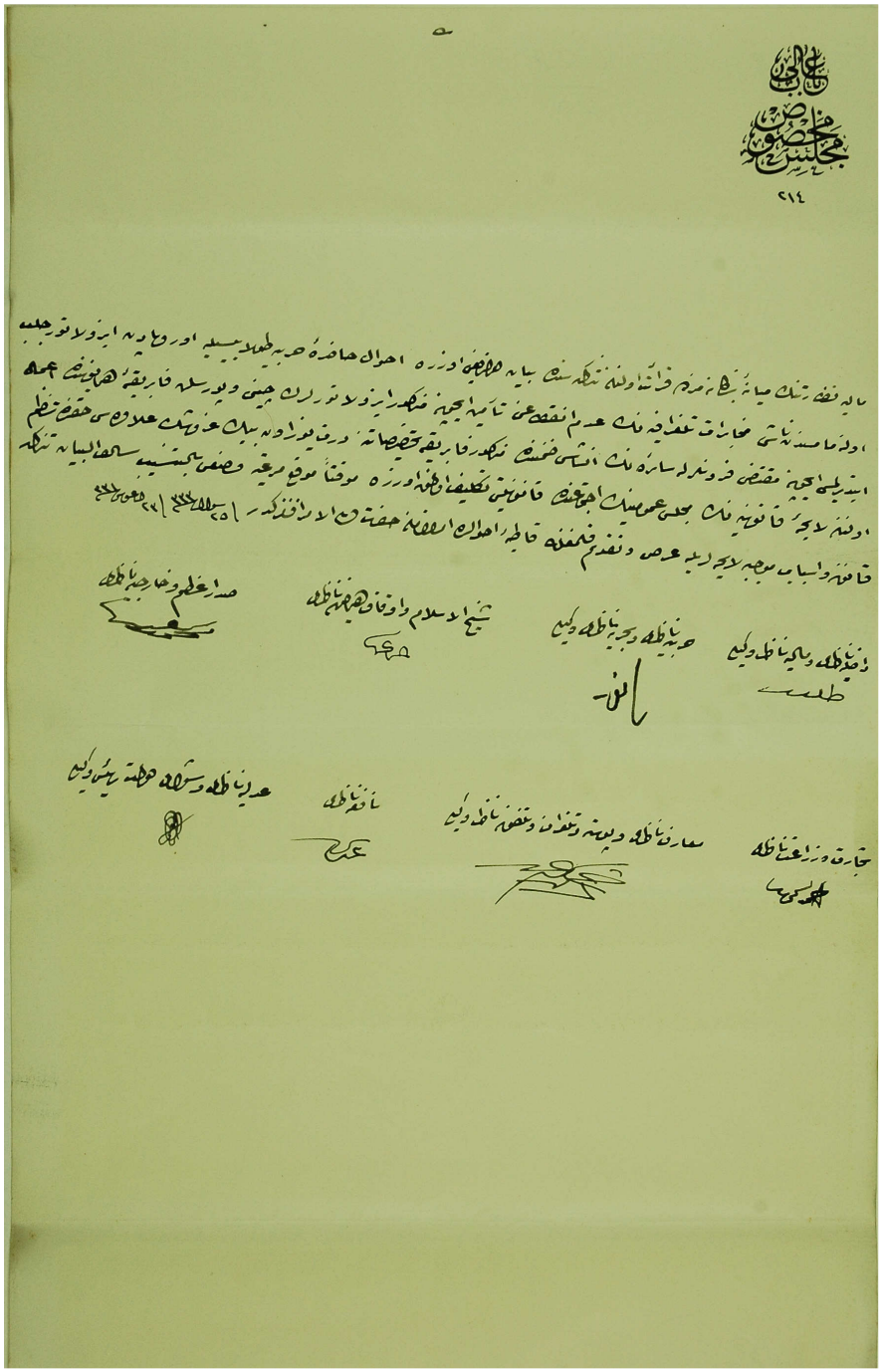

Ek 51b BOA.İ.MMS. 197/1333 L-20 numarada kayıtlı belgenin 2 numaralı varağının fotokopisi

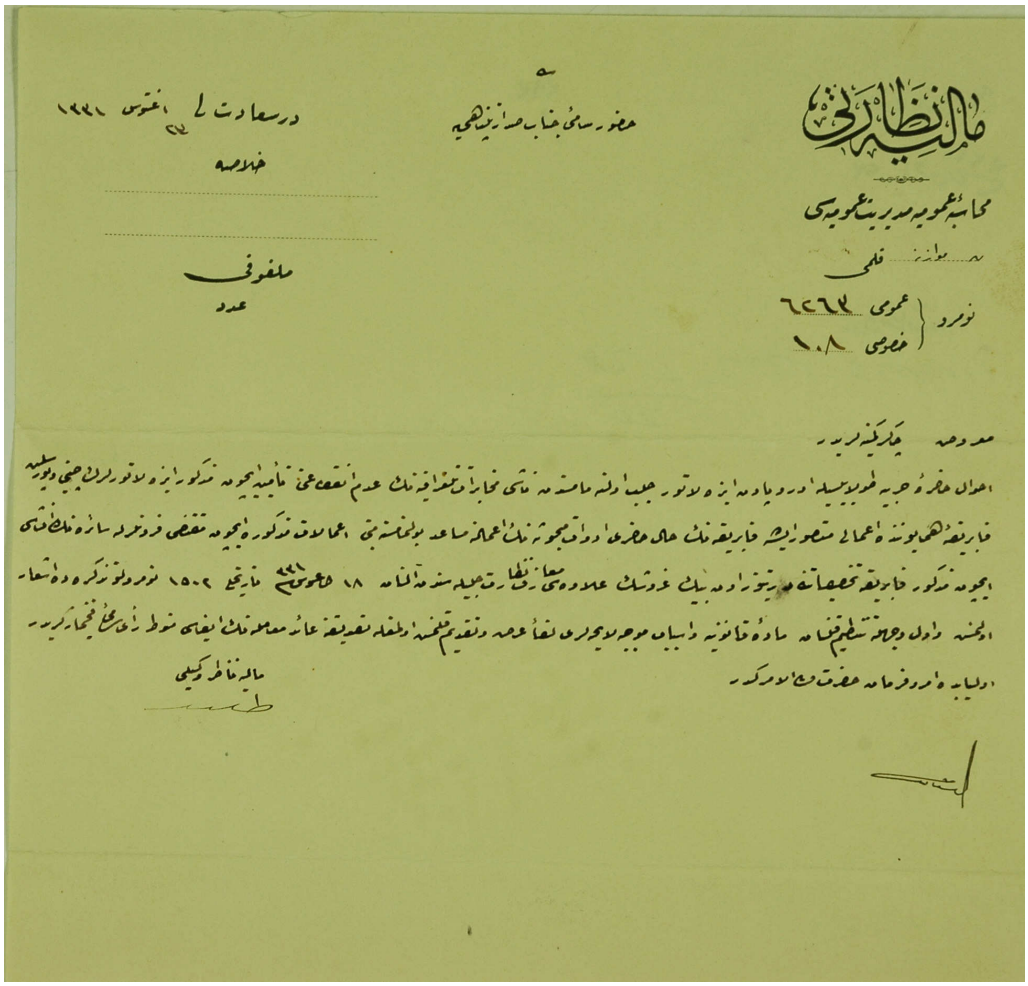

Ek 51c BOA.İ.MMS. 197/1333 L-20 numarada kayıtlı belgenin 3 numaralı varağının fotokopisi

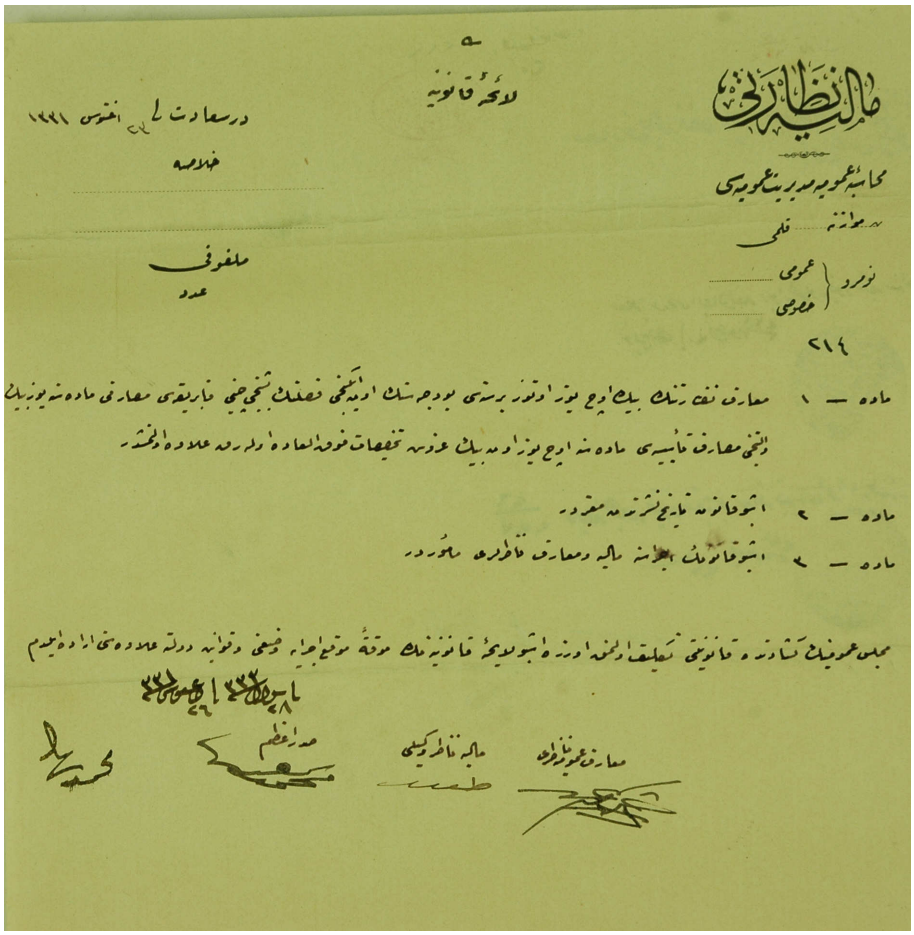

لايحهٔ قانونيه

مالیه نظارتی

محاسبهٔ عمومیه مدیریت عمومیه سی

موادنه ..... قلمی

نمره { عمومی ..... خصوصی .....

٢١٤

در سعادت لـ ١٧ اغستوس ١٣٢١

خلاصه

ملفوفی عدد

ماده — ١ معارف نفقات سنهٔ بیك اوچ یوز اوتوز برسنهٔ بودجه سنك اوچنجی فصلنك بنجی جزیقدی معارف ماده سنه یوز بیك دنجی معارف قاپیسی ماده سنه اوچ یوز اوتوز بیك غروشه تخصیصات فوقهٔ العاده اولدیغی علاوه اولنمشدر.

ماده — ٢ اشبو قانونك تاریخ نشرندن معتبردر.

ماده — ٣ اشبو قانونك اجراسنه مالیه ومعارف ناظرلری مأمورلردر.

مجلس عمومیمك تسادنده قانونی تعلیق اولنمش اولدیغندن اشبو لایحهٔ قانونیهنك موقعهٔ مجریاتنه وضعی وقوانین دولته علاوه سنی اراده بیورلدم

١٨ ربیع الاخر سنه ٣٣ [illegible]

صدر اعظم

مالیه ناظری وکیلی

معارف عمومیه نظارتی

Ek 51d BOA.İ.MMS. 197/1333 L-20 numarada kayıtlı belgenin 4 numaralı varağının fotokopisi

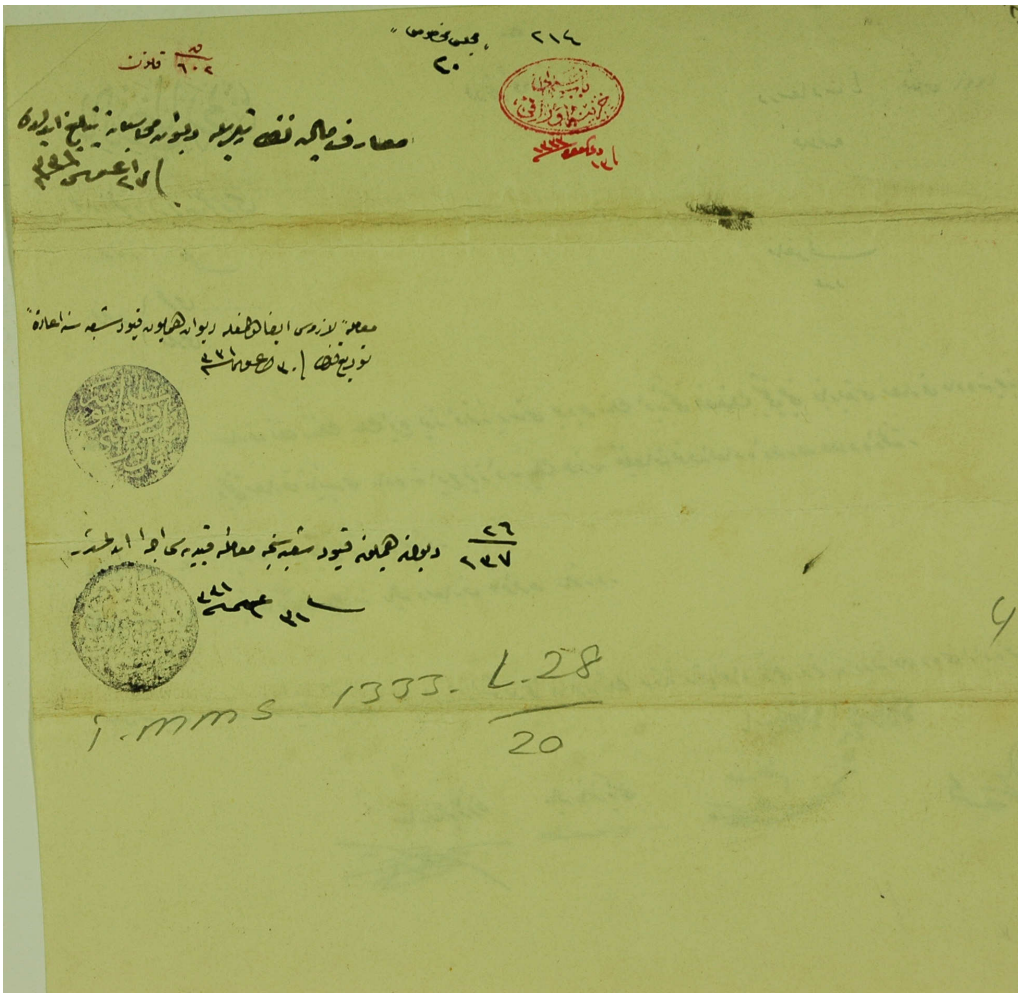

Ek 51e BOA.İ.MMS. 197/1333 L-20 numarada kayıtlı belgenin 5 numaralı varağının fotokopisi

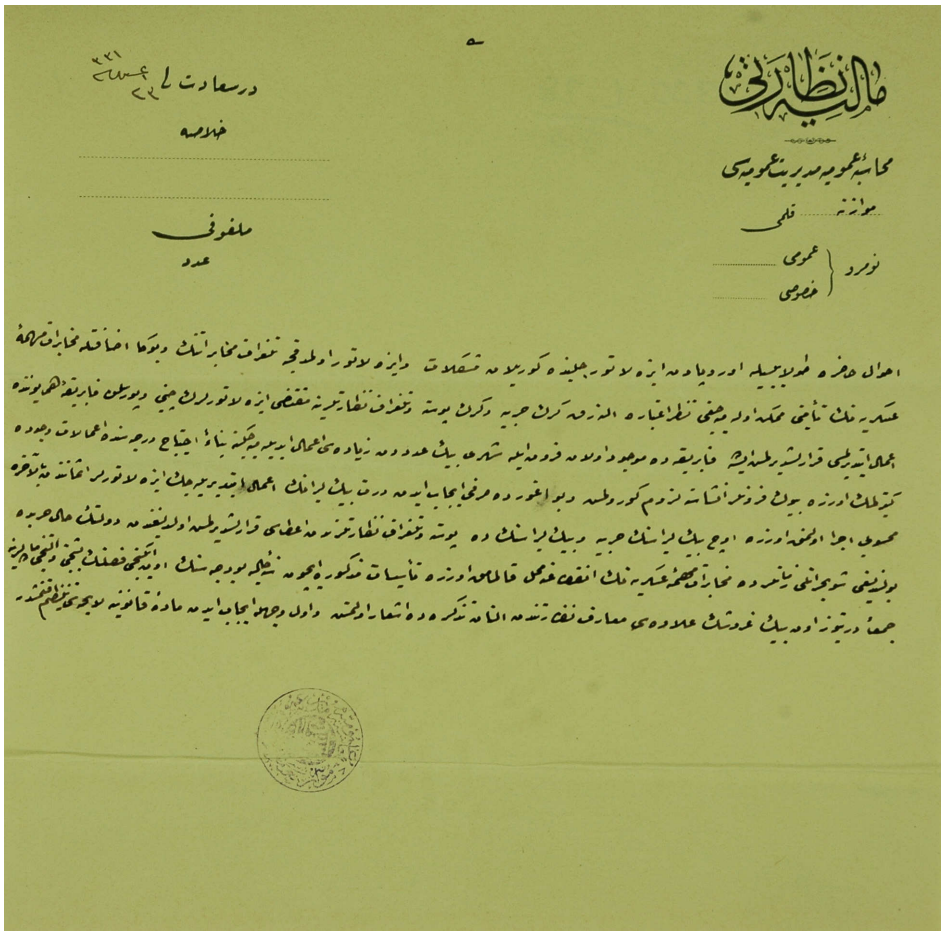

ÖZGEÇMİŞ

Doğum tarihi	23.08.1976	
Doğum yeri	İstanbul	
Lise	1991-1994	Özel Ahmet Şimşek Lisesi
Lisans	1994-1998	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Klasik Arkeoloji Bölümü
Yüksek Lisans	1998-2002	YTÜ Sosyal Bilimleri Enstitüsü Müzecilik Yüksek Lisans Programı
Doktora	2002-2008	YTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık ABD., Mimarlık Tarihi ve Kuramı Doktora Programı

Çalıştığı kurumlar

1999-2005	YTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Araştırma Görevlisi
2005-Devam ediyor	YTÜ Sanat ve Tasarım Fakültesi Sanat Bölümü Araştırma Görevlisi